ŽENSKI LOGOR NA GOLOM OTOKU

Dragoslav Simić i Boško Trifunović
(sakupili i priredili)

Dragoslav Simič i Boško Trifunovič
(sakupili i priredili)

ŽENSKI LOGOR NA GOLOM OTOKU

Ispovesti kažnjenica i islednice

Knjigu na novo uredio, da se zločinačka zbivanja ne bi izgubila u zaborav
Andrej Božič
Ljubljana 2014

A B C
PRODUCT
Beograd 1990

Ne žalim ja vas opevane žrtve,
Kojima se sada reda radi dive,
Jer bolje je što vas pokopaše mrtve,
Nego da vas danas sahranjuju žive.

Ne žalim ni vas okovano roblje,
Što proseći sunce pružate im ruke,
Uspomenu na vas sačuvaće groblje,
Poslednju nagradu za vaš trud i muke.

Ni vas ne žalim što u znoju svome,
Natapate polja, da drugi plod nosi,
Ostajući gluvi i slepi k onome,
Koji s vama pati i vaš hleb podnosi.

No ja žalim sebe što svakoga dana,
Osećam kako u meni se celi,
Deo po deo od onijeh rana,
Koje su mi vaši bolovi naneli.

NATA

Sa nešto malo mašte, Goli otok se može videti kao vrh ploveće sante - i vizuelno i metaforički. Decenijama, ta „santa” se skrivala u veštačkoj magli, a od pre nekoliko godina izbila je na videlo. Iz mraka su izronili najpre njeni daleki obrisi, a zatim su se, pod sve jačom svetlošću, otkrile mnoge njene grbine i bridovi, sve do i vrlo sićušnih škrbina i brazgotina. Može se reći da je sada slika Golog otoka prilično jasna i široko poznata, ali ne treba smetnuti sa uma da se svaki ledeni breg otkriva samo svojim vrhom, a da je njegov ogromni deo duboko dole, skriven od svakog pogleda.

O Golom otoku, toj metafori za sve koncentracione logore u socijalističkoj Jugoslaviji, zaista se sada i piše i govori, mnogo i javno. Poseban značaj ima prodor te teme na ekrane televizije i radioemisija, jer je krug njihovih konzumenata neuporedivo širi od kruga čitalaca novina i knjiga. Uporedo sa medijski prezentiranom građom o „isterivanju Boga” (prinudnim otkupom i prinudnom kolektivizacijom na selu), uporedo sa sve bogatijom memoarskom literaturom i sa objavljivanjem mnogih doskora duboko zapretanih dokumenata o predratnim, ratnim i posleratnim zbivanjima, sadašnja kazivanja o Golom otoku upotpunjuju viđenje naličja društva i vremena onoga što se u narodnofrontovskom žargonu nazivalo „naša nova stvarnost”. A što bolje poznavanje toga naličja je i te kako potrebno jer se bez njega ne bi moglo shvatiti i razumeti ono što danas predstavlja l i c e naše najnovije stvarnosti.

U odnosu na ona vremena kada je sloboda glasnog razmišljanja tavorila u mišjim rupama, ona nam danas izgleda zaista velika, gotovo neograničena, i to je sasvim tačno ukoliko se odnosi na v r h ledenog brega. Traganje za onim što je pod vodom (a to je

gro mase) još uvek je veoma rizično. Ronilaštvo, da se figurativno izrazim, uvek je bilo, pa i sada je, vrlo opasna delatnost. Prevedeno na sasvim običan jezik to znači da se o Golom otoku može sve kazati „donekle", a „odnekle" samo ono što pojedini odvažni „ronilac" uspe da dohvati u šake dok mu još traje daha u plućima.

Stoji, međutim, činjenica da se u prirodi vrhovi ledenih bregova postepeno tope, usled čega do tada potopljeni delovi izranjaju na površinu i otkrivaju sve novije i novije oblike. Možda će i stenoviti Goli otok jednoga dana - ako ne sav isplivati na površinu, a ono, bar - ispovratiti svoju kamenitu utrobu i omogućiti da se hrpi svakojakih o p i s i v a n j a pridoda i neko o b j a š n j e n j e . Bez toga - naša novija istorija, ako je i ona „učiteljica života", neće se uzdići iznad svoga pripravničkog stepena.

Goli otok (u svome metaforičnom značenju) tek je usputno vezan za 1948. godinu, za Rezoluciju Informbiroa i za sve što se u tom sklopu podrazumeva. Stvarni njegovi koreni su i stariji i mnogo dublji. Istorijski i teorijski oni se razvijaju još sa Lenjinovim utemeljenjem i razradom učenja o vlasti „neograničavanoj zakonima" (Lenjin, oktobra 1918) i o partiji u kojoj je „dobar komunista (...) istovremeno i dobar čekista" (Lenjin, 3. aprila 1920). Seme im se začelo nešto ranije, u krugovima u kojima je i sam Lenjin počeo da stiče svoje revolucionarno obrazovanje, i za koje je bilo karakteristično negiranje bilo kakvih zakonskih, moralnih i drugih obzira koji bi mogli ma i najmanje smetati u borbi za vlast. A ta vlast, kao instrument za ostvarivanje projektovanog poretka, morala se održavati po svaku cenu i samim tim je postala sama sebi cilj. Krajnji ishodi sprovođenja takvoga koncepta življenja i korišćenja takve vlasti - upravo se sada, i to u svetskim razmerama, dramatično otkrivaju pred očima čovečanstva koje je možda više zaplašeno njenim krajem nego što je bilo zabrinuto na njenim počecima.

Zatvori, logori i mučilišta, utemeljeni još na početku Lenjinove ere i do perfekcionizma razvijeni u doba Josifa Visarionoviča, te korišćeni sve dok im Perestrojka nije razorila temelje, bili su obrazac za stvaranje takvih institucija represije ne samo u zemljama čiji su se režimi stvarali po sovjetskom modelu, već i za diktatorske režime koji su besomučno vitlali barjacima antiboljševizma. Po tome modelu, lenjinskostaljinske provenijencije, organizovan je i dejstvovao je i ovdašnji aparat represije - pa i kada su mu na meti bili ovdašnji staljinisti.

Mirne đuše se može kazati - opiši jedan aparat za proganjanje tzv. „političkih krivaca", opisao si sve koji su postojali i koji se uopšte mogu zamisliti. Libreto, rediteljski koncept i scenografija su isti, menjaju se samo boje kulisa i garniture aktera. U jednoj takvoj garnituri aktera, ja sam na scenama Udbinog zatvora na Obilićevom

vencu u Beogradu, zatim u Zabeli, na Svetom Grguru i na Golom otoku bila u ulozi onih na kojima se i preko kojih se sve dešavalo. „Žablja perspektiva” mi ipak nije smetala da sagledam celinu i da shvatim suštinu tragedije. Šta su videli i šta govore oni kojima je pripadala „ptičja perspektiva” - stvar je njihovoga morala i njihove savesti.

„Moj slučaj” nije ni izuzetan ni naročito zanimljiv; može se, kao manje-više većina „slučajeva”, obuhvatiti jednim od nekoliko šablona koji su čitaocima uglavnom dobro poznati. Izneću samo ono što je najnužnije da se zna.

U vreme Rezolucije nisam imala ni pune 22 godine. Životno iskustvo oskudno i nesređeno, a „političko” na nivou „pozitivne nule”. Prethodno, mala saradnja sa jednim učesnikom NOB, motivisana pre svega ličnim poštovanjem prema mladom, odlučnom i hrabrom čoveku koji je bez ustezanja založio život za svoje ideale. Inače, moja mržnja prema okupatoru bila je obična, prostonarodna, bez ideoloških naboja. Neke poglede na društvo stekla sam iz tzv. „socijalne literature” (Zola, Sinkler, London, Gorki). Odnos prema Rusiji, „slavjanski”...

Odmah posle oslobođenja počinje stravična indoktrinacija, nekritičko i udvoričko veličanje Sovjetskog Saveza i zapenušano izlivanje mržnje prema svima i prema svemu što nije obuhvaćeno neodređenim pojmom ,,mi”. Pesme su „podsticajne i poučne”, ore se na sve strane, a bar dve od tri počinju rečima „Druže Tito i Staljine...”. Retorički i propagandno Tito i Staljin se slivaju u jedan lik, KPJ i SKP(b) se slivaju u jednu partiju, „komsomolci - skojevci” viče se do krajnjih granica izdržljivosti glasnih žica. Socrealistička „beletristika” zapljuskuje, poplavljuje i davi, potiskujući svojim talasima sve što bi u sebi imalo obeležja boljega ukusa. Politički časovi, čitalačke grupe, mitinzi, igranke, parole, ... „Kali se čelik”.

Na Medicinskom fakultetu u Beogradu sam članica Partije, pa sekretar kursa za „dijamat”. Izliva se premudrost četvrte glave „Istorije SKP(b)”, a u njoj je sve ono što mladi komunista treba da zna i u šta mora bezuslovno da veruje! Zaboga, pa to je drug Staljin napisao! Predavači na „dijamatu” nas poučavaju: „Marks, Engels, Lenjin i Staljin su kazali...”, pa onda dolazi to što su ,,oni kazali”. Nije ni važno šta je ko od njih rekao p o j e d i n a č n o, jer i tako ,,oni” su mislili i govorili jedno te isto. I mi svi mislimo i s t o, i svi ljudi treba da misle i s t o, jer samo i s t o mišljenje je p r a v i l n o mišljenje, a ako neko ne misli i s t o, onda, ko zna šta taj sve može da misli... takvo mišljenje bi moglo biti i n e p r a v i l n o!

Ako kažem da je Rezolucija (pada baš nekako u to vreme) bila i za mene šok, neću otkriti Ameriku. Šokantan je bio i sam čin Rezolucije, njena nenadanost, nejasnost njenih pravih razloga,

neuverljivost njene argumentacije, ali isto tako i način njenog pobijanja.

(Danas se propagandisti i neki istoričari trude da dokažu da je Rezolucija bila prirodna Staljinova reakcija na „neposlušnost" jugoslovenskih komunista, posebno Tita, još iz ranijih vremena. Međutim, ni tada ni nekoliko godina iza toga nije se mogao videti neki pouzdani znak i dokaz te „neposlušnosti". Pevalo se „... da živimo ko'j Sovjeti!" i zapinjalo se iz petnih žila da se reči pesme „pretoče u delo". Načini „podruštvljavanja" sredstava za proizvodnju - ne samo krupnih, industrijskih i velikog poseda, već i sitnog poseda i zanatske privrede - bili su sovjetski kao što je sovjetska bila i argumentacija za sve to, bilo da je namenjena istomišljenicima bilo protivnicima. Šta je z a i s t a motivisalo Staljina (a samo on se pitao!) da onako besomučno nasrne na partiju i lidera koji su se trudili da mu u najvećoj meri dokažu svoju odanost i svoje jednomišljeništvo - pitanje je koje još čeka pravi odgovor. Na vrhu ledene sante on se još ne vidi dovoljno jasno.)

Od članova partije se zahtevalo da se izjasne o Rezoluciji, a ni onima u samome vrhu nije bila jasna prava pozadina svega toga. Jasno je bilo da Staljin laže da se jugoslovenska partija odvaja od Sovjetskog Saveza i da mu se suprotstavlja, ali nije bilo jasno z a š t o on to tvrdi. Jasno je bilo da Staljin hoće da sruši Tita, ali nije bilo jasno z a š t o hoće to da uradi. U takvim uslovima različiti ljudi su za svoje izjašnjavanje uzimali i različite razloge. Principijelnih (a o kojim principima je tu uopšte i bila reč?) bilo je najmanje. Umesto njih dolazilo je opredeljivanje za ličnost, za parole jedne ili druge strane, za svoju prirodnu otadžbinu ili za „otadžbinu proleterijata", dolazilo je do ocenjivanja ko je jači, dolazilo je do licitiranja šta se može dobiti a šta se može izgubiti ako se izjasni ovako ili onako. Najmanje verujem onima koji i sada tvrde da su se opredeljivali samo iz čistog patriotizma i iz čistog poštenja, bez obzira na koju su stranu stali! U stvari - obe strane su zahtevale j e d n o u m l j e i obe strane su se pozivale na argumente koji se mogu nuditi samo j e d n o u m c i m a.

Intimno i deklarativno nikada se nisam izjasnila za Rezoluciju niti sam o b j e k t i v n o uopšte bila u stanju da se izjašnjavam. Pratila sam samo p o j e d i n a č n e p o j a v e. A u to pojedinačno, spadalo je i ponašanje prema onima koji su se izjasnili za Rezoluciju. Razume se, oni su izbačeni iz partije i tome se nema šta prigovoriti. Međutim, svi smo dobili naređenje da ih „bojkotujemo". Bojkotovana je i jedna studentkinja koja je do tada veoma hvaljena pa i veličana. To mi se

nije dopalo, pa sam prekršila naređenje o bojkotu. Družeći se sa bojkotovanom koleginicom možda sam kazala i nešto „nepodobno” a to su „lovci na veštice” protumačili i prijavili kao izjašnjavanje za Rezoluciju. Razume se, i ja sam izbačena iz partije i tako je počelo...

Da sažmem: ponudila mi je da joj sačuvam neki aparat za umnožavanje letaka, dok mi ne pošalje vezu sa lozinkom. Bila sam svesna da se time uplićem u poduhvat zabranjen zakonom, ali mi se učinilo da je upravo nastupio čas da proverim koliko se u meni „čelik iskalio”.

Ubrzo je ta koleginica bila uhapšena, a „veza” koja je došla kod mene po aparat za umnožavanje letaka dobro je znala i „lozinku”. Uveče su odneli aparat, a izjutra su odveli i mene u zatvor Udbe na Obilićevom vencu u Beogradu. I tako je počeo prvi od ukupno 1.016 dana, od 15. oktobra 1949. do 27. jula 1952, koliko je trajala „vruća faza” moga „slučaja”. Hiljadu i šesnaest dana puta 24, jest jednako 24.384 sata, a to je, opet, 1.463.040 minuta. Ni sekunde nisu beznačajne, jer samo jedna sekunda nepomičnog stojanja licem uz zid, sa čvrsto stegnutim lisicama na pomodrelim rukama, u dvadesetčetvrtom satu takvog isprobavanja ljudske telesne i duhovne izdržljivosti - izgleda beskonačno duža od pola sata prebiranja kašikom po porciji tanke čorbe, ili od dva-tri sata kakvog-takvog sna.

Naivnom i prozirnom pričom, pozajmljenom verovatno iz nekog socrealističkog štiva namenjenog „kaljenju čelika”, pokušala sam da zaštitim svoju koleginicu, ali je sve palo u vodu kada su me sa njom suočili jer - ona je poslala „vezu” kod mene. Ja sam pokušala da i dalje budem uporna, a onda sam dobila prve lisice, ne da bi me bolovima primorali da priznam, već da me kazne zato što sam lagala. Sa sudskog stanovišta, moje priznanje nije ni bilo potrebno jer su za presuđivanje već postojala dva dovoljna dokaza - sam nađeni predmet i priznanje moje koleginice. Ostala bih, doduše, bez olakšavajućih okolnosti (priznanje i kajanje), ali ni samo poricanje mi se ne bi smelo uzeti za otežavajuću okolnost, jer zakoni civilizovanih država dozvoljavaju okrivljenome i da poriče i da ćuti. Međutim, u dejstvu je bilo lenjinistički shvaćeno pravo, ono koje je stvorilo i gulage i gole otoke, i baragane i polja smrti, i sve moguće vidove kazamaćenja ljudi, od baltičkih obala do „zemlje orlova” i od srca Evrope do žutih mora na Istoku. No, vreme da to naučim i da shvatim, tek je bilo predamnom, a to vreme se sastojalo i od sekundi dužih nego sati i od sati dužih nego meseci...

Sa krivično-pravnog stanovišta moj „slučaj” je već u prvoj nedelji istrage bio kristalno jasan i predmet zreo da se preda javnom tužiocu. Da sam uopšte bila izvedena pred sud - ceo postupak bi se mogao okončati sa ciglo pola sata, a kazna bi mogla biti i vrlo stroga s obzirom na okolnosti u kojima se država nalazila. Usledilo bi, zatim, odvođenje u ustanovu za izdržavanje kazne i to bi moglo trajati najduže onoliko koliko u presudi piše, eventualno i manje. Tako bi bilo da je vlast postupila po zakonu čak i po zakonu koji je u ono vreme bio na snazi i koji je bio mnogo stroži od sadašnjih zakona. Pokazalo se, međutim, da u celom tom kompleksu zbivanja za zakon nema ni najmanje mesta. Ceo postupak sveden je samo na istragu, i to na istragu neograničenog trajanja i sa neograničenim sredstvima. Istragu koja je u isto vreme i kazna, a kaznu koja je za celo vreme i istraga, i tako u nedogled...

Tokom onih mojih 1.016 dana n j i h (istraživače? presuditelje? izvršioce?) uopšte više nije zanimao „corpus delicti” koji me je i doveo u zatvor. N j i h je zanimalo nešto drugo: koga još treba da zatvore, ko je još sumnjiv, ko bi još mogao biti kriv, nakoga još ja sumnjam, ko bi još progovorio ako bi ga pritisli, sa kime sam još razgovarala o tome i tome a taj nije d' sao da me prijavi... Još, još, još! Tome još nije moglo i nije smelo da bude kraja! Još se moralo protegnuti i u dužinu i u širina i u visinu i u dubinu, još se moralo vratiti u duboku prošlost i proniknuti u nedoglednu budućnost, još je moralo obuhvatiti i zahvatiti sve, sve, sve! Nije bilo dovoljno da se od toga još isplete vodoravna ili uspravna mreža, da prepreči samo jednu ili dve dimenzije, morale su se isplesti i međusobno preplesti bezbrojne mreže, „mreže mreža”, tako da ni mušica, ni mrvica, ni reč, ni dah, ni misao ne mogu da se kroz nju provuku a da ne budu odmah viđeni, uhvaćeni, sputani i dovedeni u vezu sa svim i svačim. Tražilo se da ja to još neprekidno ispovrćem o svakome koga bilo kako, bilo otkuda i bilo koliko znam, a i od drugih se tražilo da to još ispovrćuju iz dana u dan o meni i o svakome drugom. Takvome rezonu nije se mogla sama po sebi postaviti neka racionalna granica. To više nije neophodno obaveštavanje o bezbednosno relevantnim činjenicama, to je paranoja jednoga sistema!

(Istini za volju, na ovome mestu ću pomenuti i dvoje pripadnika represivnog aparata koji su u mome sećanju ostali kao osobe sa ljudskim likom, Veselina Popovića i Hildu Sedaj. Njih sam upamtila po korektnom ophođenju i po osećanju mere za dostojanstvo zatočenih ljudi i žena.)

Celokupni život u zatvoru (istražnom i u Zabeli), a naročito u logoru (Goli otok i Sveti Grgur), sva ta glad, žeđ, batine, *špaliri,* besmisleno teglenje kamena uzbrdo i nizbrdo („društveno-korisni rad"!), međusobno pljuvanje, nošenje kojekakvih ponižavajućih ukrasa na leđima ili oko vrata, dreždanje po celu noć uz kiblu ili, prosto, nosem uz zid, „kulturni programi" čija se sadržina svodila na međusobna ponižavanja i ismejavanja logoraša, neprekidno izvikivanje parola i pevanje glupih pesama od kojih bi se i divljaci grozili - sve je to imalo samo jedan cilj: da se zatvorenik telesno iznuri i moralno samelje, pa da bude spreman da izjavi, potpiše i uradi sve, ama baš sve, što god da se od njega traži. Od mene je jedan islednik na Golom otoku zahtevao da špijuniram pomenutu upravnicu kojoj sam bila (potkraj robijanja) dodeljena kao kurirka. Po izlasku iz logora pozivali su me u Udbu i ispitivali šta kaže ovaj, šta kaže onaj. I godinama posle izlaska iz logora, kada sam već bila zaposlena, udata i majka, nalazili su se nadobudni „kontrolori" tzv. moralno-političke podobnosti da mi u ovoj ili onoj prilici stave do znanja da se zamnom još vuče onaj rep. Takva je, još godinama, bila moja sloboda, kojoj tada ni u pesmi ne bih mogla napisati veliko početno slovo.

Da se još jedanput vratim na one godine. Neosporno je da sam počinila delo koje je padalo pod udar zakonskih mera, ali je neosporno i to da ni jedna jedina zakonska mera nije stupila u đejstvo. Evo u tome smislu samo nekoliko činjenica.

1. Istraga se nije držala određenog predmeta niti je vođena u vremenski ograničenom roku nego se i tematski i vremenski širila u nedogled. Neke od metoda primenjenih u istrazi izričito su zabranjene zakonom.

2. Po utvrđivanju činjenica relevantnih za dalji krivični postupak nisam izvedena pred sud niti mi je održano suđenje po zakonu, sa jasno definisanom optužnicom i sa pravom na odbranu. Saopšteno mi je, samo, usmeno, da se „ispred suda IV rejona" administrativno kažnjavam društveno-korisnim radom u trajanju od dve godine, ali da je kazna „elastična". U civilizovanim i pravnim državama, međutim, krivce kažnjavaju sudovi i izriču smrtne, zatvorske ili novčane kazne, precizirane u svim elementima i bez mogućnosti „rastezanja".

3. Tzv. administrativno kažnjavanje društveno-korisnim radom nije bilo predvideno ni jednim jedinim zakonom u ovoj zemlji a nekakva uredba kojom je to „regulisano" nije imala oslonca ni u ustavu ni u međunarođnim konvencijama države.

4. U civilizovanim i pravnim državama se sudski izrečene kazne zatvora izdržavaju u određenim ustanovama stvorenim i organizovanim po zakonu. Ja sam, sa hiljadama Jugoslovena, bila u

koncentracionom logoru, a zakoni ove zemlje za takvu vrstu ustanova ne znaju, dok ih odgovarajuće međunarodne konvencije izričito zabranjuju i njihovo stvaranje kvalifikuju kao zločin protiv čovečnosti. Za stvaranje takvih ustanova u potpunosti je odgovoran ne samo onaj ko ih je stvorio, već i onaj ko nije sprečio njihovo stvaranje, a to je bezuslovno morao učiniti jer je reč o instituciji koja teško protivreči i zakonu i moralu.

5. U civilizovanim i pravnim državama ni policija ni vladajuća partija niti bilo koja institucija sem na zakonu organizovanih sudova ne može odlučivati o tome ko će, koliko vremena i pod kojim uslovima biti lišen slobode, a u ovoj zemlji se to godinama smatralo za sasvim normalno. Sta više, nekompetentni organi su u nekim slučajevima odlučivali i o životima zatočenika, dok ni jedan jedini zatočenik nije bio zaštićen od telesne torture sve do osakaćenja. Izjava jedne od bivših upravnica ženskog logora gde kaže za jednu zatvorenicu da *još nije bila zrela za puštanje na slobodu'*- predstavlja pravni i moralni skandal prvoga reda i baca ljagu na međunarodni ugled zemlje!

6. Pretnja zatvorenicima prilikom puštanja da nikome ne smeju govoriti ni gde su bili ni šta su tamo doživeli i videli - sama po sebi svedoči da su svi akteri represivnog „aparata", uključivši i njihove naredbodavce, bili u potpunosti svesni da je ono što su godinama sistematski radili - krajnje nezakonito i besprimerno nemoralno.

7. Produžavanje „istrage" kroz ceo period lišenja slobode, pa i po puštanju zatočenika na slobodu (bez legalno pribavljenih podataka o eventualno novopočinjenom deliktu ili o do tada nepoznatim okolnostima) jeste razarajući udar u same osnove pravne sigurnosti u zemlji.

8. U logorima na Golom otoku (i drugim sličnim) su sami zatočenici uključivani u vođenje „istrage" pa i u odlučivanje ko se i kada može pustiti na slobodu. To je, pre neki dan, izjavila i pomenuta upravnica preko Radio-Beograđa. Propustila je samo da kaže po kome je zakonu ili po čijem je naređenju tako činjeno i da li je još u nekoj zemlji osim u Staljinovoj Despotiji i u njenim Satrapijama bilo primera takvog „samoupravljanja" u oblasti koja treba da nosi časni naziv pravosuđe.

9. Ne može se, u smislu zakona, govoriti ni o interniranju. Interniranje je pojam iz ratnog prava i odnosi se na prinudno smeštanje građana neprijateljskih i drugih zaraćenih zemalja a ne na odvođenje građana sopstvene zemlje u koncentracione logore.

10. U najvećem broju slučajeva ne može biti govora ni o izdaji, iako nam je svima stavljena na teret. Pogotovo ne o izdaji partije, jer ni jednim našim zakonom nije bilo predviđeno takvo krivično delo. Ako ostavimo po strani političku retoriku i držimo se striktno onoga što zakon kaže, konkretni oblici izdaje bili bi krivična dela podrivanja vojne i odbrambene moći države, služba u neprijateljskoj vojsci, predaja neprijatelju za vreme rata kao i posebni oblici vojne izdaje. Jasno je, dakle, da većina zatočenika Golog otoka nije bila ni u prilici ni u stvarnoj mogućnosti da učini neko od tih dela, pa čak ni da ga ozbiljnije pokuša.

I da zaključim! Ovo moje izlaganje ne može se i ne sme se shvatiti kao odbrana Informbiroa niti kao zalaganje za rehabilitovanje onih koji su se stavili na stranu Rezolucije (ili koji su se sticajem prilika na toj strani našli). Ako je išta u samom svome začetku bilo osuđeno na neslavnu propast, onda su to ideje i celokupna svetsko-politička delatnost Informbiroa, jer proističu iz teorije i prakse koje su istorijski morale doživeti krah. Ne branim ni informbirovce kao pokret i kao pojedince, niti samu sebe u tome kolu. Ne osporavam da je u mnogo „slučajeva" bilo i krivice u smislu pozitivnih zakonskih odredbi i da je bilo osnove za izricanje čak i vrlo strogih kazni. Ne branim ni karijeriste, ni zlonamerne, ni zabludele, pa ni „slučajne" krivce. Branim samo pravo čoveka pojedinca da u svakoj prilici ima svoje mišljenje, da ga može izlagati i obrazlagati i da mu se u slučaju da je počinio krivično delo - za to delo korektno i po zakonu sudi. Branim pravo čoveka pojedinca da i dosuđenu mu kaznu podnosi kao čovek, u uslovima koje propisuje zakon a ne koji zavise od volje i slobodne procene političke policije, pa čak i od procene nekih kažnjeničkih „aktiva", „grupa" i kako se sve nisu nazivale takve skupine u vreme golootočke represije.

Sve što sam ja lično doživela, videla i na druge načine saznala na Golom otoku i u vezi s njim, sve što sam morala da podnosim i od čega sam morala da strepim još i godinama po povratku iz toga pakla, sve ono što danas iznose kako progonjeni tako i njihovi progonitelji, svodi se na jedno: to je bilo jedno stravično potiranje samih temelja civilizacije na ovome tlu i jedan krajnje brutalan udar na moral, a bez morala se svaka ljudska skupina pretvara u poživinčenu hordu. No, pošto nije u pitanju pojedinačni slučaj, pošto nije u pitanju ni pojava bez presedana u novijoj i najnovijoj istoriji, nema ni najmanje sumnje da je u pitanju nešto što bi se moglo nazvati f e n o m e n o m s i s t e m a i što je moralo biti baš takvo kakvo je bilo. Nije reč ni o „devijacijama" ni o „deformacijama" već o obliku koji karakteriše samu suštinu. A suština je, baš kao i kod plovećih ledenih bregova, još uvek najvećim delom u dubokoj vodi i još uvek je ronjenje za njom krajnje opasno.

Ipak, da bi se nešto moglo nazvati istinom, nije dovoljno da to svi znaju: potrebno je da to svi mogu i da kažu.

KOLET

Radila sam u Radio-Beogradu, u kratkotalasnoj stanici u emisiji za fancuski jezik i bila student prava. Normalno, ništa nismo znali o čistkama u Sovjetskom Savezu. Naprotiv, večito nam je servirano i pričano da je tamo raj. To smo mislili i ranije jer sam ja već ranije bila upućena kao gimnazijalka. U Drugoj ženskoj gimnaziji bila sam uključena u pokret. Tamo smo na Segalovim tabacima i na drugim materijalima sticali neka saznanja o tom marksizmu i nekakvim obrisima. Onda smo svi mahom imali i taj osećaj mladih ljudi, da stvaramo neki bolji i lepši svet, gde će biti više pravde. Naravno tako smo se i opredeljivali za Komunističku partiju, i za to vezivali Sovjetski Savez, koji je bio na čelu svega toga.

Uglavnom 1948. godine to je bio strašan šok. Nije nam nekako išlo u glavu da ta partija koja nas je do juče učila jednome, odjedanput potpuno okrene list. I ne misleći o nekim velikim teoretskim razmiricama koje su tu mogle naići, nego prosto ljudski reagujući, udružili smo se. Jedna grupa nas novinara iz Radio-Beograda. Dobijali smo i štampu, organ Informbiroa za trajni mir, demokratiju. To su bili neki članci i ja sam dobila, zapravo neko mi je rekao - prevedi to, i ja prevedem.

Posle toga su me pozvali na neki sastanak, tu je bio Bora Jović, Milutin Stojanović, Aca Mišić, Ljubica Mišić (koja je posle sa mnom bila i na odležavanju kazne), Nada Tošić, Mile Miletić. Ja sam poslednja od te grupe uhapšena, i cela grupa je bila uhapšena. Jednog dana me Milutin Stojanović pozove na neki sastanak na Voždovcu, koji je vodio Zoran Stojanović, neki funkcioner voždovačkog komiteta tada. Ja nisam mogla da odem, imala sam baš

emisiju i nisam mogla da odem na sastanak, a to je bio neki inicijativni, nesrećni, Odbor u koji sam izabrana iako tom skupu nisam prisustvovala. Da se napravim važnom rekla sam da sam znala, a u stvari nisam znala. To me je upropašćivalo, jer sam, kao, bila član tog inicijativnog odbora, koji je, kao, bio spreman da ruši vladu. Možete misliti kako je to izgledalo u ono vreme rušiti vlast.

Za vreme istrage islednik mi je bio Milovan Milačić i neki Begović. Milovan Milačić je bio pristojan čovek, potpukovnik, Crnogorac, a i Begović takođe, samo je bio čovek sa jednim, čini mi se, što kažu animalnim porivom i tu se bilo vrlo teško snaći. Bili smo pod groznim pritiskom.

Neke drugarice su dolazile na saslušanje skoro potpuno plave. Mene nisu tukli.

Ja sam pripadala federaciji, prema tome, ja sam bila na Obilićevom vencu. To je ona visoka zgrada i tu, u tom zatvoru, su usledila saslušavanja. Prvo smo bili sami mi, takozvani, informbirovci, a posle toga su nas pomešali sa kriminalkama. Bilo je tu pravih kriminalki, a tu je bilo i žena koje su onda htele da beže preko granice, pa su ih zvali *graničarke*. U toj prvoj grupi je bila Lepa Pungul, Ružica Milić, Branka Mijušković-Bergins (ona je prvoborac bila), pa je bila neka Flora Livija, Rumunka, seljanka. Vrlo je malo bilo zemljoradnika. Mi smo svi bili studenti. Jedanput je bio zemljotres pa smo se tu strašno prepali. To je bio grozan šok, jer se tresla cela zgrada, a mi u onoj mišolovci zatvoreni...

To je januar, februar, mart, april. Ja sam šest meseci bila u istražnom zatvoru, a to je već 1949. godina. Oni milicioneri koji su nas čuvali a hteli su da budu duhoviti, ujutru pre nego što nas puštaju da idemo u WC, ubijali su pacove noću pa naprave špalir pacova kad smo ujutru izlazili. Kad je trebalo da vršite najosnovnije fiziološke potrebe, to je bila čitava priča da vas puste da odete. Jednog dana se desi nesreća, imali smo neku staru konzervu, koju smo nabavili i tu su se obavljale te stvari. Neko je to prosuo kroz prozor, kad je bilo prepuno. Na nesreću to je palo na nekog prolaznika, koji je otišao da se žali upravi zatvora na Obilićevom vencu. Onda smo svi raspoređeni po samicama. Posle toga je bilo naređeno da nas puštaju kad god bi zalupale na vrata.

Za celo vreme nismo imali nikakvog kontakta sa kućom, sem što smo dobijali to rublje nedeljno i tako je to išlo dok nisu završena saslušavanja. Neka su dosijea ostala otvorena, pa je trebalo da posle budu dopunjavana.

Jednog dana odjedanput smo čuli neko strašno komešanje, jednog našeg druga je ujeo pacov za prste. Taj pacov je dobio grč i visio je na čovekovom prstu. Mi smo napravili neke rupice na

vratima i virili. Čovek je otišao u bolnicu i ne znam šta je s njim posle bilo. Pored toga od kuće imate toliko saznanja što dobijete taj paket i vidite da je neko živ. Normalno, meni je dete stalno bilo u glavi. Ja sam se udala još 1941. godine i imala sam sina Vladimira, koji je tada imao sedam godina. Jednog dana ponovo neko komešanje, ali ovog puta sa nešto više žestine. Rekli su nam da se spakujemo i svi smo se spakovali, pokupili smo tu našu ćebad i ono što smo već imali. Rekli su nam da siđemo i ja sam tada prvi put došla u kontakt sa tim podzemnim katakombama ispod Beograda. Sakupili smo se u neku ogromnu odaju ispod, u samoj zgradi gde smo bili i tu smo se našli svi iz svih soba. Dali su nam neku salamu, dali su nam hleba i mi smo to uzeli onako izgladneli, i rekli su nam da krećemo. Nekako sam se našla na čelu kolone. Ispred mene su ušli udbovci s nekim velikim lampama i osvetljavali su nam put. Upali smo u neki tunel, koji je bio sav vlažan a sa strane crn, ne ozidan nego kamen. Mi smo mislili da nas vode u smrt. Jedino nas je malo zbunjivalo to što smo tu hranu dobili. Ali smo prosto mislili, sećajući se onoga što su Nemci radili sa zatvorenicima kad su ih slali u gasne komore, pa smo mislili da smo i mi na to osuđeni. Tako smo išli, klizali se, pošto je ona staza klizava, ljigava bila. Uglavnom, našli smo se na obali Save. Tu su nas potrpali u autobuse zamračene i nismo mogli da vidimo kuda idemo. Krenuli smo. Po zvuku smo osetili da idemo pored vode. Bila je noć, ne znam koliko je sati moglo da bude. Išli smo dunavskom obalom ali neko ko je imao iole smisla za orijentaciju, to je mogao osetiti. Posle smo zastali, opet zbog tih fizioloških potreba, koje su tada bile još i pojačane. Tu smo naše čuvare zamolili, počeli smo da vičemo da zaustave kola da izađemo. Tada je nastao jedan blamaž koji je težak za čoveka koji ima i trunke nekog osećanja ljudskosti. Pustili su nas napolje grupu po grupu, a oko nas su stajali udbovci, da bi smo mogli da obavljamo nuždu. To je bio jedan takav degradman dela person, užas jedan. Posle toga smo nastavih put. Inače sam polufrancuskinja, majka mi je francuskinja, ali srpski dobro govori. Studirala sam francuski, posle prava, jer su prava instrument u rukama vladajuće klase, znala sam u ono vreme da ništa sa pravnim fakultetom ne mogu biti, a kako sam posedovala znanje francuskog jezika, onda sam studirala francuski i završila ga. Pred zoru smo došli na jednu ogromnu poljanu uz Dunav. To je bi Ramski rit. Tu su se nalazile samo neke barake sagrađene, inače ničeg nije bilo.

Čula se buka Dunava.

Tu su nam oduzeli svu hranu koju su nam dali. Na našu nesreću tu smo pili neku vodu, jer smo bili jako žedni. Ta voda ili je bila jako hlorisana, ili je to nešto namerno bilo ubačeno unutra da napravi šok, uglavnom mi smo svi dobili dizenteriju. U onim sobama

gde smo bili, u onim barakama, onaj smrad je stvarno trebalo izdržati. A na putu kada su nas izbacili iz autobusa do tih baraka kako smo bili dugo zatvoreni, odjedanput nas je onaj vazduh ošamutio. Ljudi su jedva išli. Neke drugarice su zapele. Jedna od njih, sećam se zvala se Livija, a radila je u rumunskoj redakciji u Radio-Beogradu, slomi joj se štikla i ona počne da zaostaje. Kažem, slomi joj se štikla i onda oni milicioneri koji su nas sprovodili počeli su da je udaraju. Iza nje je išla neka Melanija, koja je bila student prava, inače jedna vrlo lepa žena, vrlo lepog lika, krupna, jaka žena. Nekako je mirno delovala. Ona se okrene i počne da viče: „Tako nas nisu ni fašisti tukli!" Njih dve vrate u Beograd. Gde su ih posle odveli, šta su sa njima radili to ne znam. Nas su odveli u te barake. Posle su nas postrojili i skinuli do gole kože. Opet to, tu su bili svi muškarci milicioneri, policajci, a žene smo bile, mi, zatvorenice, bilo nas je 360 u prvoj grupi. Ja sam prva grupa. To nam je, bila prednost.

Dobili smo odela. Sećam se, dobili smo neke braon suknje i braon jakne, dobili smo neke gumene opanke, mislim iz Borova, one „Batine", tako da i dan danas imam izranjavljene noge od tih opanaka. Zatim neke bordo kombinezone i ostali veš. Odjedanput smo ostali bez ičega, tako da čovek oseti da je potpuno sam, da je potpuno lišen svega, onih sitnica koje na kraju sačinjavaju život, jer su nam oduzeli i cigarete i sve, i poterali su nas na rad.

Tu smo radili melioracione radove. Kopali smo kanale po tim močvarama tamo. To se i zove rit.. Išli smo ujutru rano i vraćali se uveče oko šest sati. Sa strane su bile ženske milicionerke. To su bili kadrovi koji su uglavnom bili izabrani i uzeti iz Dalmatinske Zagore. Sad možete da mislite te žene, devojke, mlade žene koje su indoktrinirane do kraja, kojima smo mi predstavljeni kao nekakva čudovišta, kao strašila, kao one koje ruše vlast, koje hoće da unište druga Tita, koje, možete misliti šta su mislile o nama, i kako su se držale prema nama.

Prvo je stajala po jedna milicionerka, na po 10 metara a sa strane milicioneri sa mitraljezima uperenim na nas. I pod tom psihozom i pod tim utiskom vi kopate. Evo i dan danas, pogledajte ovde (pokazuje osakaćene ruke), evo vidite to je bilo ranjavo do koske. Posle 40 godina ti žuljevi se vide. Mi smo nosili tragače sa zemljom. Ja sam nosila taj tragač sa Danicom Ćosić, to je sinovica Dobrice Ćosića, sad je lekar, a u ono vreme je bila studnet. Bila je veoma visoka - 1,80, a ja 1,65. Onda su one tralje stalno stajale skoro uspravne. Ali je ona bila jedna divna osoba. U tim najcrnjim trenucima ona je vodila računa o tome. Ona je bila u prednosti

nadamnom, uvek je meni onaj teži teret padao, tako da se ona savijala i trudila se da mi olakša, da se taj teret nekako rasporedi i izjednači. Tako smo se osećale jadno posle 10 časova nošenja tih tragača. To su daske u sredini, sa produženim drškama za ruke. To smo nosile po dve, a druge su tovarile i to pod budnim okom.

Jednom su nas digli usred noći, a mi smo pomislile da nas vode na streljanje. Kako su Rumuni s druge strane nešto stalno puškarali, neka tutnjava se čula, da li su neke vojne vežbe izvodili, ne znam šta je bilo, ali mislim da su nas ovi tu namerno stavili da bi i to pojačalo utisak strahote.

O tome kako su nas, da nađem pravu reč „prevaspitavali". Morali smo da se svi skupimo jednog dana i da pišemo neku rezoluciju, koja je izašla u štampi, kako se revidiraju stavovi. Sad je bio red da i mi to uradimo. Na moju nesreću pošto sam ja novinar bila, izaberu nas, tu Bobu Đorđević, Slobodanka-Boba Đorđević, predratni komunista, ona je bila starija od nas, možda je tada imala jedno tridesetak godina, zatim neku Milić, sad sam joj već zaboravila ime i još nekoliko i ja sam upala u taj redakcijski odbor za sastavljanje pokajničke tirade. Bila sam očajna. Mislim da je bila i Ljubica Mišić. Uglavnom, napišemo tu pokajnicu. Ali nije to bilo dovoljno da se napiše samo, sad si morala to da dokažeš. A dokazivanje je, na primer, ako prođete pored milicionerke, pa ako napravite neki izraz lica koji joj ne konvenira, bilo je vike i dernjave kao na primer: *bando, bando, izdajnici*. To je trebalo progutati u početku...

Mogla je biti jesen kad smo to pisali. Bilo je i nekih toplih dana, pa su mnoge dobile sunčanicu.

Jedna naša drugarica, zvala se Sofija, zaboravila sam joj prezime, bila je i ona student, njena se glava jednostavno, to nikad u životu nisam videla, glava joj je bila kao lopta, nije se video ni nos, ni oči ni ništa, to je bio jedan ogroman otok. Kako se ona posle ispetljala i kako se to završilo, ne znam.

A ta pokojnica to su bile, normalno, fraze. Pokajničke fraze. Nešto slično onome što su muškarci bili napisali, mi smo to, verovatno, ponovili. Nije bila potrebna, čak ni neka specijalna varijanta, nego nešto u tom duhu.

Niko od naših porođica nije smeo da pita ni gde smo, niko nije znao gde smo, kao da smo izgubljeni. Najviše od svega me dovodi do ludila, kad pročitam sada kako vrhunski rukovodioci nisu znali za postojanje toga logora. To je strašno. Tempo se usuđuje da kaže da nije znao, a tamo je bilo pola Crne Gore. A znamo kako se Crnogorci

ponašaju međusobno, znamo da su jako vezani. Ne može niko da me ubedi da nijedna majka nije otišla da zakuka za sinom, ili za ćerkom koja je tamo poslata, a za koju ne zna gde je. Neke stvari su stvarno, ja kažem u tim ogromnim lomovima mi volimo da pričamo o Robespjeru, o Marauu i o Dantonu, a ono što je oko nas i što se zbiva stalno oko nas, to potpuno zanemarujemo. Pa Đilas, koji je sada veliki junak, dobija još i nagrade za *Izgubljeni raj* Miltonov, molim vas. Pa zašto ne piše o našem *izgubljenom raju,* nego nas je on tamo natrpao. Sad se kaje što je to uradio, a to je bilo u fazi kad je on tako verovao. Pa sad svaki čovek od nas ima razne životne faze. Ja da sam nekog ubila, da sam nekog strpala u zatvor, da sam nekog unesrećila, ja bih o tome razmišljala posle, bez obzira da li ležim robiju ili ne, a on prevodi Miltonov *Izgubljeni raj.* Pa neka piše o izgubljenom raju informbirovaca, to bih mu posavetovala.

Nije bilo ni dopisivanja! Oni iz Aušvica su se dopisivali sa svojima i oni iz Mathauzena. Kriminalci su imali jedan pravilnik prema kome su se upravljali. Jer se znalo kad može da kontaktira sa porodicom, zna se kad može da piše porodici. A mi smo bili odsečeni od svega, bili smo obespravljeni do nule. Mi nismo niti svoje brojeve imali.

Normalno, muškarci koji su bili u Zabeli, to su ljudi koji su tu ležali po sasvim drugim osnovama. Međutim, oni su doznali zbog čega smo mi tu. Tu je bilo i kriminalaca, bilo je tu svega. Ali, možete zamisliti, kako su se ti ljuđi ponašali! Oni su nam ubacivali cigarete, prema nama se odnosili sa jednim takvim poštovanjem, bilo im je žao žena, a sve smo bile, uglavnom, mlade. Meni je tada bilo 24 godine, uglavnom sve studenti. Samo je bila jedna grupa zemljoradnica iz Vojvodine i te su nas upropašćivale nesretnice ne svojom voljom, nego su one bile navikle na kopanje i na fizički rad. Kada smo kopale onaj kanal, one su išle napred ko lude, a mi jedva postižemo jer nemamo kondiciju, nemamo mogućnosti, nemamo znanja, ne znamo tehniku držanja krampa, pa smo iskrvarile ruke i sve to. A ne smemo da im kažemo ništa, jer ako nešto kažeš slučajno, to bi se tumačilo kao saboterstvo, to je izdaja zemlje po drugi put!

Kad smo prešli u Zabelu, đali su nam neki hleb, a o hrani da i ne pričam kako je izgledala. To je bila, uglavnom, neka supa. Sve smo izgledale kao kosturi. Tu su nam dali hleb, mast i paprike. Sećam se, to mi se činilo najfinijim kolačem koji postoji. Tu smo jele, jele i dobile smo i cigarete. Mislile smo nešto se zbiva, ali nismo znale šta je. Međutim, nastavio se taj način života. Tu smo kopali neku orgomnu septičku jamu, duboku ne znam koliko. To su

uglavnom bili zemljani radovi, a bile smo i obučene u uniforme koje su ličile na zemlju. Tu je počelo intenzivnije diferenciranje, traženje ispovesti, ne samo dopune zapisnika, nego i među nama, organizovane smo u brigade, i tako smo podeljene po sobama. U mojoj sobi nas je bilo 52. To su bili boksovi drveni s po dva sprata, i drveni podovi od dasaka.

Upravnik nam se zvao Veselin Popović. Bio je major UDBE. Ovako se nije inače odlikovao nekim specijalnim ponašanjem. Jednom nam je pregledao uši, pa noge. A mi jadne operemo noge posle onog blata posle svega. Ali nemaš vremena da opereš i one opanke i dok stigneš do sobe, tebi se tabani ponovo isprljaju. Onda su milicionerke dolazile da nam pregledaju noge, pa su nam otvarale prste na nogama.

Jednog dana, na nesreću, kako je ovako stajalo, one drugarice su stajale sa nogama a naši tabani možete misliti na šta su ličili, neki otečeni, neki deformisani i odjedanput mene neki ludi smeh, onaj homerski smeh uhvati, pa da znate da će vas na samom mestu streljati. Ja, na nesreću pogledam drugaricu do mene, Nadu Tošić, sirota divna žena i ona je bila student prava, umrla je pre tri godine od tumora na mozgu. I pogledam njene noge koje su bile natečene, skoro modre. I taj smeh me držao, i sećam se neka milicionerka Dobrila se zvala, ja onakvu facu u životu nisam videla. To je neka spljoštena amorfna masa. Ona je videla da se smejem, a još je uzela i počela da mi otvara prste na nogama i ja tu puknem.

Ona me pita kako se zovem, ja hoću da kažem, a ona uze onu beležnicu pa pljunu na olovku, pa počne da piše. Ja hoću da kažem - Kolet, pa hoću da kažem - Koleta, pa nikako da izgovorim nego samo vičem - ko - ko - ko. To je bio jedan potpuno ludački smeh, to je bila jedna infekcija. I nekako prođe to i ja sutradan pred stroj, pred brigadu zbog smejanja. Sećam se da sam te noći drhtala, nisam trenula, misleći šta će sutradan da me snađe. Međutim, to je nekako prošlo, izgrdili su me samo. Neki su me prezirali, neki su se pravili da me preziru. I ja sam samu sebe prezirala što sam se našla u takvoj situaciji, ali šta mogu....

... Zvala se Dušanka Sokolova a za ove druge dve sam zaboravila imena. One nisu bile *revidirale* stav i sad odjedamput organizovana četna konferencija da sa razračunamo sa njima. Ja i Nada Tošić, koja je zajedno samnom bila u Radio-Beogradu bile smo jedna pored druge. Mi smo onako posedale dole, a njih tri jadnice su bile gore potpuno u uglu na onom gornjem delu boksa šćućurene, prepadnute. Tu su, sećam se, već bile došle neke Bosanke sa revidiranim stavom. Neka Rabija je bila iz Sarajeva, čak je bila neki

funkcioner, mislim član gradskog komiteta Sarajeva, inače je bila veoma pristojna žena. Pa je bila neka mala Mukelefa, rošava, izgled je bio taj koji nije ulivao neku simpatiju, ali lepo smo se slagale, jer je bila pristojna, dobra žena. Međutim, nju su prvu naterali a one su već došle sa tim *revidiranim stavovima* ... I sad se odjednom ona iz te tišine kreće, jer hoće da pokaže kako treba da se razračunamo sa njima, i tu meni pukne film. Ne znam kako, ali se sećam da me je Nada lupila da ućutim. Ja uhvatim tu Mukelefu i reknem - ako treba neko da nas tuče i neko da nas ovde muči, evo Udbe pa neka to urade, a mi ovde ležimo svi zbog iste stvari, svi smo u istim govnima. To sam rekla. Ona se sirota zbuni, i napravi se metež. U taj mah se vrata otvaraju i ulazi Uprava unutra. Tu nastane tajac, tako da se muva nije čula. Pitaju - šta je ovo - svi ćute. Sobni starešina kaže - imamo četnu konferenciju. Onda oni pitaju - o čemu je reč, što ćutite? Ali niko ništa ne kaže. I na kraju ja vidim da nema drage, jer znam da su slušali iza vrata. Onda ja kažem: bio je ovde predlog da mi nekoga tučemo. Ja smatram da ne treba nikoga da tučemo, i da se međusobno tučemo (to je bila klica onoga što se posle zbivalo na Golom otoku), nego ako treba neko da nas lema, baš sam tako rekla, evo Udbe pa neka nas lema, to im je zaduženje. Normalno, mene momentalno pozovu na raport, opet sam umrla od straha, jer sam mislila da neću živa da ostanem. Na raport sam otišla kod komandanta logora, kod tog Popovića, koji je posle prebegao u Rumuniju. Ja sam bila tu na ispitivanju, a on je tražio da se donese moj dosije, da se vidi ako treba nešto da se dopuni. Tu sam s njim razgovarala dva sata. Prvi put posle šest ili sedam meseci sam dobila kafu i popušila neku cigaretu. On me je pustio i rekao da držim jezik za zube ubuduće. Eto to je bilo ovako nešto što je za mene bilo karakteristično. On je živ i tu je, čula sam da je u Beogradu.

... Posle Zabele jednu grupu nas su vratili u Beograd, a druga grupa je otišla za Goli otok. Ja sam se vratila u Beograd. Nas su zapravo pustili, ali su mene posle dva meseca ponovo uhapsili, a zašto ni danas ne znam. Izbačeni smo sa fakulteta, izbačeni smo iz svih organizacija, iz Partije normalno, iz omladine, iz USAOJA, bez daljih prava. Mene su tada zaposlili u Komitetu za kinematografiju. To je bila godina 1950, ne znam koje godišnje doba. Toliko sam bila uzbuđena, da nisam umela da se vratim kući.

... Kad sam se vratila, naravno, dete nisam našla, dete je bilo kod oca. A u međuvremenu sam se razvela od muža, zapravo on se

razveo od mene. Mi smo bili *državni neprijatelji*. Od nas su se razvodili, očevi su nas se odricali, majke su nas se odricale. Moj otac je bio lekar, tada je bio pukovnik JNA u Vojnomedicinskoj akademiji i od njega su tražili da me se odrekne, i to mu nikada neću zaboraviti. Muž me se nije odrekao, ali se razveo. Da ne lažem sada, već smo tada bili u lošoj situađji, u lošim odnosima, ali on je vrlo lepo vodio računa o detetu, tako da je dete bilo pošteđeno.

Moj otac je bio tu i moje dete je tu ležalo. Onda su izvršili premetačinu, ali kako je tu bio i moj otac, nekako im nije bilo baš zgodno da i njega uznemiravaju, jer je bio aktivan oficir i poznat čovek. Moj otac je pripadao levoj grupi sa Nibarom i sa Plećevićem, to je bilo levo krilo demokratske stranke. On je bio komunista još u mladosti, bio je član Partije. Cela porodica je bila takva. Brat mi je bio novinar i radio je u „Radu", posle u „Borbi". To je kad su me hapsili prvi put. A drugi put su me zvali na neko salušanje, da me pitaju da li poznajem nekog Lubardu, koji je stvarno radio samnom u Radio-Beogradu, ali ja nisam znala ništa o čoveku. Jedino smo se ovako družili. On nije imao veze sa Informbiroom, ne znam zbog čega su njega opet kačili. On je bio avijatičar u Engleskoj za vreme rata. Ali svi su bili sumnjivi, jedan što je bio avijatičar, drugi što nije bio, svi su bili sumnjivi. Ja sam bila sumnjiva što sam ostala živa za vreme rata. U Užicu sam hapšena četrdeset prve zajedno sa Vitom Gutman. Bila bih verovatno prebačena na Banjicu da me nije izvukao tada moj kum Čedo, i Gagoš Đurić koji je bio Ljotićevac.Taj Gago Đurić bio je moj vršnjak i drug, možda je bio godinu - dve dana stariji od mene. S njim sam se stalno svađala pre rata onako kao deca, ja komunista a on fašista. Međutim, on je garantovao za mene. Pa i za to sam bila kriva. Ja to nisam ni znala da je on garantovao za mene, ali sam bila puštena iz užičkog zatvora. I zato sam bila kriva, jer su se posle 1948. godine prisetili svega toga. Pa sam i za vreme okupacije bila ponovo hapšena 1942. godine. I to kako sam i tu izašla, kako sam ostala živa. Tu sam dobila mastitis na đojci, kad sam uhapšena, pošto sam đojila maloga i dobila visoku temperaturu, napunila sam termometar i opet su me pustili, ali sam kasnije bila kriva što sam puštena. Vi ste krivi što ste ostali živi. Vi ste krivi što vas je Partija inđoktrinirala, što vas je lagala, što je skrivala od vas sve što se zbiva i što se događa, za sve ste bili krivi vi. Kada su me udbovci hapsili, rekla sam - mene nije vaspitavala ulica nego Partija. Ona me je svemu ovome učila. Učila me je da budem iskrena i da

iskreno iskazujem svoje mišljenje. Možete misliti naivnosti moje. Kad čovek ima 20 godina drukčije se ponaša, drukčije sagledava život i sve to nego sada.

Sećam se dobila sam neku infekciju, guša mi je bila grozno otekla, vrat strašno otekao, sa srcem sam imala nekih problema, a i sva sam isečena. Dobila sam epigastričnu herniju od vučenja tereta. I tamo gde mi je bio ožiljak od slepog creva, to mi je bilo jako raširenо, koža gde mi je bila operacija, tako da se posle videla pulsacija! Drugarice su me vezivale ispod struka, gde je mesto slepog creva, a ovde mi je bilo iskočilo kao gušćje jaje ispod grudi. To sam operisala kad sam došla.

To je bilo jedno zastrašivanje da će da me vrate na Goli otok i da ću tek onda da vidim svoga Boga, ako ne budem prestala da se družim sa ljudima koji su sumnjivi i ako se ne budem strogo pridržavala toga što mi govore. Posle toga su mi nudili da me vrate u Partiju. Kada mi je to islednik rekao, ja sam rekla: zahvaljujem se ali ja to ne mogu. Kaže - zašto? - Pa - rekoh - u meni je prslo nešto. Setila sam se Sili Pridoma i one Lvaz Brize („Slomnjena vaza" pesma S. P.).Slomilo se u meni, rekoh, nešto. On me čovek samo pogleda. Moram da kažem dao mi je svoj broj telefona i rekao kad god mi nešto zatreba da mu se javim. Naravno, nisam nikad iskoristila tu šansu da mu se javim. Nekako sam se normalizovala. A kad sam se posle zaposlila o stavu ljudi prema meni da i ne govorim. Stalno sam bila na udaru. Doskora sam bila na udaru. I pre tri-četiri godine sam bila na udaru, odnosno pre desetak godina u ustanovi. Kad god nešto bude onda se direktor „bori" protiv *Informbirovaca* i *Rankovićevaca* a ja sam od tih *informbirovaca* bila i još jedna drugarica, čiji je otac bio, pa se odmah to znalo. Sve do pre desetak godina je tako bilo. Stalno ste to obeležje nosili i svuđa vas je pratilo.

Ama to nije bila stvar staljinizma, nego je bila stvar toga što smo videli od početka da je naopako išlo, i da se nisu razvijale stvari onako kako su trebale da se razvijaju. Videli smo i te ogromne socijalne razlike i ponašanja koja su bila daleko od ma kakvog socijalizma, a o komunizmu i da ne govorimo.

Prosto im bilo sve, niodkoga ne tražim ništa, samo da me puste na miru jedanput. Ovo mi je poslednji put da nešto kažem, a htela sam da kažem i zbog moje đece. Celu tu kalvariju i Rit i Zabelu i Grgur zovemo ***Goli otok*** i tako i jeste.

CACA

Ja sam 1930. godište. Godine 1948, kada je došlo do Rezolucije, ja sam maturirala i iz SKOJ-a primljena sam u Partiju. Živela sam u Novom Sadu i bila povezana u mesnoj zajednici. Mogu vam reći da smo se mi svi izjasnili protiv Rezolucije i pošto sam bila tako, kao malo pismenija od drugih, čak sam pisala i obrazloženje u našem štabu. Ovo govorim zbog toga što hoću da kažem da je, pošto nas je bilo raznih, ja nisam bila nikakav ubeđeni IBEOVAC niti sam bila za Staljina a protiv Tita. U početku je to bilo sasvim obrnuto. Upisala sam se na fakultet. Upisala sam jugoslovensku književnost. To je početak Rezolucije IB-a. Naša omladina je bila mnogo, rekla bih, naivnija nego što je ova danas. Mi smo bili apsolutno ubeđeni da je sve ono što nam se govori istina i nismo imali nikakvog razloga da sumnjamo u sve one lepe stvari koje su nam obećavane. Dakle, iz takvog stanja verovanja prvo kolebanje je došlo onda kada sam čula da su komunisti hapšeni, da se komunisti hapse zato što su se izjasnili za Rezoluciju IB-a. Meni se činilo da komunista drugom komunisti može da kaže šta misli, ali to su bila naivna gledanja i naivna očekivanja.

Pričali smo o Rezoluciji, o tome kako oni misle da je to sve u redu. Ja sam se u početku s njima svađala i smatrala sam da IB nije u pravu. Međutim, ipak je činjenica da je, idući od tačke do tačke, bilo stvari sa kojima sam se ja slagala. Sećam se, čitala sam u NIN-u, Đilas je to upravo ponovio za okruglim stolom u Moskvi, recimo priču o tome da je Partija bila u ilegali. Mi smo skojevske sastanke održavali u Novom Sadu, ili kasno uveče ili smo u cik zore. Tako da ostali ne znaju. Pričalo se o Sremskom frontu i tako dalje. Bilo je situacija u kojima sam se s njima slagala, ali uglavnom s većinom nisam.

Hoću sada samo da nabrojim svoje krivice. Desilo se da su mi doneli primerak „Nove borbe" „Nova borba" je bio list koji je izdavao Informbiro na vrlo tankom papiru. Nikad u životu nisam videla tako kvalitetan papir. Sećam se da su mi doneli jednom na čas. Ja sam to držala ispod klupe. Sećam se i čiji čas je bio, profesora Kolenđića. On je predavao Dubrovačku književnost, a bio je jedan od najinteresantnijih predavača na fakultetu. I s vremena na vreme tu „Borbu" ispod klupe čitam. Pošto smo se razišli posle časa, ja to odnesem kući i pokažem i mojoj stanodavki, hvala Bogu nije bilo nikakvih posledica po nju.

Ne znam gde su je štampali, možda u Pragu ili Moskvi, u nekoj zemlji Kominforma sigurno. I ja se povodom nekih članaka opet isvađam sa mojim drugovima. Tu je pisano koješta. Na primer, kako nema struje u Beogradu, kako nemamo šta da jedemo. Mislim, znate kako propaganda toga tipa može da piše. Tako da sam se ja povodom toga jednog jedinog primerka ,,Nove borbe" opet posvađala sa svojim drugovima. Ali krivice se pakuju, ja toga nisam bila svesna.

Treći moj greh je, mislim koji je od ovako značajnijih grehova, proistekao iz onog prvog. 1949. godine, kako dođemo na čas, tako jednog po jednog nema. Jednostavno ih nema. Jednom mi opet priđe jedan od drugova i kaže: slušaj, zatvorili su ... ne znam koga, imena se apsolutno ne sećam. Kaže: znaš, ostala mu majka sama, daj neki dinar. Mi smo tada primali stipendiju od dve hiljade mesečno. Naravno i ja dam prilog. I tako moji drugovi iščezavaju, jedan po jedan. Marta 1951. mene pozove Udba na razgovor. I ne samo mene nego i još jednu moju koleginicu sa godine, to je bila treća godina studija, mene i neku Ljubicu, prezimana se ne sećam. Znam da su nas pozvali i rekli su nam ovako: mi sve znamo, ti idi u ovu sobu, ti idi u onu sobu, evo tebi parče papira i olovka, evo tebi parče papira i olovka i pričaj šta znaš. Piši sve što znaš. To je, mislim, bila Udba Beograda.

To je ona zgrada u kojoj sam posle bila u istrazi na Obilićevom vencu, ona tamo gde je „Elektrometal", gore na 4.spratu. Tamo sam bila i u istražnom zatvoru. I, sad ja sednem u tu sobu, sto, stolica, papir i olovka, mislim - šta sad da pišem? Oni su svi do jednog pohapšeni, ti moji drugovi, i ja sam jedna od poslednjih. Šta sada da pišem i šta svojim drugovima da navaljujem na leđa? To su posledice jednog običnog porodičnog vaspitanja. Tu čak nema razlike između seoske i građske intelektualne porodice, nešto ponesete od kući ili ne ponesete. Kako ja o svojim drugovima sad nešto da kažem? Ako hoće neka sami kažu, tako ja mislim. Naravno, ništa nisam napisala i

ostavim potpuno čist papir. Šta je uradila koleginica, nije mi poznato, tek ona se nije obrela na Golom otoku.

Niko me nije ispitivao. Rekli su mi: mi znamo, tvoji drugovi su to i to, oni su zatvoreni, oni su ibeovci, evo ti papir i olovka i piši sve što znaš i o njima i o svemu.

Trebalo je napisati s kim sam šta razgovarala, šta je pri tom govoreno, šta je ko rekao, i zatvoreni i nezatvoreni, ko je bio za IB-e, ko je bio protiv? To je sve trebalo napisati. Tek, ja ništa nisam napisala. Oni su posle jedan sat ušli, pitali su - ima li šta? Rekla sam - nema ništa. U redu - kažu - doviđenja. Ja sam otišla i završila sam tu školsku godinu i udala se u avgustu 1951. usred studija.

Znači, udala sam se u avgustu, u septembru sam nastavila studije 1951. Negde u jesen počnu partijski sastanci i optuživanja na fakultetu. Sekretar fakultetskog komiteta je bio Vukašin Radević. On je došao na taj sastanak sa strahovitim optužbama. Protiv mene i još nekih. Da smo mi Ibeovci, da se gnezdo stvorilo na fakultetu, da su ljudi priznali po zatvorima, da se moje ime pominje. I ja, naravno, iz petnih žila se branim, pa nisam, ali vidim da je vrag odneo šalu. Kažem, nisam! Osetila sam opasnost, uznemirila sam se, i negiram sve na partijskom sastanku. Sastanak traje dva-tri sata. Imali smo i pauzu. U pauzi prišao jedan kolega, malo stariji od mene, i reko mi: ćuti, ćuti, ne brini se, za dobrim se konjem prašina diže. I tako teši on mene. I verovali ili ne, oni mene ne uspeju izbaciti iz Partije, nego dobijem kaznu-ukor pred isključenje, ili nešto tako.

To je bio oktobar, pa dođe novembar, pa decembar i 17.decembar. Noću negde oko 11 ili pola 12 zvoni, ja sam bila u stanu svoga muža, sa njegovim roditeljima. Sećam se, bio je jedan od onih udbovaca koji je prvi put dolazio. Ne znam da li sam ja otvorila ili moj muž, i kad me je taj ugledao, reko je: šta si sad opet uradila? Ajde,obuci se. Naravno, po kući svi konsternirani. Moj otac, kao bivši oficir nije se vratio iz zarobljeništva, on nije bio za komunističku vladavinu i bio je u Engleskoj. On mi je, kad sam se udala, poslao, mislim da su to bile prve ženske čizme za sneg u Beogradu, a kaput sam imala od štofa koji je bio kupljen na tačkice. Međutim, moja majka od pre rata je imala bundu i za vreme rata je nosila, a kasnije mi je isekla jedno parče pelca i napravila mi kragnu. Ja se tako obučem i oni mene vode pravo na Obilićev venac, gore. Penjemo se i oni me uvode u jednu sobu, mislim da je bilo desetak žena, polegale onako po podu. Dole je bio parket, grejalo se. Kako sam ja ušla, jedna onako bunovna podiže glavu, pogleda me i kaže: blago ovoj, ova je došla po Zapadu. Verovatno zbog čizmica i zbog tog pelca. Zato je to bilo „blago njoj”. To je prva stvar kojom sa dočekana.

U istražnom zatvoru bila sam dva meseca. Za to vreme sam dva ili tri puta bila kod islednika. Znam, to se ovako odvijalo: ajde pričaj zašto si ovde. Naravno, niko od nas ne zna zašto je tu.

Odmah se prelazilo na ti. Mislim da su me zvali po nadimku a tako su me zvali i na Golom otoku i na fakultetu. Mislim da mi je islednik rekao: „Ajde, Caco, pričaj mi." Kažem - šta da pričam? Onda on izvuče jedno ime pa kaže - ajde pričaj o tome. Ja onda pričam - to je moj drug. Pa šta ste pričali - pitao bi. Pa, Bože, šta bi pričali?! A stoji jedna fascikla ispred njega. On je samo okrene i onda krene: dana toga i toga, na tome i tome mestu, pričao sam to i to, rekao sam to i to, ili ona je meni rekla, ili ja sam njoj. Takvih imena je bilo desetak ispred njega. Pita me onda on je li to tačno, kažem - jeste. Pa kaže - zašto nisi rekla? Kažem - ja sam zaboravila.

Između ostalih, pošto sam ja iz Novog Sada otišla 1948. posle završene gimnazije, tamo sam naravno imala puno drugova, i otišla sam na jedan semestralni raspust da učim kod majke i pozovu me na neki žur. Onda se skupimo i tamo naiđem na nekog, ne mogu sad ni njegovog imena da se setim, ali znam da smo ga u ona stara vremena zvali Pavka Korčagin. I sad igramo mi na tom žuru i on krene priču: ,,Pa, ovo je strašno, pa, vidiš IB je u pravu ..." Ja sam s njim tada razgovarala i nikad više. Nisam ga više ni videla, a i njegova je izjava bila tu.

Negde pred kraj, pre nego što treba da pođemo na Goli otok, nas nisu pozivali jednu po jednu. Imam utisak da je neko ušao i pročitao nam da smo administrativno kažnjene društveno-korisnim radom.

A sledeći u toj nazovi istrazi, ja sam se spremala za odbranu. Bila sam uverena da ću ići na sud, da će neko da nam nešto sudi, pa će da nas pita, pa ćemo mi da kažemo, pa ću ja da objasnim. Ja nisam neprijatelj ove zemlje, samo nisam mogla da otkucavam drugove. Međutim, pročitano je nešto što sam ja u svom neznanju tada shvatila, ono poznato obrazloženje, koje se vuče i do današnjih dana - uznemiravanje građana. Verujte, meni je to ličilo kao da sam išla noću ulicom i razbijala prozore ili sijalice. To je bilo nešto smešno.

Onda je neka od žena počela nešto da peva, ne znam šta. Ušao je milicionar ili islednik i Ivanki Banković opalio dva šamara. Posle toga smo mi ućutale. To je bio prvi susret sa fizičkim obračunima. Ali, eto, dva šamara nisu batine. Dva šamara su dva šamara. Međutim, neki revolt se polako diže. Sutradan uveče rekli su da se obučemo i izašle smo, mrak je bio, ali mislim da su bile neke terase, neke tamne sijalice, noć i ja se ne sećam da smo bile vezane. Ali smo išle dve po dve. Bilo je veče negde oko 9 sati, sneg je bio, to je kraj januara i početak februara, godine 1952. Sećam se, izašli smo na onaj

glavni ulaz na Obilićevom vencu. To nije bio autobus, nego mi se čini *marice*. Imale su prozore negde gore, a mislim da su bile klupe. Postavili su preko trotoara dve daske, tako da smo ogromnom brzinom utrčavale, ali dovoljno da svi vidimo taj prokleti osvetljeni „Mažestik".

Taj se „Mažestik", kao simbol slobođe upleo u pamćenje. Sad nas voze nekuda. Kažu da je to bila Topčiderska stanica, možda i jeste. Ušli smo u vagone, to nisu bili furgoni, ali nisu bili ni obični vagoni, isto su imali neke prozore gore, ako se dobro sećam. Bile su i neke drvene klupe i bilo nas je četrdesetak do pedesetak žena. Vozilo se celu noć. Među nama je jedna povratnica. Zvala se Kosa Lončarević. Mi pokušavamo da nešto doznamo, ali ona ćuti i sve što nam kaže, to je: videćete. I dolazimo pred zoru, isto je bilo mračno, prelazimo iz voza u brod. Isto su nas pobacali dole u trup broda. Vozimo se, bilo je plača. Mene je spasila mladost. Nijednog trenutka se nisam bojala za život, nikad mi to nije padalo na pamet. Bile smo onako unezverene. Putovale smo tim brodom, ne znam koliko i napokon smo stali. Otvorio se poklopac i mi smo ugledali Sunce i plavo nebo i čuli neku graju, koju nismo razaznavali. Onda su počeli da nas izvlače. Mene su uhvatili za kragnu od kaputa. Ne sećam se da je bilo nekih stepenica. Mi izlazimo i vidimo nešto, neko stenje, malo dalje vidimo neku gomilu sveta koji nešto peva. To je bilo magnovenje dok smo iz broda ušli u *špalir*.

Mene na Golom otoku i na Svetom Grguru nijedan islednik, nijedna milicionerka, nijedan milicioner nije dodirnuo prstom. *Špalir,* naravno zatvorenica, i peva se čuvena pesma: „Bandu ćemo progoniti i ona se neće skriti, hej Titova mlada armija, mlada armija nepobediva". Kad god bih u toku te dve godine čula tu pesmu, meni se ledila krv u žilama, jer se uvek nešto pripremalo. One to pevaju, i mi ulazimo u *špalir* i počinju da nas tuku. Izlazim na kraj *špalira* i ugledam svoju drugaricu s fakulteta, ona je bila godinu ili dve starija od mene, Žana Novaković i u magnovenju ona se izmakne da me ne udari i kaže: Caco, što si došla? Ja je gledam i kažem: Žana, zbog čega i ti. Onda priđe jedna druga žena i počne da me šamara: kako ti smeš, *bando,* našoj drugarici koja je revidirala stav da tako govoriš. Ali ja to Žani nikad neću zaboraviti, neću zaboraviti njenu hrabrost i njeno drugarstvo.

Kad je prošao *špalir,* onda su nas uvukli tamo gde je bilo kupatilo i kažu - hajde da vas šurimo. Mi smo se onda tu istuširali i tu su nas ošišali. To je grupa ovih koje su *revidirale* stav, i šiša kako ko stigne, po mogućnosti što nakaznije. Nešto su kose ostavljali, ali možete misliti na šta smo posle toga ličile. Neispavane, izubijane, ošišane.

Onda se ide u takozvanu *izolaciju*. Ta izolacija traje mesec dana. Sad počinje nešto za mene sumanuto. Stave nas u barake, na neke boksove i taman mislimo malo da predahnemo, kad na početku barake jedan sto, za kojim su bile tri kažnjenice u funkciji islednika, prozivaju jednu po jednu i počinje *isleđenje*. To su radile kažnjenice.

Na moju nesreću u mojoj grupi je bila jedna mala iz muzičke škole „Mokranjac" koja je znala mog muža. Mislim da je bila Jevrejka, ne mogu da joj se setim imena. On je pred njom ispričao priču koju je ispričao i kod kuće. Ona je bila u mojoj grupi sad na Golom otoku, u toj istoj grupi u izolaciji. Nju su prozvali za taj sto, a to se sve dešava pred prepunom barakom. Ostale su po boksovima a od sna nema ni reči, jer se ne zna kad će koju da prozovu.

Islednici su kažnjenice, ni milicija, ni islednik, niko od zvaničnih organa, nego su sad kažnjenice islednici. To su one od ranije, koje su stav *revidirale*. U to vreme je milicija dobila prve *palice*. Dakle moj muž, ispričao je priču kod kuće, a ispričao je i među društvom: „Milicija je dobila pendreke, a oni to zovu palice. Zašto sad kažu *palice* kad se zna da su to *pendreci*. I to je njegov jedini veliki partijski greh u životu. Tu malu prozovu pre mene i ja čujem na svoje uši kako ona kaže taj i taj mi je ispričao to i to. Posle nje ja dolazim na red. Muž ti je Ibeovac! Kažem - nije, brat ti je ibeovac, kažem - nije, drugi brat ti je ibeovac, kažem - nije. Na sreću, moj muž i moja braća nisu imali blagog pojma niti da su moji drugovi sa mnom razgovarali niti sam im čitala „Novu borbu", niko pojma nema. I naravno, kod tih isleđivanja su sledovale batine. Legnete lepo na klupu, one uzmu motke. Tukle su nas po stražnjici. Kad smo odlazile posle toga na kupanje, a tamo bile i one revidiranih stavova, onda je nastajao vrisak, smeh. Zvali su nas *šarena brigada*. Masnice su ostajale.

Šta su radili Kosi Lončarević, našem *dvomotorcu,* ne znam, ali ona je bila modrija od svih. Sećam se, jedno veče su je negde odveli i tek danas, kad čitam druge priče o Golom otoku, pretpostavljam šta su joj radili.

Šikaniranje, to je sistem ponižavanja čoveka, koji se na različite načine manifestovao.

Uveče je *banda* išla pod sveću. Pošto je baraka bila velika, na jednom kraju je imala sijalicu sa onim plehanim obodom, a *bandu* pokupe pod sveću. Ostale, neka leži na boksu, neka sedi, a bojkotovane stoje. Možete misliti na šta ličimo, naročito u tim prvim danima, mrtve umorne i svakakve. Sad recimo, ovoga se sećam, kaže - Ajde pevaj! - i svaka mora da otpeva po jednu pesmu. Sećam se

moje Deje, ne znam kako se prezivala, bila je nešto starija od mene, bila je tridesetih godina. Imala je neku smešnu kosu, pravu, ravnu, pa kako je ošišana, neka ćuba je bila na kraju. I sad ona prva bila na redu, i moja Deja izubijana, a imale smo sve krvave ruke od tih tragača i ona peva ,,Na bregu kuća mala, na njoj su prozora dva" i razlegne se smeh. Bilo je i strašno i smešno. Ja sam bila treća po redu.

Bilo je starijih žena, pa kako je dugačka baraka a po sredini su boksovi, onda su terali žene da na jednoj nozi skakuću oko boksova u krug.

Sećam se, sednemo u krug. Napolju proleće, lepo vreme. Sede i *banda* i *nebanda,* iako smo uvek odvojene, da ih ne zarazimo. I sad izvode u sredinu kruga jednu po jednu ženu koje su morale da se *raskritikuju,* ali i da pričaju o svom najintimnijem životu, o odnosu sa mužem, momkom. To se znalo, jer „Udba sve zna". Svrha je bila sledeća: pokazati da ibeovac, da neprijatelj, da je to obavezno najgori čovek, da je ološ, da je pokvaren, da je unakažena ličnost. Znate, ja sam pročitala sve što se moglo pročitati o logorima. *Arhipelag Gulag,* čim je izašao, to je bilo pre jedno 15 godina u Parizu na ruskom jeziku, celog Solženjicina. Pročitala sam i druge ruske logoraše, ali nigde na tu vrstu tretmana nisam naišla.

Ne umem da objasnim, to je ono što sam htela da vam kažem, bilo je nečega, ako to nazovemo licemerjem, to nije adekvatan izraz, gde i žrtva i onaj koji je nad žrtvom, znaju da nešto nije istina. Ali onaj koji je nad žrtvom, prinuđava žrtvu da kaže da je to istina, i da se oni oboje slože da je to istina. To je bila osnovna svrha tretmana na Golom otoku. To je jedan aspekt na koji nisam naišla. Fizičke torture su bile i veće i strahovitije, ali na ovu vrstu licemerja ja nisam naišla. Govorim uopšte o tom tretmanu.

Bojkot mi je bio vrlo težak. Posle otprilike dva meseca meni skinu *bojkot*. Ne moram više da idem na najteži rad. Idem sa ostalima, ali još nisam u kolektivu. Prepuštena sam na takozvane čitalačke časove. Čitalački čas, čita se neki članak. U to doba je izlazio onaj podlistak protiv klevete i dezinformacija. To je izlazilo u „Politici", a dobijao je onaj ko je to čitao, mislim rukovodilac grupe, i tu su se čitali članci i vodena je diskusija o tome.

Tu opet krene napad na mene: znamo mi da ti nisi tako ćutljiva. Ćutljiva je samo *banda'*. Hoće da me nateraju da učestvujem, to je bio stil prevaspitavanja. Sad zamislite da sam ja stvarno bila ubeđena ibeovka, koliko bi me prevaspitali čitanjem tih članaka. Onda je bio napad baš na mene, da oni mene znaju, da ja po prirodi nisam takva, da ja treba da učestvujem. I ja se, jadna, trudim. Najstrašnije je lupati parole. Recimo, ja došla na Goli otok. Oni pretpostavljaju da sam ja neprijatelj, iako ja ne mislim da sam

neprijatelj. Sad mi je bilo iracionalno da ja počnem da uzvikujem parole neke. Dobro, nateram ja sebe na nekakvu diskusiju. Međutim, mene posle skidanja bojkota pozove islednik. Islednik se zvao Obradović, Udba za Beograd. - Evo ti papir i olovka ne moraš da ideš na posao, sedi i piši svoje utiske od trenutka kada si došla na Goli otok do danas. Ali, kaže: pazi dobro, mi znamo kad čovek laže. Moraš napisati iskreno, ma kakvi tvoji utisci bili o Golom otoku (a tada smo već prešli na Grgur) moraš sasvim iskreno da napišeš svoje utiske.

Ja se mislim u sebi - došlo je mojih pet minuta. I ja ne budem lenja, ali glupa i mlada, i pored svih muka ne znam šta može da mi se desi, ali za mene je reč, reč, makar i islednička, makar i starešinska. Ja sam napisala sve što sam mislila a ono što je bilo udarno, bila je upravo činjenica da Udba ima produžene ruke među kažnjenicima, i da čak prljavi posao koji je Udba smislila rade kažnjenice, da se sutra ne bi moglo reći da je bilo ko, bilo od udbe bilo od milicije, prema nama primenjivao bilo kakve mere. Ja to napišem. Da li možete zamisliti kakva sam budala bila! Pisala sam čak i nešto duže nego što su oni očekivali. Sećam se, bila je neka tanka zelenkasto-žućkasta hartija. Čak se i toga sećam. Oni svi na radu, a ja šćućurena u boksu, pišem. Mislim se - kad si rekao da kažem istinu, da mi se zbog toga ništa neće dogoditi, pa sad ćeš i da čuješ. To je opet vreme moje pobune. (Te pobune će nestati.) I ja to predam. Ne prođe dve nedelje, ja onako guram neki vagonet prema štali na Svetom Grguru i vraćam sad prazan vagonet. Drugarica koja mi je pomagala negde je ostala. Pošto je nizbrdo, imate onaj štap da možete da kočite i prazan vagonet možete sami da spuštate. Sećam se, bile su neke ovce tamo. I sad spuštam prazan vagonet sama. Vodu smo dobijale u cisternama. U onoj klasi koja se zvala grupa, iz nje su regrutovani, recimo, kuriri za islednike, imali su tako neke položaje. Ne mogu se setiti imena te devojke koja je bila kurir. Odjedanput se ona pojavljuje a to je dosta daleko i izvan kruga, ta štala. Veče divno, prelepo. U to vreme je ubijen Pane Đukić, čuli ste za to ime. Njega su, valjda, Bugari na granici ubili. I ona dolazi do mene i vrlo taktično me pita: šta ti misliš o ovom ubistvu Paneta Đukića? Poginuo je, ubili ga ibeovci. Ona mene na sred tog otoka pita: šta misliš o ubistvu. Rekoh, pobogu (ne znam kako se zvala) - kako možeš tako nešto da me pitaš? Pa, naravno da je strašno što je ubijen. I ja siđem, odem na večeru. Posle večere dolazim u baraku i

odjedanput ruknuše: *bojkot bando!* Ti da opravdavaš ubistvo Pana Đukića! Onda sam tako otišla na drugi *bojkot*. Taj drugi *bojkot* je trajao mesec dana. Ali se odvijao u periodu od polovine jula do polovine avgusta 1952. godine, po najvećoj mogućoj vrućini. Tada više nisam išla sa ostalima bojkotovanima na rad, nego sam imala pratioce. Odveli su nas na jednu uzbrdicu potpuno same, uz jedno brdo je trebalo nositi kamen i spuštati bez prestanka. Tada su me slomili. Od onog mog inaćenja, mog unutrašnjeg, a ponekad i manifestovanog nije ostalo ništa. Ja sam tada zakukala, prvi put sam zakukala, a to im je bio cilj. I tako mesec dana.

Nisam vam pričala stajanje uza zid. Poređaju nas uz jedan zid, gledate u zid spuštenih ruku i tako celu noć. To je u baraci dok ostali spavaju. Tu je neko dežuran i ne smete leći, jer bi odmah dobili šamare i ne pada vam na pamet da nešto drugo radite. A vi pokušajte pola sata da gledate u beli zid i da stojite. To je bilo u *izolaciji* pre prvog *bojkota*. Pod drugim *bojkotom* više ne spavate na boksovima, nego ispod boksa. Puste vas, na primer, da vas uhvati san ispod kreveta, onda dežurna vas digne i jedno pola sata stojite okrenute prema zidu, pa vas opet vrati. Pa opet odspavate sat, pa vas opet digne, pa posle po 20 minuta, tek - vi praktično ne spavate. A radite to što radite na temperaturi od 30 i nešto stepeni. Uveče kad bih se vratila, nisam smela da sednem na boks, nego na pod. Kad su posle pričale mojoj majci, jer ona je neke našla koje su se vratile, rekle su joj: od nje su ostale samo oči. A pošto sam bila mlada, ja toga nisam bila svesna, kažu da sam majku noću dozivala u snu. Bilo je i žena koje je bolelo srce. Onda se ja tako skljokam, a one dođu i počnu da viču: „Sram te bilo, šta dozivaš majku, zašto se ne popraviš.!" Sad one mene grde, a ustvari, hoće da mi kažu, da im je žao. Tada sam faktički bila slomljena. Od tog doba kad mi je skinut taj drugi *bojkot,* posle nedelju dana dobijem prvu poštu, jer nisam dobijala dok sam bila pod *bojkotom*. Pisala mi majka, i kaže: otac ti se uznemirio. Molim te, vidi, da li možeš da mu pišeš. On je nešto načuo, ali mu nisu smeli pisati šta je. I ja skupim tri čiste i odem na raport kod Obradovića, našeg islednika. I kažem - dobila sam kartu, da li mogu da pišem ocu? A on me ovako gleda. Naravno, zvanično, ja sam otišla na drugi *bojkot,* jer sam opravdavala ubistvo Pana Đukića. Kolektiv me je osudio na drugi *bojkot*. A u stvari to je zbog mog onog pisanja. I meni Obradović kaže: ti vrlo dobro znaš zašto si bila pod drugim bojkotom. Ja kažem: znam, zbog onih papira što sam pisala. I dozvoli on meni da napišem ocu pismo. Tako mi onda skinu drugi *bojkot*.

Posle drugog *bojkota* nisam bila potpuni čovek, to hoću da kažem. Strah se takav uvukao u mene, da sam više ličila na životinju koja gleda da izbegne udarce, da se ponovo ne uvali u ono u čemu je bila, da može da pojede nešto. Za svaki predah sam bila zahvalna i dalje me ništa nije interesovalo.

Mogu vam reći da su muževi masovno ostavljali svoje žene. Brakovi su se rasturali posle 10 i 15 godina, to su bile tragedije. Da je mene muž ostavio, kunem vam se, za mene to ne bi značilo ništa. Ja sam izgubila sva osećanja...

A Živka, slikarka ovako je nastradala. Kad se „popravila" dali su joj da nešto slika, a ona naslika „maricu". I ode pod drugi *bojkot*. Bila je i jedna vajarka, mislim da se zvala Gordana, uvek je govorila - znaš, ja bih tebe vajala. Jednog dana me je zaustavila, nikad to neću zaboraviti. Ja guram vagonet, ovog puta pun vagonet za kuhinju i ona kaže: Caco, pa u šta smo se mi pretvorile? Pa mi više nismo ljudska bića! Pa, shvataš li ti šta su od nas učinili? Mislite li da sam joj nešto odgovorila. Ja sam je samo gledala.

Dakle, to je bilo jedno vreme obezljuđenosti. Strah je bio toliki, da kada bi se čula pesma „banda će se progoniti i ona se neće kriti", to se znalo da je ili *špalir,* neki naknadni, ili *bojkot*. Bili su i „pretplatnici" za *špalir*. To je bila Miljuša, to je bila Novka, isto jedna Crnogorka i to je bila Brana Marković, žena Sime Markovića.

Ponižavanja su bila razna, ali Brana Marković od 60 godina, koja je morala da riba naše čučavce... Vi znate na šta je to moglo da liči, kad ulazi buljuk žena ujutru, uveče, u podne. Stalno. Žene su to ipak bile, mogla je da radi nešto drugo a ne... To je bio stil, to je bio način da vam pokažu da niste niko i ništa. Meni, recimo, dok sam bila pod prvim *bojkotom,* palo je u dužnost da čistim one rupe u koje se sliva izmet. Sećam se, bio je mart, još hladno, duvala je bura, kakva može tamo da duva. Nekakvim porcijama vezanim za drške, mi to zahvatamo i prelivamo u burad. To su radile *bojkotovane*. Ali, nekako, činilo mi se da ja mogu, zapravo da mogu sve da mi rade, jer sam ipak bila mlada. Ali zamislite jednu ženu koja je imala ovako belu kosu kao sada ja, ovako ravno začešljanu, uvek mirna, ni sa kim reči. Ona nije razgovarala ni sa kim. I znate šta je bilo s njom posle? Ubila se na groblju! I to ovde na slobodi, kad je izašla. Ja sam Brani Marković zahvalna i danas za to jedino ljudsko osećanje. Jer, poživotinji čovek, neka niko ništa ne priča. Ja nisam bila Vlado Dapčević, ja ne znam ko su bili ljudi u Petrovoj jami, mislim da ste to čitali. Ja sam obična mlada devojka, mlada žena sam bila. I neka niko ne priča o herojstvu. Ja sam pokušavala, ne da budem heroj, ne, to mi nije bila namera, ali sam htela svoje protivljenje, svoj bunt na neki način da izrazim. To je ono što sam vam na početku rekla.

Kasnije, kad mi je *bojkot* skinut, mi smo imale čitalačke časove. Znate li vi šta smo mi čitali na Golom otoku? Čitale smo „Zaveru ćutanja".

Jedno popodne nas sakupe u baraku kad je trebao biti čitalački čas i pojavi se Dobrica Ćosić. Jedan novi dah, on je među nama imao neke svoje poznanike. Pa: glave gore žene, pa, vi ćete opet nama da se vratite, pa, vi ste isto što i mi i - ostade mi dužan i ja ću morati kad-tad da pitam tog čoveka nešto drugo. Onda je izjavio sledeće: Kaže, *znate šta, žene? Sve mogu da razumem, ali vaše licemerje ne mogu. Ja sam pročitao neke od vaših utisaka sa Golog otoka, pa kako vi možete da slavite ovaj Goli otok?* kaže on nama. Jer Udba je njemu dala one papire, onih žena koje nisu otišle pod drugi *bojkot*. Pa je li moguće da je on naseo posle svega što je video i posle svega što danas piše? On danas piše, ja sam pročitala taj deo, koji se odnosi na njegovu posetu Golom otoku. Kaže, bio je zgranut, pa je otišao kod Rankovića, pa je Ranković zvao Bevca, pa su se njih dvojica zgražavali. Negde sam u nekom članku pročitala da se i Ranković na Golom sreo sa svojim nekim drugom sa predratne robije. A ovaj se ponašao onako kako su ga naučili kad je *revidirao* stav. I počeo sam sebe da pljuje i da hvali golootočku upravu. Sad, navodno, se Ranković začudio, pa kaže: mi tako nismo govorili o našim upravnicima zatvora pre rata kad smo bili. Zapanjio se. Međutim, Rankoviću nije palo na pamet da to ispita, prešao je preko toga, okrenuo se i otišao. Kad sam ja došla na Goli otok, još se pričalo kako se on popeo na brod, a ceo Goli otok skandirao: Marko-Marko! Zar to Aleksandru Rankoviću nije bilo sumnjivo? On jadnik nije znao, ni on ni Bevc? Đilas kaže da nije znao. Da li je imao nekoga od svojih drugova dole? Da li se ikad zapitao šta je s tim ljudima? Ćosić pošteno kaže da je mislio da će da naiđe na *radnički crveni univerzitet* na Golom otoku. Ostao mi je dužan, on nije mogao da bude toliko naivan pa da ne poveruje da su žene samo pisale ono što se od njih očekuje. To vas ja pitam, na čemu je ta vlast gradila ovaj sistem? Da li su oni stvarno mislili da ljudi misle ono što oni žele da misle, ili su bili prinuđeni.

Koja je to prevara? Jer vi ne samo što niste smeli da kažete, vi niste smeli ni da mislite!

Dva dana pred moje hapšenje, ja sam uhapšena u ponedeljak a recimo u petak sam bila na poslednjem predavanju. U pauzi između dva časa na fakultetu, priđe mi jedan kolega i tu u društvu počne da priča nešto o mojim očima. To je bilo u petak. Ja sam u ponedeljak uhapšena, u utorak ili sredu meni islednik kaže: a šta rekoše ono o tvojim očima? Mislim, to nije imalo nikakvog značaja, ali je samo

hteo da mi stavi do znanja da sve znaju. Šta mislite kako su se znali privatni životi ovih žena?

Provokatora, ubačenih i neubačenih, prodanih duša svuda ima. Ali to je bio metod, to je bio sistem i to je ta dimenzija. I to moje nošenje kamenja jula meseca mi je lakše padalo, čini mi se, od tog poživotinjenja, ako tako smem da kažem. Postali smo životinje, apsolutno bez ikakvih emocija.

Skrivaj glavu kad pada kiša. Jedi kad si gladan. Gledaj da se odmoriš. Ceo se život svodio na zadovoljavanje animalnih potreba.

Običaj je bio kad se sprema izlazak grupe, onda se nešto opet ide kod islednika, pa se nešto kuca, neki završni zapisnici, ili ne znam šta. I to se danima tako kucalo i tačno se znalo ko ide na raport, taj će uskoro kući. Sprema se moja grupa za odlazak, sve zovu, uglavnom većinu zovu, a mene niko ne zove. Tada mi se promenio i islednik. Ako se ne varam, a možda ću pogrešiti, ako se ne varam, mesto tog Obradovića došao je, kažem - dunuli su novi vetrovi, došao je neki Basta. I sad svi odlaze, svi nešto kucaju i jednog dana ja sam nešto prolazila, išla i nosila, a na uzvišici je bila ta baraka gde su bile isledničke prostorije i on viče: Caco, dođi da ti kažem nešto. Mislim da sam se jedanput s njim videla, ili nijedanput. Kaže, znaš li da se sprema grupa kući? Kažem - znam, a onako stojim u stavu mirno, tako smo morali da stojimo. Kaže - ja ću nešto da ti kažem. Ako ijedna pođe u ovoj grupi, ići ćeš i ti s njom. To kaže Basta meni i stoji ispred barake s rukama u džepovima... Ja ništa nisam kucala. Rečeno nam je da se spremimo, pročitali su spisak. Mislim da smo podobijali te vozne karte, i neke pare. Seli smo u brod. Ispratila nas je ona grupa koja je ostala, lepo su došli do pristaništa i mahali smo jedni drugima, sve je bilo liberalnije i nešto smo pevali. Nešto smo se stalno zaklinjali Titu. Čuli ste onu pesmu ,,I svakog dana biću sve bolja, i korak bliže slobodi, ići ću putem ja samo onim kojim nas Tito predvodi". To se pevalo kad si išao na posao, ili kad se stajalo pre prebrojavanja. Bila je i jedna pesma o Beogradu, koja je počinjala: „Beli grade, Tito bdi nad tobom, Grmi gromko pobede ti klik, mi smo gordi u odnosu pred svetom na tvoj hrabri i slobodarski lik". Pa: *Beograde, Beograde,* i kad se peva *Beograde,* onda suze idu...

Stigla sam 23. novembra 1953. rano u Beograd i zatekla po trotoarima i po kolovozima parole: Pela Džukela, Zivot damo, Trst ne damo...

JUMBA

Jednog dana došao je iz Beograda neki islednik, pozvao me i rekao: „Smatramo da ti ne možeš više ništa da nam učiniš, prešla si na našu stranu. Sutra ideš kući:” Tu je bila prisutna Hilda i ona je razvezla priču kako sam se ja popravila. Ja ih gledam oboje, ne znam šta da kažem. Ništa nisam nikad potpisala, jer je moj princip bio da nikad ništa ne potpisujem. Izađem i oni me puste.

Posle pet godina provedenih na Golom otoku, dali su mi moje odelo, koje sam imala kad su me prvi put uhapsili. Dolazim u Beograd i kući idem od stanice peške. Moji su bili zaprepašćeni, jer nisu znali da dolazim. Doduše, mislili su čak i da sam ubijena. Kažu da nisu dobili nijedno moje pismo. Ni ja nikad nisam dobila nijedno pismo. Znam da su nas terali da pišemo kući, i mi smo sedeli i pisali, ali ta pisma nisu stizala onima kojima su bila upućivana. Jednom kad su mi rekli da pišem, rekoh - ne znam kome da pišem, jer mi niko ništa ne odgovara. Onda Marija Zelić kaže - znaš zašto ti ne pišu, zato što su te se odrekli. Tako dolazim kući. Moj otac me se ne bi odrekao nikada. Plakali smo i bilo je tužno. Sedela sam jedno petnaestak dana da se odmorim. Moj otac kaže - da ideš na fakultet i da nastaviš studije. Pošto sam bila izbačena, ja počnem da se raspitujem šta mi treba za upis. U toj molbi trebalo je napisati zbog čega sam izbačena sa fakulteta. Ja napišem lepo zbog čega sam izbačena i oni me odbiju, jer kažu da moja molba nije tačna, da nisam izbačena zbog Informbiroa, nego zbog prostitucije.

Nisam izbačena zbog prostitucije, kažem, ali ako nećete da me primite, u redu. Posle jedno mesec dana dolazi policija kući. Mislim ponovo da su došli da me hapse. Toga puta sam dobila poziv da dođem u Udbu. Pre nego što sam otišla u Udbu, počela sam opet da

se družim sa Danom Pavlović. Svratim kod nje i pitam - da li su tebe zvali? Kaže ona - ne. Ja velim - mene ponovo zovu. Ona kaže - nemoj da ideš. Kažem - bolje ja da odem nego da me odvedu. I ja skupim hrabrosti... Sećam se bila je Marija Zelić, onda ovaj Raštegorac, i još jedan kome ne znam ime. Pitaju oni mene jesam li upisala fakultet. Kažem - nisam, neće da me prime. Oni insistiraju da ja u svojoj molbi napišem da sam zbog prostitucije izbačena, a ja zbog toga nisam izbačena, nego zbog Informbiroa.

Čudno mi je zašto su se oni sad odjednom zainteresovali za moje studije, kad se uopšte do sada nisu interesovali.

I Raštegorac meni kaže: „Ti ćeš da odeš na fakultet." Izdiktiraše oni meni šta ću ja da radim i kome to da se obratim na fakultetu i da ću da budem primljena, samo... Sada je počela priča kako bi oni voleli, jer to je sad gotovo, biću primljena na fakultet nema razgovora, ali je njima stalo do toga da ja njima prenosim informacije šta se dešava na fakultetu.

A oni me onda pitaju - hoćeš li da potpišeš izjavu. Pitam šta je to, pa kaže - da postaješ agent Udbe. Rekoh - znate šta je, ne potpisujem ništa. Marija me strogo zapita - Jel ćeš da potpisuješ ili nećeš? Odjedanput tajac u sobi. Ja pitam na kraju Raštogorca: jel je to sve što ste hteli od mene? Kaže: jeste. Jel mogu da idem? Kaže - možeš. Ja se okrenem i bez zbogom izađem. Posle toga odem kod Dane Pavlović i pitam - jeli bre Dano, da li su tebe zvali u Udbu? Kaže - nisu. Ja joj ispričam šta se desilo i odem. Ništa, Dana ostane na tome da ona nije bila. Još sam nekoga pitala levo desno da li su ih zvali, Nadu Todorović, Ljiljanu Todorović, sve moje društvo i vidim niko nije bio. Mislim se posle zašto baš mene zovu. Ali, ajde, opet kažem nema veze i odem na fakultet da se upišem. Veza sa Udbom bila je sekretairica fakulteta. Ona meni kaže - idi ti gore na poslednji sprat tamo te čeka fakultetski komitet.

Predsednik fakultetskog komiteta je muž Darinke Đorđević, isto građevinac. U prostoriji s jedne strane ceo komitet, a s druge prazna stolica. I oni meni kažu - sedi, baš kao na sudu. Pitam - zašto ste me zvali? Kaže, da razgovaramo. Već me uhvatio bes. Gledam ja u Darinku Đorđević, a njoj kažem - nemoj slučajno negde da te sretnem, jer majka rođena neće te poznati. Pet godina sam zbog tebe ležala da ne bi ti ležala. Ona poče nešto da se pravda, kažem ja njoj - marš, ista si kao tvoja sestra Boba. Kažu - da nam pričaš zbog čega si bila u zatvoru.

Velim im - idite u Udbu, potražite moj zapisnik i pročitaćete. Nemam šta da vam kažem. Tresnem vratima i odem. Besno onako izletim sa fakulteta i naletim na onog Raštegorca i ispričam njemu

šta se desilo. Kaže - nema veze, idi sutra ćeš biti upisana. Ja odem sutradan pravo u dekanat i ta sekretarica iznosi moj indeks, i sve je završeno.

Ali, posle pet godina i svega onoga, teško je bilo nastaviti studije. Odlazila sam na fakultet i jednog dana priđe meni jedan, nikad ga dotad nisam videla niti ga znam. Kaže on meni ime koje nisam zapamtila i kaže: ja sam tvoja veza. Kažem - kakva veza? Kaže - znaš, ja radim za Udbu i ti ćeš da mi pomogneš. Ja onako njemu odbrusim - nemoj ti mene da presrećeš ovde,-jer ja mogu lako da ne dođem na fakultet, jer mi je svih vas dosta, nikakve veze mi ne trebaju, niti ja imam šta da kažem.

Završila sam fakultet i bila sam godinu dana na birou, pa kako je za polaganje državnog ispita trebalo godinu dana provesti i na terenu, odem u Bajinu Baštu. Mislim se - daj odmah u početku da završim i da položim državni ispit. U Bajinoj Bašti, pošto je to bila sve mlađa generacija, niko nije znao da sam ja bila na Golom otoku sem upravnika koji je bio stariji. On nije pričao nikome, pa čak ni mlađim kolegama. Svi su oni mene videli na fakultetu, ali su mislili da sam ja došla sa ljubljanskog, jer se ranije i tako moglo raditi.

Ujutru, beše petak te godine kad je Hruščov došao u Beograd, ja se spremam da pođem na vikend kući, nisam znala da Hruščov dolazi, i mene zovu u upravu radilišta. Tamo vidim dvojicu. Odmah sam znala da je Udba. Nema upravnika niti bilo kog drugog, samo njih dvojica unutra. Kažu oni meni - mi smo te zvali. Danas ne možeš da ideš za Beograd. Smatraj da se nalaziš ovde u pritvoru. Dolazi Hruščov. Ako izađeš, mi ćemo te pokupiti sa autobuske stanice.

Kad god neko dođe, ja sam u pritvoru i ne mogu da izađem iz kuće. Jednog lepog dana ja se rešim da idem za Francusku. Mislim se, vi posle hapsite koga hoćete, maltretirajte koga hoćete, ja odoh. Od tada su me ostavili na miru, niti sam koga videla, niti je mene ko video.

A počelo je sve ovako.

Uhapšena sam odmah u početku izlaska Rezolucije sa grupom studenata Tehničkog fakulteta. Završila sam drugu godinu i upisala treću građevinski odsek. Onda su nas odveli u zatvor na Obilićev Venac. Držali su me tu šest meseci u samici. Mislili su da nešto znam, da održavam veze ne znam s kim. Međutim šta smo mi radili? Imali smo jedan šapirograf i slušali vesti iz Moskve šta je Staljin rekao o Titu, i to prepisivali i delili. To smo činili samoinicijativno.

Kad su polovinu pohapsili, mi uvatimo taj šapirograf i odnesemo kod moje koleginice sa fakulteta jer su oni imali zasebnu kuću: Tu je stanovala i Boba Đorđević. Boba je već u to vreme bila u zatvoru. Nju sam srela u Ramskom ritu.

Sećam se islednik mi je bio Prokić.

Moja veza sa Partijom bila je ta što je moja starija sestra bila član Partije i onda smo mi rasturali letke za vreme rata, skupljali oružje pa su i mene primili u SKOJ.
Ona je bila uhapšena 1942. godine sa studentima. Moj otac je držao hotel „London" za vreme rata. Iako je hotel za vreme rata bio crnogorsko slegalište, tu su dolazili i kockali se razni ljudi. Između njih bio je jedan, nikad mu nisam znala ime, veliki tatin prijatelj. Dolazio je tu i kockao se. Tako dode petnaestak dana, pa onda ispari i nigde ga nema, pa se opet pojavi itd. Poznavao je šefa ondašnje policije. Sestra je bila u zatvoru ispod pijace u Dalmatinskoj ulici, i taj Crnogorac, tatin prijatelj, bio je prijatelj sa upravnikom zatvora.

I malo s parama, malo pomoću toga Crnogorca, posle izvesnog vremena, možda godinu dana, Milicu puste iz zatvora. I dalje je on dolazio kod nas kući. Znam da je odlazio u „London" i tamo se kockao s Crnogorcima. I kad se rat završio njega nigde nije bilo. Skoro ga nismo videli godinu dana. Odjedanput se pojavio u generalskoj uniformi. Bili smo zapanjeni, ali on reče: jeste ja sam bio partizanska veza.

Kada su me uhapsili, Prokić i Crnogorac - islednici. Onda on meni kaže - ako priznaš da si pogrešila mi ćemo odmah da te pustimo. Za Prokića znam da se tako zvao jer nam je neki rođak, ali su me obojica ispitivali. Pojavi se Prokić pa me pita - znaš li ko sam? Ja kažem - ne znam, nikad te u životu nisam videla. On pozove Crnogorca. Dođe on i kaže - znaš trebamo je prebiti, ona kaže da me nikad u životu nije videla. A Crnogorac se meni okrene pa kaže - a jesi li videla mene? Ja isto tako kažem - ne sećam se, nikad vas u životu nisam videla. I njih dvojica dobiju napad, kažu - sad ćemo otići kod tvoga oca da mu to kažemo. I tu se završi to saslušavanje.

Rekli su mome ocu da sam tvrdoglava, bandoglava, da oni nemaju ništa protiv mene, ali da me drže u zatvoru i u samici iz te tvrdoglavosti, jednostavno zbog toga što sam tvrdoglava. I ja ništa, nastavljam ja dalje moje, a oni teraju svoje. Tako su me zvali s vremena na vreme, jedino sam morala da pamtim šta sam rekla, a šta nisam rekla. Uglavnom sam rekla ono što su već znali. Moja deviza je bila: policija zna samo ono što joj vi kažete.

Jednog dana dovedu na Obilićev venac jednu grupu iz Tanjuga. Ja sam bila u samici i nisam imala šta da radim, a bilo je onih za koje su smatrali da su već *legli na rudu* pa su ih puštali da izlaze i čiste hodnike. Između njih bila je i jedna koju sam ja znala i ona meni dobaci znake morzeove azbuke, pa smo pomoću toga mogli razgovarati preko zida i doznati šta se radi. To je 1948. i ja sam bila u toj prvoj grupi koja je uhapšena. Mi smo uporno insistirali da nas

izvedu pred sud. Tako kucajući kroz zid, dogovarali smo se. Jednog dana ovi reše da izvedu grupu muškaraca na suđenje, i to suđenje se pretvori u manifestacije. To je bilo jedno jedino suđenje, mislim da više nikad nikome nisu sudili.

Manifestacije su bile u korist ovih kojima su sudili. Skupilo se društvo da nije moglo u sudnicu da se uđe.

Mi smo tražili da nam kažu zbog čega smo u zatvoru. Jer nama nije bilo jasno zašto su nas zatvorili. Ja sam možda protiv Tita, ne slažem se s njim. Ali, on kao član Partije, može da me izbaci iz Partije i da me zovne na neko partijsko saslušanje, a nije mogao da me zatvori. Mi smo se kroz zid dogovorili da tražimo da nam objasne zbog čega smo u zatvoru.

Mi smo znali da oni ne mogu s nama da isplivaju na kraj tako lako, onda smo zahtevali i počeli smo da vičemo na sve strane da nas pošalju na sud. Govorili smo da oni nemaju pravo ni za šta da nas drže u zatvoru. Onda su jednog dana došli, a ja sam skoro godinu dana provela tu u zatvoru, zapravo pozvali su mene kod islednika i onaj mi podnosi jedan papir. Kaže - ovo treba da potpišeš. Pitam - šta tu piše? Kaže - pročitaj. Kažem - neću da čitam nego mi kaži šta piše tu, šta da potpišem. Kaže - šaljemo te na administrativni popravni korisni rad. Ja mu kažem, to neću da potpišem, jer ja nemam od čega da se popravljam. Cela ta grupa Tanjuga, ti studenti koji su bili u drugoj sobi, koliko njih nije potpisalo ne znam, ali su mi svi govorili da nisu potpisali.

Jedno veče potrpaše nas u autobus i odvedoše u Ramski rit. Tu sam počela da viđam sve ostale. Smestili su nas u dve-tri barake. Kako sam ja iz Gradišta, sutradan su me seljaci videli, jer su nas izveli na rad. Seljaci su me poznali i javili su mome ocu gde sam. Moj otac je imao imanje odmah pored Rita. On dođe tamo i nastane gužva, tako da su mene mnogo pratili da ne bih slučajno pobegla.

Mi smo tu kopale, ali kažem, taj rad ničemu nije služio. To je bilo tek da nešto radimo. Sećam se, pošto je granica bila blizu, Rumuni su pucali, i nas prebace, u stvari presele u Zabelu. To je bila jedna zgrada koja je pre rata zidana za oficire ili za koga ne znam, ali je bila odvojena od ostalih zatvorenika. Tu oni nas smeste i to je bilo negde pred Novu godinu. Tu smo tucali kamen.

Tada nam je bio upravnik taj Veselin Popović i ona zmija Marija. Ona je bila opasna, Marija Zelić. Ja sam je zvala *zmija,* jer je imala zelene oči kao žabokrečina, gleda vas, s vama ljubazno razgovara, kao smeje se, ali izbija led iz nje, kažem kao zmija. Mi smo imali između 19 i 20 godina, skoro dečurlija. A ona je bila dosta starija. Mislim da je imala preko 30 godina, ako ne i više, ali je bila krvoločna. Jednog dana pošto sam ja završila drugu godinu fakulteta, pošto su me uhapsili, ovaj upravnik Veselin zove me kod

njega i kaže - slušaj, pošto ćemo mi ovde sada da gradimo put, a ti si građevinac, ti ćeš da budeš šef radilišta.

Bila je neka rupa. Bilo je hladno i mi se pokupimo u neku rupu i tu sedimo, niko ništa ne radi. Jednog dana mene zove Veselin i kaže mi - je li gde si ti? Kažem - tu sam. A gde su ti ovi što rade? Ja niti sam znala gde je ko, niti me je interesovalo. Kaže on - ne interesuje me za druge, ali gde je Boba Đorđević. Valjda je tu negde, otkud znam! Kaže, imaš da znaš gde je, a ako ne znaš ja ću da ti kažem gde je. Eno je kod Marije piše zapisnik. Kakav zapisnik? Rekoh. Kakav zapisnik, sada je već prošla godina dana? Ona koriguje svoj stav i piše zapisnik. Iđi da je najuriš na rad. Ja odem gore ona je bila sama. Piše zapisnik. I tu se ja podovatim sa Bobom. Istrgnem joj onaj papir i vidim da ona piše zapisnik o svom mužu, kako je on informbirovac. Njen muž je bio slikar. Pročitam ja da ona o njemu piše. A ja besna i dohvatim se sa njom i napadnem je. Svašta sam joj rekla, da je đubre i kažem - izlazi pravo u onu rupu da tucaš kamen. A zapisnik piši kad znaš. Uhvatim ono što je ona napisala i pocepam. I ona me tuži Mariji. Ja kažem laže - jer koliko njeno jeste toliko moje nije. Nisam ja to ni pipnula, niti sam je videla uopšte. I Boba Đorđević mi kaže - zapamtićeš ti mene. Velim joj, nemam ja tebe šta da zapamtim. Ja sam u zatvoru pa u zatvoru. Jedino koga možeš dovesti u zatvor to je tvoja sestra, pa sad ti je pružena mogućnost pa dovedi i nju, ja nemam ništa protiv. I na tome se to završi.

Jednog dana dolazi jedan od tih islednika, nije imao jedno oko, mislim da se zvao Raštegorac. Dolazi on, a mi sedimo, s jedne strane Boba Đorđević, s druge strane valjda Ljiljana, Nada i ja. Sedim i gledam, kod njega smo došle dobrovoljno na razgovor. Ja se okrenem i mislim se šta li oni to pričaju, išla bih i ja, ali ne znam šta da kažem, jer ne znam šta oni pričaju, šta bih ja o tome mogla da im kažem. Posle pitam - šta ste pričali tamo? Pa kaže - ništa, onako. I kad se vratila Dana Petrović, a bila je i Boba Đorđević - nju pitam, jer je ona već bila pre mene - kažite mi šta ste pričale. Kaže - ništa, bez veze. Ja opet sedim i tek na kraju zovu oni mene. Dođe milicajka i kaže - dođi gore, zovu te. Čim pođem tamo ja počnem da se preslišavam šta sam rekla, a šta nisam rekla. To mi je bilo najgore u to vreme, jer nisam mogla ni da spavam, celo vreme sam morala da mislim, da nešto ne izlajem što inače nisam rekla. Odem tamo - kaže sedni - i ja sednem. Kaže - šta imaš da nam kažeš, s kim se družiš? Ja počnem Ljiljana Todorović, Nada Todorović, onako bez veze ono moje društvo, a sve sam preskakala Danu Pavlović, ne znam ni sama

zbog čega, Bobu Đorđević, jer nisam mogla da im se setim imena. Kaže i još s kim? Pa kažem i sa svim ostalim. Kaže on - mi ćemo sada da ti kažemo. A - kaže - sa Bobom Đorđević? Pa - rekoh - ja Bobu znam odavno, ali se s njom ne družim nešto naročito. I kaže - šta ti je Boba Đorđević pričala zbog čega je u zatvoru? Kažem - pričala mi je da ste je uhapsili i ništa drugo. E, kaže - sad ćemo mi da ti ispričamo - i pade priča.

Taj poče da mi priča kako je Boba za vreme rata bila član Pokrajinskog komiteta 1941, da je uhapšena 1941. sa onim prvim pokrajinskim komitetom, da je između ostalog sveta uvela svog muža u zatvor, tada ga je već cinkarila, kako je ona bila izbačena iz Partije i ona je po kazni bila poslata na Sremski front u partizane. Ona je jedina izašla iz zatvora od celog Pokrajinskog komiteta. Ja to nisam znala ali mi je ovaj isleđnik ispričao.

Zatim kaže on - Dana Pavlović, i s njom si prijateljica. Od kada je poznaješ? Kažem - poznajem je iz zatvora s Obilićevog venca. Kaže on: a šta ti je ona pričala? Kažem: ništa mi nije pričala. E, sad ću ja da ti ispričam. Kaže, je li ti pričala da je cela porodica otišla za Austriju. Kažem da mi je to pričala, ali je ona ispričala drugu verziju, nego što je ovaj ispričao. Otišla je dobrovoljno sa celom familijom na rad u Austriji. Ja sam mislila, oni pričaju to samo da sve zacrne, jer nisam mogla da verujem da se sav taj svet tako laktao. Ništa ja na to ne kažem. Vratim se nazad u baraku, i onako kako to niko nikad nije uradio, kažem: sad ću da vam pričam. Znaš Bobo šta mi je rekao za tebe? Prvo se okrenem njoj i ispričam joj ovo i ona počne da crveni i bledi. Ja gledam zaprepašćena, nisam mogla da dođem k sebi, sad sam ukopčala da je onaj meni rekao, u stvari, istinu. Onda se okrenem ovoj drugoj i trećoj i ponovim im sve šta mi je rekao. Jedino je Dana Pavlović rekla meni - ma joj, Vera, nemoj da si takva, pa nije to tako bilo, sad ću ja da ti ispričam, i počne ona meni da mota.

Kako sam još uvek verovala u nešto, ja kao velim možda je i u pravu, šta ga znam. Jedino je ona bila toliko bez ikakvih skrupula da te gleda pravo u oči i da laže. A do kraja sam joj verovala. Posle toga mene puste. Za sve to vreme zahvaljujući možda Buletu Prokiću i onom Crnogorcu, i tome što smo mi bili najmlađi u toj celoj grupi koja je došla u Zabelu, nisu nas mnogo maltretirali. Međutim, puste oni mene kući i kod kuće sam ostala jedno desetak dana. Dođe policija ponovo po mene, to je bilo 1949. i odvedu me u zatvor, jer Boba Đorđević je uspela, ono što mi je obećala da će mi se osvetiti, to je i uradila. Podgovorila je njenu sestru da odu u Udbu i da se pokaje, da prijavi šapirograf, jer je taj šapirograf ostao kod nje. I

prijavila je da je sve to moje maslo. Oni su mene ponovo zatvorili. Sada više nije tu bio ni ovaj Bule ni taj Crnogorac, nego je došao neko treći.

Tako sam iz Zabele puštena kući u Beograd, a posle ispitivanja i novog hapšenja, poslali su me na Goli otok.

Tamo me sačeka Marija Zelić, *zmija,* i kaže meni, jer joj je to Boba Đorđević rekla, kaže - sad ću ja tebi da pokažem ko je zmija. Do sada je bilo za tebe ubeđivanje, a sada će biti ubedivanje po ledima. To sam dobro zapamtila i počela je da me ubeđuje po leđima. Ona me je tukla nekim korbačem, mada je udarala čim stigne.

Ona je nosila čizme. Kad sam ja došla bilo je toplo vreme. Imala je jednu letnju haljinu, ofarbanu kosu u plavo, i ostale su mi u pamćenju njene žabokrečaste oči.

Ja sam ostala na Golom otoku pet godina. Puštena sam početkom 1954, ne računajući onih 20 dana što sam bila napolju između prvog i drugog hapšenja.

Znam da sam tamo vukla odmah kamenje. Bila je jedna grdosija Crnogorka, dva metra, ogromna. Mislim da se zvala Rađević Milka, ona me je pratila. Ona je mogla da ponese, ja mislim, kamen od tone i da joj ništa ne bude. Ona je seljanka, navikla na te teške radove i to je za nju bila šala. Bila je mnogo viša od mene, tako da je ceo kamen ležao na mojoj strani tralja. Ja sam nosila dok sam mogla, kad nisam oni te opet prebiju. Taj kamen je nošen uzbrdo-nizbrdo, ne zna se zbog čega. A tukle su nas kako ko stigne. Uglavnom su to bile ove što su se navodno popravile, što su *revidirale* svoj stav. Bilo je takvih koje su se popravile. Dok smo mi bili u Zabeli, na Goli otok su došli muškarci. Oni su nama sazidali jednu ili dve barake, kako bi nas prebacili iz Zabele tu. Bile smo s druge strane ostrva. Sa tog muškog gradilišta dolazio je jedan inženjer Rus, koga sam ja posle viđala po Beogradu. On je bio građevinski inženjer, bio je u zatvoru. On je dolazio ovde jer je konstruisao tamo na muškom delu zgrade, pa je dolazio ovde da nam govori kako treba da se radi, da bi podigli nekoliko zgrada. Posle smo se iz tih baraka preselili u te zgrade. U to vreme smo podigli i dve cisterne i brodovi su nam donosili vodu. Slatke vode je bilo samo za piće. Inače smo se umivale na moru. Vodili su nas na more i tada sam dobila grdne batine. Kako sam ja dobar plivač, počnem ja da plivam. Ukazala mi se prilika i ja zaplivam. Tu je bio jedan zaliv. Mislila sam da pobegnem plivanjem, ali nisam bila sigurna da bih izdržala. Tog dana pođem bez veze. Nisam uopšte mislila na bežanje i na pola puta me zaustavi milicionerski čamac. Vrate me nazad. Tada sam dobila batine. Marija mi kaže - ti hoćeš da pobegneš plivanjem. Ja kažem - ne znam da li neko može da pliva do Rijeke,

jer sam tačno znala gde se nalazimo. Ona me pita - otkud ti znaš gde se mi nalazimo? Kažem – znam jer sam čula. Kažem - do Rijeke je malo daleko, ne znam da li bih mogla da doplivam. Kaže - ne, usput bi te pojeli morski psi. Kažem - bolje oni nego vi. I zato sam dobila grdne batine. Tukla me je opet korbačem, rukama, čim je stigla. Tu je bila i jedna milicajka ogromna, ona joj je pomagala. Posle su me izneli. To je tako trajalo sve dok je bila Marija. Mislim to „slavlje". Nju su premestili i došla je jedna Slovenka, zvala se Hilda. Ona je bila nekako drugačija po mentalitetu. Bila je isto tako tvrda, ne da je bila humanija, ali bila je ogromna razlika, tako da smo mogle malo da predahnemo.

Prvi put su me pustili iz Ramskog rita. Bila sam tamo od prilike godinu dana, to je bila ona prva grupa koja je zatvorena. Nisam bila ni desetak dana kod kuće, a za to vreme su ove prebacili na Goli otok. Tako da sam posle pravo otišla na Goli otok. Tada je bila ubijena Vera Mirić.

Mirićka je došla iz Rusije i verovatno nije htela da se popravi, a oni su mislili da je špijun NKVD-ea. Kako ona jadna nije mogla ništa da im kaže, jer prvo 50 posto žena koje su pohapšene, stvarno nisu imale nikakve veze sa Informbiroom, niti su bile članovi Partije, ni komunisti, nisu ni znale šta je to, niti su imale uopšte ikakvu predstavu o tome. Tu su došle igrom slučaja. Kao, recimo, ona Desa slikarka, koja je sada u Parizu. Ona je bila uhapšena zato što joj je muž bio Crnogorac i njegova cela crnogorska familija je pohapšena i nju su uhapsili zbog toga. Nikakve veze ona nije imala, čak nije ni znala šta je NKVD. On je bio diplomata, pa informbirovac, pa su ga uhapsili i Crnogorci su znali šta je, ali ona lično nije znala. U zatvoru su je mlatili, tražili su od nje da priča o mužu, da priča o njegovim crnogorskim vezama, a ona, u stvari, nije imala pojma ni o čemu.

Ona je bila jedna fantazija, koja jedino slika i voli lepo da se oblači, to je njena jedina priča bila. A veze sa Informbiroom nikad nije ni imala. Takva je bila masa žena koje su dovedene ne zna se zbog čega. U ono vreme ako ste nekoga mrzeli, dovoljno je bilo prstom pokazati, odmah ga hapse i dovode na Goli otok.

Bilo je i ovakvih kao što sam ja, ludih i blesavih, koji su verovali u nešto, da nas je Tito izneverio napuštajući Kominternu, nije poslušao glas Staljinov, mada smo i s te strane bili prevareni. To sam shvatila tek mnogo godina kasnije. A shvatila sam da sam i s jedne i s druge strane bila prevarena. Ne kažem da se kajem za ono što sam radila, jer se nikad ne kajem za ono što uradim. Ali, ne mogu ni dan danas da shvatim da sam mogla da budem takva budala i tako naivna da mogu svi da me prevare. Moji snovi su se srušili.

Prozvali su me u zatvoru Jumba jer sam bila onako krupnija. Mnogi me i danas tako zovu. Ima ljudi koji mi se javljaju na ulici i često ne znam odakle se poznajemo. Međutim, ako me neko oslovi sa Jumba, jasno mi je odakle me zna. Na fakultetu su me zvali Mrgud i tako kako me oslove, znam s kim pričam.

S leve strane otok Prvić, u sredini Senjska vrata i sa desne otok Krk a pozadi otok Sv. Grgur

Otok Sveti Grgur

Goli otok

GENERALICA

Uhapšeni smo zajedno Veljko i ja. Odmah su nas smestili u Glavnjaču. Kakva je to laž, kakvo je to licemerje! Ta tabla ispred Glavnjače gde piše da je 1944. spaljena Glavnjača i podignuta ova velelepna zgrada, a nas dvoje bili tu pedesetih godina. Moram da opišem gde su nas smestili. Bile su dve male ćelije sa malim vratima, a dole ispod svoda svinjac, unutra metar i po, visina metar i po. Tu je bilo napravljeno neko korito smrdljivo od hrane kojom su hranili svinje. Tamo s leve strane bio je jedan veliki otvor, pa ovde kroz taj otvor oticala je voda, jer je iza zida bila česma gde smo se umivali. Sva ta voda je proticala kroz tu samicu i ja, pošto nisam mogla da se ispravim celog dana, bila sam zgrčena... Tavan je gore bio isto izbušen skroz. Tuda su prolazili miševi, bili su veliki kao mačke. Ja u podne dobijem hranu i stavim na ivičnjak od korita i pošto mi onaj milicioner kaže - zatvori vrata, ja da zatvorim vrata, a pacov skoči kroz onaj otvor i zgrabi mi ono parče koje treba da pojedem.

Sad u Glavnjači dolazi ono najcrnje. Svake večeri od pola noći pa do zore, kad sam ušla u tu njihovu prvu kancelariju, počeli su ne da me šamaraju, da me tuku. Ni sama ne znam koliko ih je bilo, samo sam upamtila tog jednog koji nas je i hapsio, koji je bio zlikovac, smeđe - plav, omanji. Žao mi je što mu ne znam ime, da ga potražim i da mu u lice kažem: ,,Ej čoveče, sećaš li se?" Ali, to pripada prošlosti. Zatim, tu su bile neka *nemačka boksaza*, a to pošto su me ošamarili, osetila sam iza levog uva nešto toplo, kad da pipnem, a ono krv. Naravno, pukla mi je bubna opna. Zatim „nemačka boksaža", pa onda nekakva masaža, a onda nekakva mađarska, kako trava raste. Malo to da opišem.Uhvate me za kosu gore na temenu pa me vuče gore a drugom rukom pritiska dole, a ja

moram da čučnem i da polako milim, milim, pa imate osećaj kao da vam pucaju i mišići i mozak i glava, da vam čupa kožu i sve gore. To je bilo tako svake večeri. A ta *boksaža,* sastavi šaku a izboči onaj sređnji prst, pa tamo gde sam šamarana i sva natečena, a on udara po vilicama.

Sutra se isto ponavlja. Vraćaju me u tu ćeliju sa vodom, a sutra veče opet. Od mene se traži da govorim ko je dolazio kod Veljka Žižića - govori ko, govori kanale kroz koje je Veljko trebao da beži. Ja više niti čujem, niti vidim, samo stežem se i sležem ramenima, jer stvarno ne znam šta bih rekla kad ništa ne znam. Međutim, oni su uporni i samo čuješ: govori, govori - i udri po meni. To su muke koje se opisati ne mogu. Jednom prilikom više ne znaš šta da govoriš, verovatno sam lupila u tom bunilu - ja ne znam da su oni kopali neke kanale, pa me ubij! Oni počeše da se smeju i govore - pazi kako se pravi luda. Dobro- kažu- mi ćemo ovako svake večeri, mi ćemo se menjati a tebe ćemo videti dokle možeš izdržati. I stvarno je tako bilo. Bili su uporni. Posle desetak dana ja više nisam mogla.

Sad da vam ispričam o ovoj vodi crnoj. Meni noge zatekle, imala neke čizme, uzeli mi zimski kaput usred januara i februara, sneg, zima, cvokoćem od jutra do sutra. Pokušam da skinem čizme ali ne mogu. Probam sa kašikom, ali ne može, malo otkačim pa tamo gde su sare spojene hoću da iscepam ali ne mogu. Dignem nogu do zuba i probam zubima da presečem i tako sam nekako uspela da skinem te čizme. Da to nisam uradila čini mi se da bih crkla. Te čizme su oni vratili majci, i majka je, jadna, mislila da su me ubili.

Teško mi je i da to pričam, da se podsećam na sve ono što sam preživela. Da te Bog sačuva! Daleko bilo!

Kad su se uverili da ja ipak ništa ne znam, dođem tamo u onu sobu i mislim se šta da im kažem, majko moja mila, ubiće me, ali ne znam šta da govorim. Mislim se u sebi kakvu li su to kanali. Onda su počeli da mi prete sa električnom stolicom. A ta električna stolica bila je, u stvari, odmah posle tog batinanja. Jedne večeri lepo me milicionar povede pa niz neke stepenice, pa idi, pa idi, a on nosi nekakav svežanj ključeva, činilo mi se debljine pola metra i više. Tek odjednom otvori neku kapiju i gurnu me unutra. Ta odaja je takođe bila ispod nivoa, a bila je mračna, jer je samo na hodniku bila jedna mala sijalica. Ništa nisam mogla da vidim. Videla sam kao nekakva vešala gore, ili mi se to tako učinilo. Nije bilo nikakvog prozora, osim na vrhu gore. Pošto je bio mrak, gore se naziralo, ali nije se moglo odrediti šta je. Kad ujutru, stalno sam stajala pored vrata, jer nisam mogla da dišem. Oni su u stvari pustili kažnjenike da se kupaju, tako da je ta prostorija bila prepuna pare. Došla sam do vrata i do te ključaonice i kroz nju sam disala.

Ujutru kad se nazirala zora, pogledam ja a ono pet ili šest tih tuševa i taj pri dnu onaj gvozdeni, valjda su tu kažnjenici stavljali veš, ali ja sam već bila zaplašena sa tom električnom stolicom, pa sam mislila da je to ta električna stolica, tako da nisam smela da maknem od vrata i tako čitav dan. Kad mi nešto ubace da pojedem, ja to pojedem u tom mraku, a uveče naravno na batinjanje. Ni sama ne znam koliko sam dana tu bila. A oni su od mene uporno zahtevali da govorim ko je sve bio, ko je, kakvi su to kanali preko kojih je trebalo da beži. Ja više nisam bila ni pri čistoj svesti. Tek su me prebacili opet u taj svinjac nekoliko dana, pa iz svinjca opet u neku sobu iz koje su izbacili nekakvog Stevana Mitrovića i mene ubacili u samicu. To je bila samica kod nekakva dva klozeta čučavca, a ceo zid i jedan i drugi bili su u zelenoj mahovini, da se nije moglo disati od toga amonijaka i smrada. Princip je bio od prilike dve večeri te tuku strašno, pa onda treće večeri pokušavaju ... Zapamtila sam tog islednika, Govorili su mi da se zvao Đurović. Ove druge ne znam, ali taj zlikovački lik mi je ostao urezan u pamet, koji me je tukao strašno.

Nisam dobijala ni pakete. Jedino što su mi oduzeli zimski kaput, a mene ostavili u jednoj bluzici i suknjici. Kad me je video Veljko, pošto je njegova samica bila preko, video je da sam i bosa i gola i zamolio je islednika ili nekog drugog da mi pošalje neko ćebe i neke vunene čarape. Tek tada sam malo dušu zgrejala, inače da toga nije bilo, odoh Bogu na istinu. Veljka sam viđala onako kroz ključaonicu i kad je dolazio na umivanje.

Jedne večeri su me spakovali i kažu - ideš. Bila sam 20 i nekoliko dana u svinjcu. Iz ove samice me jedne večeri povedoše u jednu sobu, isto samicu. Ubaciše me u sobu, tamo je već bila jedna. Ovo je sad prvi put da sam sama sa nekim, inače sve dotle sam bila sama u tim samicama. Ja je pitam ko je, kad ona kaže - Olga Hembrang, valjda si - kaže - čula za Olgu Hembrang? Kaže - uzeli su mi dete. Ćuti ona, ćutim ja i tako celu noć. Opet mene izvedoše i vratiše. Sutra veče pokupiše nas u jednu skupnu sobu. Kuku majko tamo počeše neka rešenja da čitaju o tim administrativnim kaznama i kažu idemo na društveno - popravni rad, zapravo društveno - korisni rad.

Čitaju: neka na dve godine, neka na tri, mene ništa. Potrpaše nas u neke kamione, majko Isusova, sa nekakvim ceradama. I sad mene nisu pročitali a teraju me sa njima. Vodili su nas negde iza Topčidera. Videla sam Topčidersku stanicu pa još dalje su nas voziili, mislim do Rakovice. Posle su nas brzo potrpali u furgone. Sećam se u ćošku neka velika kibla, nas stotinu, pa da crkneš. Vode nema,

uplašeni smo, to je mesec april. Onda u voz pa putuj i putuj. Na kraju ujutru ne znam da li je to bio Bakar ili Rijeka, ništa ne vidiš, samo vidiš taj veliki ogroman brod i na njemu piše „Punat". Kad su nas potrpali u brod, prosto su nas pobacali unutra. Mene vezaše sa onom Olgom Aleksićkom, što se obesila. Gurne te niz one stepenice tako da smo padale. Posle mene vezaše sa Olgom unutra u brodu. Gore brigadirke, pa kad počeše da viču - *bando, bando !* A ja se sad mislim i one imaju kažnjenička odela kao i mi, šta je sad ovo, urlaju, svašta nam govore. Pa kad jadnu Doricu svezaše pa je razapeše, okačiše pa udri po njoj, gledam šta je sad ovo, majko božija. Pa onda prolaze između nas pa udari ovu, pa udari onu. Neke biju rukama, a neke imaju i korbače.

Pred zoru smo došli na Sveti Grgur. More je bilo nemirno, sećam se nije bilo pristaništa, nego od broda do obale preko neke dve daske. Olga vezana ide ovamo, ja opet držim onaj pinkl, dole ambis, Bože! A Veselin Bulatović i drugi islednici su već izašli, i vidim Bulatović slika, a tu i Marija stoji.

Veselin Bulatović, fotografiše i smeju se. I Olga taman stade na zemljište pa pade a ja preko nje. Mene neka Mica Vojvođanka, zvali smo je *kuvarica,* sa nekim korbačom, uplela je kao pletenicu udarila me je preko vrata, mislila sam da mi je odsekla glavu. Ja padnem a ona preko nogu. Neko nas sčepa i podiže nas i sad idemo kroz onaj stroj, kroz *špalir* vezane nas dve. Nisam znala odakle mi je kuljala krv, da li iz očiju, iz nosa, iz usta, iz grla. Taman se to završilo, odvezali nas gore pri vrhu, sad treba iz „Punata" neke stvari da se istovaruju. Viču: ajde, brzo, brzo, istovar! I gde mene vide Marija i možeš misliti kaže - dođi, dođi generalice! I tek ova banda ču *generalica,* sve su me zvale *generalica* ove moje. I sećam se natovarila mi je neki džak, ne znam šta je bilo u njemu, da li je bilo neko gvožđe, nisam znala da li me više bode u glavu, u vrat u ramena, džak je veći od mene i nosim negde uz brdo. Kako ja zakoračim bode do ludila. Htela bih da mi Marija kaže zašto me prozvala odmah *generalicom* i zašto mi je natovarila taj džak i šta je bilo u tom džaku. Tada sam imala 20 i neku godinu. Sutradan je počelo, *banda, banda,* teraj od jutra do sutra. Ali najcrnje mi je, pravo da ti kažem, bilo kad me je odredila da li neka Ruža ili Vera Milić, bila je kao neki starešina i ona odredi da me gone neke dve, Milka Bukelić i Đina Lubarda. Za ovu Milku Bukelić sam čula da je bila teška četnikuša, tipačan alkoholičar, sa onim nosem, licem, očima. Kako su me na tragaču gonili to je za priču, a ja uzmem neki

kanap pa vežem oko vrata, pa stavim ruke, jer na jednoj strani tragača sam ja, a na drugoj njih dve. Ja podignem, a puca kičma, ruke, sve puca. Tek one - diži *bando,* pa šamaraj, diži *bando,* vuci i tegli uz brdo dokle možeš. Sve je to bilo dok je Marija bila. Ja sam bila pod nekakvim stalnim *bojkotom.* Da ti ne pričam o *socijalističkom takmičenju* - nosi kamen uz brdo, na more, uz more, niz brdo, maltretiranje, tuča. Mislim da svi znaju šta su radili sa nama.

Godine 1951. moj brat teško oboli i pošalje Rankoviću telegram da moli da me samo vidi na pola sata. I zamisli oni odrede Miru Bulatović, ženu Veselina Bulatovića da dođe na Goli Otok i da vidi da li postoje takvi uslovi, da li će Marija da da predlog, jer je ona bila upravnica našeg ženskog Golog otoka. I zove me iz Centra brzo na raport u Upravu. A kad ideš kod Marije na raport, odmah očekuješ sutradan *špalir*. Kad tamo Mira Bulatović, i ja sam je znala i ona je znala Veljka vrlo dobro. I ona bogznakako onako - zdravo Rado, sedi Radmila - i počeše one osnovne podatke. Nagovesti mi to da mi je brat teško bolestan. Kaže - došla sam da vidim da li postoje mogućnosti - tako to. I tako ja dajem podatke, pita me za mamino prezime,kažem Todorčević. A Marija uze ovako: Todorčević, koji Todorčević? Ja kažem - Dragoljub Todorčević. Šta je on bio? Kažem - general. U Splitu je živeo imao je kuću na Bačicama. A meni je nekada nešto pričao, ali ja ne mogu da ogrešim dušu pa da kažem šta, ali ona je imala neku vezu sa tim dedom, maminim rođenim stricem.

Uglavnom ja sam do tada bila sve pod *bojkotima,* stalno maltretirana i gonjena, jurena. Od 73 kilograma sam sišla na 50, a kad je došla Hilda, ona je završila to sve, nisu me pustili, nisam imala uslove, ali fala joj i za toliko, skinula mi je *bojkot,* nisu me više onako maltretirale po celu noć. Taman legnem - digni se. Glava ispod kible, onaj amonijak ubija dušu. Ja skoro da više nisam mogla da hodam, nemam vazduha. Uskoro ona ode, rekoh fala ti Bože. Došla Hilda. Ne znam, neke su bile i protiv Hilde, ali meni se čini da nije hilo Hilde, ja ostavih tamo kosti. Ja više nisam pod *bojkotom,* ah te smatraju *bandom* - trči *bando* ovo, trči *bando* ono, radi ovo, radi ono, a ne možeš, iscrpljena sam do gole kože. Noge su mi grozne.

Jednog dana one iz Centra, one brigadirke mi kažu: šta se ti javljaš na raport? Ja odem da se javim drugarici Hildi, hoću da joj kažem da sam hapšena radi Veljka i da oni vrše pritisak, misleći da ja nešto znam i da nešto kažem o Veljku. A ja niti šta znam, niti mogu da kažem. Hoću da je molim ako ikako može da me smesti nekoliko dana u ambulantu. Tamo je bila jedna moja Kruševljanka Vera

Popović, ona je bila medicinarka, zlatno stvorenje i Hilda meni kaže: dobro, javićeš se Veri Popović i kaži da sam te ja poslala. Vera me je negovala, donosila mi je hranu, tako da sam ja počela da živim, a mislila sam sve je gotovo, umreću. To je bilo 1951. godine.

Kad je Marija otišla, Hilda je došla. Sećam se neki vetar je duvao grozno, bila je jesen. Ja ušla kod Hilde a ono toplo, ja da se onesvestim, samo sam počela da tražim zid, zid, ona mi reče - evo ti stolica, Radmila, i sedni. Poče da me pita šta radimo, koliko radimo i sve tobož da ispita, pošto je ona sada nova došla. To mi je dozvolila da odem kod Vere Popović i tako me je spasila. Vera me je zadržala koliko je duže mogla, te trebam neke lekove, te injekcije i tako me je povratila među žive. Neki govore protiv Hilda, ali ja ne mogu ništa reći protiv nje. Posle me je Hilda, pošto je videla da sam se malo popravila, postavila u kuhinju kod Kriste Kusovac. Ona je bila šef kuhinje, to je žena Labuda Kusovca. Pošto me je ona znala isto, davali su mi to što su oni jeli i ja se povratih i ostadoh živa.

Ženski logor na otoku Sv. Grgur

BURKO

Juna meseca 1950. pođem na pijacu da kupim mleko. I kod hotela „Beograd” priđe mi taj Ivica i pita me, naravno, jesam li ja ta i ta, ja kažem - jesam.

Hoćete li da pođete s nama u deseti reon! Ne znam mu prezime, nisam ga nikad ni čula. Ja kažem - moram da idem da odnesem mleko, kaže - pa posle ćeš da ođneseš mleko.

Setila sam se da sam s ovim pokvarenjakom, pošto je bilo letnje doba a mi smo drugovi i išli smo ispred Skupštine. A on meni kaže - Mico, da bacimo bombu na Skupštinu. A meni kao da je rekao Bogznašta, ja se onako kao oduševim pa kažem – ja oj, što si pametan - i dodam, i nema ih više. Tako sam to pričala. Jao, vidiš, oni sada zasedaju pa kad mi bacimo tu bombu i onda ih bomba sve odnese. Ja sam to ispričala kao bajku. I naravno, ja sam to zaboravila. I mene hapsi Ivica! I kaže ti si htela da baciš bombu na Skupštinu!

Ja se naravno toga setim i odmah kažem ovom isledniku - ali ja to nisam rekla. A on mene udari i kaže: ti si izdajica. Ja njemu tom prilikom kažem - čoveče, ja se mnogo i ne razumem u tu politiku, ali ja sam učila političku ekonomiju, ja sam završila četiri godine, nisam maturirala, da je prva zemlja socijalizma Sovjetski Savez, da je revoluciju izveo Staljin. Kad on na to, naravno, skoči i otera me u samicu. I onda ti svi mogući izrazi, ja sam to već i zaboravila, ali kao na primer *izdajnik zemlje* pitaj Boga šta je on sve govorio, sve pogrdne izraze je govorio, da sam i ovo i ono.

Kada je on počeo da me ispituje za ljude s kojima sam razgovarala, ja sam rekla - pa valjda će ovo da se smiri - i tako nešto,

ko zna šta sam rekla. I kad je on mene pitao s kim sam razgovarala, a ti ljudi ništa nisu bili krivi, kao drugari smo razgovarali, pa ja sam sad trebala da kažem za njih: oni su to rekli. Mi u to doba ništa nismo ni znali, razumeš li. Ja ni novine nisam čitala, nisam imala zašta da ih kupim. Kaže: ti si *kurva,* a u to doba već sam bila udata. Sad se nešto mislim - pa bolje je i kurva da budem nego izdajnik, jer bi mi rekli posle da sam izdala zemlju. A ja nisam neprijatelj. Kažem ja njemu - pa cela moja porodica je izginula. Ja sam plakala zbog toga, to me je strašno vređalo. Ja sam gotovo pristala da budem 150 puta kurva, samo da ne budem izdajnik. Bila sam dva meseca u istražnom zatvoru. Ja sam im sve lepo objasnila. Onda sam rekla neka mi dovedu tog „druga". Kaže: jeste: to si rekla. Ja mu kažem - ali ti si to rekao. Oni na to nisu ni pet para davali.

Posle dva ili tri meseca, prebacili su me u Glavnjaču, u neku zbirnu sobu. Iz te zbirne sobe su nas potrpali kao vreće i tek onda sam videla i druge ljude, i mlade Ijude. Svi smo na izvestan način bili ožalošćeni, plakali smo. Neke su ostavljale malu decu, majke, očeve. Mi smo se u toj sobi žalili da smo eto otišli a da nismo rekli ni zbogom, jer nismo ni znali gde idemo itd. I strpali su nas tu. Posle ne znam koliko dana ... da, bila je jedna kibla nasred sobe. Mi smo bežale od te kible i nabijale se jedna drugoj u krila, da bi pobegli dalje od te kible. Bilo je tu sveta dosta, soba mala, a oni su nas samo trpali, uopšte nisu gledali da li ima mesta ili nema mesta.

Posle toga jedno jutro počeše da čitaju i govore da smo osuđeni na izdržavanje društveno-korisnog rada. Obrazloženje je da sam izdala zemlju i pitaj Boga šta su još tu oni dodali. A mene niti je ko pitao, niti sam ja mogla šta da kažem. Maricom smo bili prebačeni i direktno smo dovedeni do otvorenog vagona za stoku. I u te marice su nas ubacivali kao što su nas svugde gurali i ubacivali. Metnuli su nam jednog islednika u furgon. Mi niti smo s tim čovekom razgovarali, niti je on s nama razgovarao, a bio je mlad čovek.

Ima jedan slučaj, neka Zora, mlađa, bila je studentkinja (umrla je) imala je zavezana creva, ja sam mislila da je ona umrla od jajnika i da je imala nešto na jajnicima. Mi smo tako razumeli. Ta Zora je mlada devojka, a i taj islednik je bio mlad, i na neki izvestan način ona hoće ispred mene da stane, da bude bliže kao njemu. I u toj bedi se kao nasmejala. Imala je nešto proširenu bradu. Ovi svi oko nje su se čudili, a ona se tako nešto raznežila i taj lik koji smo videli bio nam je neobičan. Ništa ovaj čovek, valjda je pogledao mrko, da se ona sva sledila, više joj nije palo na pamet.

I tako smo putovali. Usput su se naši vagoni otvarali i mi smo primali druge putnike. Konačno su ušle, ne znam tačno gde, valjda u Sarajevu, ušle su *Bosanke*. Taj što nas je čuvao i gledao, on nas veže po dve, i mene je vezao sa jednom iz Bosne. Veže nam po jednu ruku.

Mi nismo bile vezane dok ove nisu ušle. Mene veže sa nekom Bosankom, mislim da se zvala Vasili- ja, isto tako mlada, možda koju godinu starija ili mlađa od mene. Mi u vagonu nismo smele da govorimo, nismo smele da se čujemo. Ovaj nas stalno ušutkuje, naziva nas raznim imenima, a mi se i ne poznajemo. Počeli smo tu da se mešamo.

Putovali smo. Koliko smo putovali ne znam, ne mogu da se setim koliko smo dana putovali i stignemo negde, oni otvore vagone. I naravno ovaj što je bio, mislim da su se ovi sprovodnici naši menjali, mislim da je u Sarajevu ušao drugi, mi njega nismo ni gledali, niti smo ga konstatovali niti je on nas konstatovao. On je sedeo kraj vrata, a mi smo se ovamo nabijali od te kible. Spavali smo i gladni smo bili. Počeli su da nas izbacuju napolje. Mi smo preko nekih dasaka ušli u taj „Punat" (brod). Tako su nas dole bacali, a mi smo se brzo dizali da se sklonimo, jer su oni vikali: brzo bando šta čekaš! šta si stala! i sipali su tako razne izraze da te Bog sačuva. Mi se pokočili, pobledeli. Unutra mrak, mi ne ulazimo nego upadamo, nas guraju, požuruju. Dočekala nas je Marija. Ja sam bila tada ofarbana u plavo i ona meni - ajte ti, pitaj Boga kako me je nazvala, ova Marija Zelić, upravnica. Kad smo ušli u taj brod videli smo da nekud idemo, jer se to tumbalo. Ona se kibla prosipala i ljuljala se. Naravno, konačno smo stigli. Bile smo vrlo srećne što smo žive stigle negde i da se brod negde zaustavio. Jer više nismo mogli tu moru da izdržimo, taj vazduh, to sve, tu neizvesnost, to neznanje, nepoznato sve. Bile smo u utrobi broda, sve je zatvoreno, mi niti imamo vazduha, ništa tu nije bilo. Nigde otvora da se malo provetri. I nas je sačekao *špalir*. Mi smo prošle kroz taj *špalir* žena. To je bilo neko vikanje, neko dranje, tukle su nas, posle smo otišli na šišanje. Ja sam dva puta prolazila kroz *špalir* i tukle su me.

I danas imam bolesnu kičmu od toga. Tako su me tukle i vukle za kosu, a kad su me udarile po kičmi, to me i danas strašno boli! Ja sam krila glavu, jer su me tukle po glavi. I danas imam obolenje kičme od tog udarca kad sam prošla kroz *špalir*. To je bilo jezivo uopšte. Samo smo gledali da nekako izađemo živi jer je *špalir* bio dugačak, jedva smo čekale da se on završi. Nikad da izađemo, da prestanu da nas tuku!

Mi smo stigli nekako ujutru, koliko se sećam. Ne znam da li jutro ili pred jutro, po mom mozgu je tako bilo. Uveče smo išle jedna po jedna na to *raskritikovanje*. Kada sam ja došla, ja sam morala da kažem, jer su me bedili da sam ja htela i to je stajalo u zapisniku, da sam ja htela da bacim bombu na Skupštinu. Ja sam to i rekla, morala sam da kažem, kad sam to rekla, tog momenta ne znam kako sam ostala živa i šta je to sve samnom bilo. Vikale su, udarale me, udarale su me žene i skočile su na mene.

Oni su nas šišali, kupali nas, mećali su nam dididi. Ja imam nogu 35, a dali su mi obuću 40, suknju do kolena, a ja mala nikakva, ošišana, nagrđena, pola kose plave, pola moje kose, a žene šišaju bez veze, nekim makazama, kao ovce da šišaju. Tu nema veze, kao stoku te muvaju, guraju, uopšte te ne smatraju za ljude. Više nismo ljudi, više ne znamo ništa, samo blejimo i gledamo kao šašavi.

Ja sam ponovo prošla kroz *špalir,* ne znam da li sama ili još s nekim, tako da su mi lični opis promenili, ponovo su me udarali po toj kičmi, grozno su me tukli, i ni rođena majka ne bi posle toga mogla da me prepozna. Sutradan budem poslata na posao i daju mi neki malj, onako izubijanoj, izobličenoj. Niko me nije mogao da pozna od ovih sa kojima sam putovala, sa kojima sam bila u toj sobi. Niko me nije poznao.

Stavili su me kao u neku rupu, a dali su mi neki veliki malj, koji ja nisam mogla ni da dignem. I dolazi Marija Zelić, vikali su: drži *bando!* Neke od žena su me čuvale. Ja sam s tim maljem morala jednu ogromnu stenu da razbijam, a bila sam sva izobličena. Dolazi Marija Zelić, stoji ispred rupe, a došla je da vidi valjda kako sam ostala živa, da li sam uopšte živa i kako izgledam. Onako me ironično gleda. Kad sam je videla, ona je bila jeziva. Tada kad sam je pogledala imala sam utisak da više mene stoji neki okoreli fašista. Ja sam zamišljala da fašisti tako izgledaju kao Marija što izgleda, tako sa nekim osmehom: A, *bando,* stigla si, kaže. Tada je bila komandant Živana, ne sećam se prezimena. A ona je bila u borbi sa mojom braćom i kaže Mariji: čudi me takvo ponašanje - ili ne znam koji je izraz upotrebila - njena dva brata su stradala u ratu. Tog momenta se Marija sklonila sa te rupe. A stajala je onako ironično, gledala me je, prosto se smejala nekako.

Ja nisam mogla kamen da razbijem, to je bila jedna gromada. I naravno posle toga te rane, oko mi je otišlo, otišlo mi na čelo, usta mi se iskrivila, sva modra po licu, već po telu, mislim da nije bilo mesto gde nisam osećala bol. Taj čekić da li sam ga dizala da li nisam, mislim da sam ostala tu dva dana da taj čekić dižem i da tu stenu razbijam. Posle toga me, naravno, *bojkotuju* i prebace da nosim kamen sa tim traljama, tim tragačima. I naravno sve najgore. Opet ta koja me vodi sve najgore mi govori, trpa mi kamen. Ja jadna onako izranjavljena, rane na nogama, ruke sve u žuljevima od tog malja, nisam mogla ni da ga obuhvatim, a mala sam, kao što vidite. Tako su me gonili već nekih mesec dana. Svaki put kad sam došla, poslednja sam legala, poslednja idem na ručak kao *banda.* Ja sam bila mlada i mogla sam pojesti pet kazana, a ne onu jednu porcijicu. Jedva sam čekala da dođe noć da se negde sklonim, da ispružim svoje telo. Pustili su me noću. Nekako su me mnogo gonili preko dana, pa su valjda videli da više ne mogu, pa su me pustili da spavam. Spavala

sam na nekim daskama. Ja se nikakvih slamarica ne sećam. Bile su obične daske i jedno ćebe. I tamo kad je zima ja sam u onom celom komplet odelu. Zbog toga sam i dobila taj nadimak koji imam, sa onom kosom „Burko", jer sam izgledala grozno. Mislim da bi još jedno odelo obukla da mi ne bude tako zima. Pa sam se sa onom s kojom sam spavala, pošto smo imali po jedno ćebe, ja se pribijem uz nju, a to s leđima, a ona se isto tako obuče. Nikakvo odelo nije moglo da te spase te hladnoće. Pa kad moramo još da idemo da radimo, a svako jutro smo išli da se umivamo na more, da bi oprali oči i lice. Pa ono ujutru kad su nas prebrojavali, morali smo da stojimo u stavu mirno. Milicionerka dode, a mi smo se plašili da ponovo ne dobijemo batine. Onda smo išli na kupanje, nekad je bilo hladno, nekad toplo, i tako staneš, stojiš mirno da te prebroji. A umoran si i znaš šta te čeka, i treba da jedeš i gladan si, treba da se urediš, treba da ideš na rad, misliš se šta će te danas snaći, jer nikad ne znaš šta će te snaći. Bila sam *bojkotovana,* i celo vreme sam nosila kamen.

Taj kamen je nošen sa jednog brda u podnožju na traljama. Kasnije smo nosili velike gromade. Uvek su me terali na najteže poslove. Valjda zbog toga što sam uvek bila *banda*. Ja sam kopala cisternu, ja sam razbijala kamen, a pored mene je takođe razbijala taj kamen Novka. Ona je od nas bila dosta starija. To je po meni bila žena nekog ministra Tmušića iz Crne Gore. Meni daju onaj kramp, a kramp težak i veliki, i treba razbijati kamen. Tako su me svako jutro tamo terali na cisternu. Kako se širila ta cisterna, tako se i povećao broj onih koje razbijaju. Ja sam se već malo naučila kako da udaram, po kojim ivicama. Jer mi smo tu morali da radimo dok ne napravimo mesto za cisternu. Ta Novka bila je nekako i vedra, nekako me je bodrila. Kad stigne „Punat" i ima neki istovar, nas dižu noću, iz ruke do ruke prebacujemo. Uvek smo prebacivali, cement, cigle sve ruku na ruku, pa smo nosili u magacin za tu cisternu. Bilo je jezivo raditi noću. Ujutru smo opet nastavljali da radimo.

Ja sam bila i na Golom otoku i na Svetom Grguru. Jednog dana su došli i opet su nas strpali u taj brod „Punat", unutra. Prišli smo nekoj obali i izbacivali su nas napolje. Bio je to Grgur. Mi smo tamo pravili barake. Sećam se tamo smo doživeli neku strašnu buru. Sećam se odleteo nam je krov. Gornji sprat je pao na mene.

Donosili su nam hranu brodićem - „Punatom". Znam da su žene morale da idu i da nešto istovaruju. Inače mi smo imali kuhinju i na jednom i na drugom mestu. Gledale smo da se udvaramo tim *Bosankama* da dobijemo više čorbe. Ja sam se uvek prikačivala uz jednu koja nije mogla da proguta, da bih njen deo ja pojela, jer sam

bila gladna. A hleb smo dobijali, muškarci su nam donosili do pola brda, tu ostavljali, pa smo mi žene išle da nosimo od pola brda, u nekim kazanima. Te kazane smo mi nosile. Svega smo bile željne, pa kad te neko lepo pogleda, to za tebe nešto znači. Jer nas niko nije lepo gledao, samo su nam ružne reči govorili. Sećam se bila je kao neka barakica pa kad je neko bolestan oni ga tamo odnesu, kad se ruke iskrvave, kad noge polome, isčaše, tabane, tu se svašta dešavalo. Oni odu kao na neku poštedu. Bila je neka Bosanka, da li je bila lekar, nemam pojma šta je bila, ali ona je kao nju prihvatila tamo, kao previjala je, ona ostane u toj baraci par dana i posle izdaje. Mi smo te milicionerke zvali *vodnik,* a one su imale dva pomoćnika, kao desetari.

Posle šest meseci mog boravka na Grguru prozovu me preko zvučnika da se javim. Ja se sledim i ispresečem, i one koje su oko mene bile, zanemimo, ispobledimo. Zvali su me Burko kažu - eto Burko, prozvali su te. Ja se s njima opraštam, jer ne znam šta su sada izmislili, kad me zovu u Upravu. A znalo se kad te tako prozovu da si nadrljao. Ja sam sve ono teško preživela. I počnem da trčim u Upravu, kao poludela, sva zadihana, uplašena i upadam i kažem - ja sam ta i ta. I tako stojim mirno i čekam. Islednica sedi i neki dokumenat ispred nje. Ona kaže - priđi da čuješ. Ja onako polako prilazim jer se nadam da ću da dobijem šamarčinu, ili da će nešto da urade samnom. Kaže - znaš šta je, dobila si razvod braka. Kamen mi siđe sa srca. Kaže - hoćeš li da potpišeš? Ja kako sam došla do pola sobe, a ja sve mali korak pravim, jer ne znam šta će mi se desiti kad priđem. Kad mi je rekla - dobila si razvod braka, ja priletim, počnem brzo da potpisujem. Potpišem i opet stanem mirno pred njom i stojim i ona mi kaže: možeš da ideš. Kad sam uhvatila vrata i počela da trčim, digla sam onaj dokumenat i trčim na radilište, vičem dobila sam razvod, kao da sam dobila premiju. To je bila velika ljubav, a ja se radujem jer nisam dobila batine. A svima ovim ostalima je laknulo. Naravno i oni su se čudili, kad sam došla k sebi, videla sam da sam šiznula. A on posle šest meseci mene ostavlja, a znao je moje stanje. On mene ostavlja na Golom otoku posle tolikih batina i tolikog maltretiranja. Ja sam imala od 50 ili 60 kila, sada 30 i nešto kila. Na šta sam ličila pitaj Boga.

Oni su njemu pročitali da sam kurva, on automatski to uzima zdravo za gotovo.

Pročitali su mi da sam kažnjena na dve godine društveno-korisnog rada. Međutim, mi nikad nismo mogle znati da li ćemo

posle dve godine biti i puštene. Nismo imali takav utisak da je to nešto merodavno. Oni su govorili tamo stalno da to nema nikakve veze koliko si ti osuđena, koliko si kažnjena, ako ti ostaješ *banda* ti tu možeš ostati i deset godina, a ne dve godine. Tako da mi uopšte nismo računali - evo proći će dve godine pa ćemo ići kući. Ja sam bila u istražnom zatvoru dva meseca, znači da sam bila dve godine i dva meseca.

Spavali smo u četiri barake, dva ležaja gornji i donji, dupli boksovi u svakom boksu smo spavale nas četiri i to četiri dole, četiri gore. Možda je bilo oko 400 ili 500 žena u tim barakama. Tu je bilo raznih žena. Te *Bosanke* su se rđavo ponašale. Sećam se jednom nosila sam jedan veliki kamen, i ta *Bosanka* me udari pod grudi, ja izgubim vazduh. Ali međutim *Bosankama* je bilo tih prostih *Bosanki,* pa su se one nekako iživljavale nad nama. Imam utisak da su prosto vraćale ono što su one dobile. Ona mene udari sa kamenom pod grudi da ja izgubim vazduh. Tako su se one sve skupile oko mene, pa i ta njena *Bosanka* što je videla, valjda ju je ukorila ili joj je nešto rekla - šta to radiš, ona nosi kamen. Ja sam izgubila svest, pala sam, a taj kamen pao na mene. One su bile jako grube prema nama. Ne mogu uopšte da objasnim, imale su revolt prema nama.

One su došle kao već popravljene i trebale su da idu kući. A mene je bunilo to što nisam znala koliko je koja osuđena. Mislila sam da one trebaju da odleže taj njihov deo, pa tek onda da idu kući.

Dugo sam bila pod tim *bojkotom* i nosila sam teške stvari. Najgore što se nekom moglo desiti, to se meni dešavalo. Svako je mogao da me udari. Uopšte nije bilo zabrane da me neko udari. Tako kad mi neko prilazi, ja nisam mogla da znam šta će mi se desiti. Jer ako nekome padne na pamet da me udari da me nagrdi, da me nazove svakojakim imenom, o tome nisam uopšte razmišljala, skocentrisala sam se da ostanem živa, da preživim taj dan, to je u mojoj glavi tako bilo u to doba.

Ja pamtim Mariju, pamtim neku Hrvaticu, mislim da se zvala Zdenka ili nekako drugačije i Radmilu. Znači tri islednice ja pamtim. Ta Tanja me je ispratila kad sam već trebala da idem. I one su se isto menjale. I ta Radmila je bila, nekako najsolidnija ako tako mogu da kažem, bila je i drugačijeg lika nego ove dve ranije. Ova Marija je bila zver. Ja ne bih volela da je sretnem ni sada. I sada kad bih je srela ja bih se naježila. Ona druga, Zdenka bila je malo pristojnija, ali je bila opasna i ponašala se grubo, ali je bila nešto blaža od prethodnice.

Mene je teško pogodila Miljuša, to je sestra Arse Jovanovića. Ona je prešla Igmanski marš i izgubila je stopala na Igmanskom maršu. To je za mene grozno, imam utisak, uvek sam se osećala krivom što ona sedi tamo i tuca kamen. Ona se borila za našu zemlju.

A sedela je tako po ceo dan na tom suncu i tucala kamen. Mi se vraćamo s posla, a oni zadnji tako jedva idu, a svi su na neki način već defektni. Dovode ih tamo i stavljaju ih pod svetlo da ih nagrđuju da bi se one *popravile,* jer su one još *teška banda*. Ismevaju ih.

Jedna je bila osumnjičena da je radila za enkavede. To nisam ispričala. Ona je imala dve godine fakulteta ruskog jezika, pa je Jugoslavija poslala u Sovjetski Savez posle oslobođenja da ga usavrši i zemlja je platila za nju sve što treba. One su bile primljene u neki hotel, a to je bio neki pansion. Ona je 1928. godine rodena. Tamo se u SSSR izjasnila za Jugoslaviju, a kad je došla ovde da li je nešto pričala ili ne, tek su je uhapsili i dovedu je na Goli otok. Ona je tri dana i tri noći stajala pod svetlom. Ona je padala, mi smo je polivali vodom, svi smo je redom čuvali. Ona je vikala - ja nisam - oni su je bedili da je ona špijunka i da je ona zavrbovana i pitaj boga šta. Ja izađem da je čuvam, jer je došao red na mene, svi je čuvamo. Ja joj kažem - priznaj za enkavede, priznaj da si špijunka. Čak ni ja ne mogu više da izdržim njeno kukanje, njeno padanje, nagrđivanje, nazivanje svakojakim imenom: izdajnik, špijun, enkavedeac, pitajboga šta sve nisu govorili. Ona nije mogla više da izdrži a ni mi oko nje. Stalno je kukala, danju je radila a noću stajala pod svetlošću, tako je to bilo.

Ja joj kažem - priznaj, a ona meni kaže - kako da priznam kad ja pojma nemam. Ja čak - kaže - ni ne znam šta je enkavede. Nikada nije imala veze ni skim. Pa kaže - ja sam se trudila da naučim jezik, moja majka je, kaže, bila portirka, dva fakulteta je dala dvema ćerkama. Ja moram što pre, moja majka nema od čega da nas izdržava, ona izdržava i sestru, ona je inženjer, a ja studiram ovo, moram što pre da završim fakultet. Nije mi padalo na pamet da idem u taj kako kažu enkavede i da idem u špijune. Kada je ona stajala pod tim svetlom, ja sam to pored nje strahovito teško preživljavala. A uvek je nekako bila samnom, bile smo onako bliske, drugovi smo bile jednostavno. Ti njeni jauci to je nešto što dušu čoveku slama, ja ne bih mogla da objasnim kakvi su bili ti jauci, to je nešto neartikulisano, nešto toliko žalosno, nešto strašno. Ja sam to pored nje strašno preživljavala. A bila je moja vršnjakinja, možda čak i godinu dana mlađa od mene, a znala sam da je majka teško izdržavala, a bila je dobra učenica i dobar i pošten čovek.

Posle dve godine i dva meseca izašla sam u jednoj velikoj grupi. Mislim da je to bio avgust mesec 1952. godine. Dve godine i dva meseca jer sam dva meseca bila u istražnom zatvoru. Znači rok mog izdržavanja kazne je prošao. Te dve godine smatrali smo da je sto

godina. Nismo imali utisak da su to samo dve godine. Ja nisam znala tačno koji je mesec, koji dan, nisi znao ništa. Sad smo počeli bolje da jedemo, davali su nam bolju hranu, pre odlaska, pa smo se malo popravile, pomalo smo ličile na ljude, malo nam je i kosa porasla. Kosa nam je bila prava i nikakva, ali je porasla, pa smo neki oblik dobili, dobili smo suknje koje su nam ličile i bluze smo dobijale. Dobili smo i opanke ali ovog puta po broju. Onda smo se međusobno zamenjivale, ako si ti dobila veće, pa ti odgovaraju a meni ne odgovaraju, mi se zamenimo. Već smo se malo upristojile, mada još nismo verovale da ćemo kući, ali smo se malo raspustili, malo uljudili.

Tako pročitaju moje ime i ja idem kući. Uveče počne neko dranje, neko pevanje, ovi nas ispraćaju. Neki plaču jer se rastaju, menjaju adrese, pošto nemamo gde da ih pišemo, one se pamte. Pa obećavamo da ćemo se videti u Beogradu, da ćemo biti opet zajedno i tako. Dobili smo samo objave za put. Sada idemo na „Punat" ali više ne u onu rupu na brodu, nego idemo na palubu. Taj put je sada bio vrlo kratak. Stalno sam se mislila: kako kad smo dolazile, za mene je bio put strašno dugačak, nikad da stignemo negde, nikad da se zaustavimo, da stane brod. Došli smo u Rijeku. Odmah smo se ukrcavali u voz. Imali smo te objave, a ne sećam se da je u tim vagonima bilo sveta. I ako je bilo nekoga opet nam je naređeno da ni s kim ne govorimo. Općenito je rečeno - nemojte nikom ništa da govorite ni gde ste bili. Vi sad idete kući i vi nastavljate svoj život kao što ste živele itd. Đavola smo nastavili. Mi nismo ni skim razgovarali, stajali smo na prozoru i gledali i radovali se i zemlji i suncu i vraćamo se, to je jedna radost bila, ali smo se ipak plašili šta će sada da nas snađe. Imala sam taj osećaj a šta ćemo sada, kuda ćemo sada. Ja sam ostala sama, oca sam ostavila bolesnog, sestru sam ostavila, pa sam se pitala šta ćemo sada. Kako smo se približavali Beogradu, onda smo pomišljali - a šta ćemo sada?

U Beograd smo stigli, mislim, u jutarnjim časovima, ili oko podne, ne znam tačno. Dođem kući tamo grozna situacija. Moj otac je bio po struci keramičar i on je čisteći one kaljave peći bio bolestan od astme. On je bio u krevetu. Imala sam sestru mlađu od sebe 4 godine, nju su zaposlili u ložionici da radi. Moj otac je jedva dobio 1.200 dinara za poginulog sina u ratu i to je bio sav prihod kuće. Drugih prihoda nikakvih nismo imali. A ja nisam diplomirala.

Imam utisak da smo mi bili bojkotovani u Beogradu. Svi su nekako odjednom, koje sam ja smatrala da su bili moji prijatelji pre hapšenja, odjednom to više nisu ni moji poznanici, a ne moji prijatelji. Svi su na izvestan način bežali od mene, ja nisam imala kome da se obratim. Ja tada još nisam imala 24 godine. Bila sam

vrlo mlada. Došla sam bez ikakvih sredstava za život, ostavljena, izgubljena. A u kući sirotinja, i uvek smo bili sirotinja.

Ja, potucaj se od nemila do nedraga, moli se ovom i onom. Udba mi je i podmetala razne ljude kad sam došla, te su razgovarali sa mnom, te im se sviđam, te me prate, te me sačekaju pred bioskopom, pa me doprate do kuće i tako. Videli su da od mene ne mogu ništa dokučiti. Inače sam se ja javljala Udbi, pitaju me gde si bila, ja kažem da radim tu i tu i da ja u kući imam samo oca mrtvog bolesnog. Moja sestra nikad nije imala veze sa nekom politikom. Ona je imala težak posao, radila je, mučila se. Oca tog bolesnog gledala je za vreme mog odsustva, a bila je devojka sa 20 godina, tek je počela da živi, da se zabavlja, da sanja itd.

Ja sam bila bojkotovana i na slobodi.

Evo to je ta moja priča.

Uprava »ženskog logora« - prvo formiranog u Ramskom ritu a potom preseljenog u Zabelu kod Požarevca. Drugi sljiva je Veselin Popović, major - »novodošli upravnik« logora. Do njega, prva sljiva – zamjenica upravnika, po surovosti poznata, poručnik Udbe Marija Zelić kod mnogih kažnjenica zapamćena kao »zmija iz Ramskog rita«

MILKA

Ja se zovem Pucina Milka. Rođena sam na Kordunu u siromašnoj seljačkoj porodici, od oca Nikole i majke Evice. U Beograd sam došla 1939. godine kao dete i služila sam po kućama kod gazda. Jedan moj gazda je bio partizan i sa njim sam i otišla u partizane. Kada sam pošla u partizane imala sam 17 godina. Po završetku rata došla sam ponovo u Beograd da živim i tu sam upoznala svoga muža Marka. Marko se vratio iz SSSR-a jer je bio na školovanju u SSSR. To je bilo 1948. godine. Kad je izašla Rezolucija on se vratio. Nije hteo tamo da se izjasni i vratio se u svoju zemlju.

Ja sam bila član Partije i meni se postavljalo pitanje o mom stavu u odnosu na IB. To vreme ja sam se družila uglavnom sa Veljom Cvetićem, čuvenim beogradskim advokatom danas. On je bio prvoborac, došao je iz Norveške, zajedno smo bili na izgradnji pruge Brčko-Banoviči, Šamac-Sarajevo. Kao društvo mi smo se sastajali i razgovarali o tome kakav stav da zauzmemo, jer smo mi bili zadojeni sa Staljinom, godinama su nam ulivali u glavu Staljina, Crvenu armiju. Nas su Tito i Partija učili prvo Staljin i Rusija pa tek onda mi. Nas je tu bila klapa drugarica i drugova sa pruge, da ih sada ne nabrajam sve. Posle nekoliko dana Velja se pojavio i kaže - mi smo za stav naše Partije. Tako sam se posle toga ja izjasnila za stav svoje Partije i celo to moje društvo. Znači, za stav svoje Partije i svoga rukovodstva. Međutim, 1949. godine kad su mi uhapsili muža, tražili su od mene da se ja njega odreknem. Ja to nisam htela da uradim, jer nisam imala korpus-delikti, ne znam šta je uradio protiv ove zemlje, nisu mogli ništa da mi kažu zbog čega ga hapse. Jednog dana ja odem kod generala Andrije Pejovića, koji je bio njegov rukovodilac u Saveznoj upravi milicije, jer je moj muž bio kapetan milicije. On je inače borac od 1942. Pitala sam generala šta je on uradio, zbog čega su ga uhapsili. Ovaj general mi je jednostavno rekao da je on narodni neprijatelj, da je izdao Partiju. Kažem - s čim i kako je izdao, ja sam komunista, hoću da imam stav prema njemu. Kaže, ko ne veruje

Partiji taj je protiv nje. Partija nikoga ne hapsi ko nije kriv. Ko Partiji ne veruje taj nije za ovu Partiju. To je bilo celo obrazloženje. A ja znam, muž mi je pričao, znala sam kako diše i šta misli. Svi oni koji su bili za Ruse oni su tamo i ostali, nisu hteli da se vrate u našu zemlju. Pošto je on bio za našu zemlju, on se bez dvoumljenja u nju vratio, a mogao je ostati kao i ostali tamo.

Pošto sam videla da mi ne nude nikakve valjane dokaze da je on stvarno izdao zemlju, ja nisam htela da ga se odreknem. Vratim se ja kući.

U to vreme su se osnivale one seljačke zadruge. Svekar mi javi da su maltretirali moju svekrvu i tukli je i terali je u zadrugu. Stari pobegao od kuće i ja se razočarala i počnem da pričam protiv ovog društva. Rekla sam da je to janjičarska zemlja, da se ovde jedu deca revolucije, da to nije ono zašta smo se borili, da su naši ideali iznevereni. To sam ja javno govorila pred društvom. To je zapravo bio moj čitavi neprijateljski rad protiv naše zemlje.

Sećam se neka Zorica Staka, inače mi je bila drugarica, ode i prijavi mene. Inače smo stanovale u komšiluku i družile smo se.

Ja sam takođe bila u ratu od 1944. godine. Prešla sam Sremski front i do Trsta, odavde do Beograda. Komandant mi je bio Jagoš Zarić.

Prijavi me ova drugarica Zorica. Dođu iz Treće rejonske Udbe islednici, stanovala sam u Zetskoj kod Doma Armije, kažem, dođu ovi iz Udbe i odvedu me noću. Tako su radili nekoliko noći. Uveče me odvedu i saslušavaju celu noć, smenjuju se, a u četiri sata ujutru oni mene puste i tako svako veče. Ja sam preko dana jurila i tražila muža gde je on. Kad sam njega našla, a on je bio zatvoren u Glavnjači, zamolila sam ih da mi dozvole da mu odnesem veš, i kada sam donela njegov prljavi veš, videla sam da je veš krvav. To znači da su ga tukli i prebijali u Glavnjači. Posle toga sam formalno pobesnela. Onda sam lajala na sva usta. Počela sam da pričam sve i svašta, što kažu: što mi je na umu, to je i na drumu. Govorila sam, sećam se, za diplomatske magacine, sve sam onda kritikovala. Govorila sam da se nismo borili za to da imamo diplomatske magacine, da nam je drugačije pričano, i šta sve nisam. Te iste večeri došli su i mene konačno zatvorili u Udbu grada Beograda. Islednik mi je bio Ivo Radulović, inače moj načelnik KOS-a, moj ratni drug iz moje brigade. On je mene saslušavao, ali me nije maltretirao, to ne mogu da kažem. Zatvorili me tamo, i bila sam jedno mesec dana u zatvoru na Obilićevom vencu.

Posle mesec dana bila sam pozvana u jednu kancelariju i njih dvojica islednika su me saopštili da sam kažnjena sa dve godine društveno-korisnog rada. Meni to nije bilo jasno, jer nisam znala šta je to. Ja niti sam bila suđena, niti osuđena, niti sam se branila, niti

mi je dato išta napismeno, samo su mi oni to saopštili, bez ikakve presude, bez ikakvog rešenja.

Dodem ja na Goli otok. U Rijeci su nas istovarili iz vagona i ubacili u taj bunker na brodu, u utrobu broda. Dole mrak, ne vidiš gde te guraju, mi vezane dve po dve, ima i par stepenika, oni viču: brže, brže - guraju, neko i padne, pa povuče onog s kim je vezan. Užas jedan, niti šta vidiš, propadaš kao s neba. Ja sam mislila: e tu ti je Milka kraj, sad nas vode da nas likvidiraju. Međutim, oni su nas doveli na Goli otok. Gledam samo goli kamen, nema nikakvog rastinja.

Kad smo izašli, dočekala nas je jedna graja i vika. Žene, to su isto zatvorenice ali one su ranije došle, bile su postrojene u dva reda. Mislim od prilike da je bilo njih stotinu u jednom i stotinu u drugom redu. Mi smo morale da prođemo kroz taj *špalir* a one su nas udarale bez milosti. Neke su od udaraca padale, ustajale, i dalje nastavljale, jer *špalir* taj moraš proći.

Sećam se, Marija je stajala gore na obali. A mi onako kroz onaj *špalir,* kroz onu graju, one nas udaraju, neke bez milosti a sa strane stoje te milicionarke i posmatraju. Ove su u stvari morale da nas biju, to je sistem, one su tako dokazivale da su svoj stav *revidirale,* da su se popravile, da više nisu *banda,* kao mi koje smo dolazile. Ako, na primer, neka od njih neće da te bije, onda ona dobije batine, pa čak se organizuje naknadno *špalir* kroz koji one prolaze. E, sad da toga ne bi bilo, one muški udaraju. Tu stoje sa strane milicionarke i snimaju, gledaju šta se radi, rekla bih, uživaju u toj našoj muci. Sećam se, tukle su nas samo rukama, nisu imale ništa u rukama, pljuvale su nas, čupale za kosu, itd.

Ja sam imala, jadnica, neke cipele, koje sam kupila u diplomatskom magazinu, jer je moj muž imao pravo na taj magacin. Ja te cipele vezala jednu za drugu pa ih stavila preko ramena, kao ono seljanka kad ide na vašar pa opanke okači da ne iskalja, dok ne priđe blizu vašara. Bojala sam se ja za te cipele da mi ih neko ne uzme. One su me tim cipelama tukle po glavi. Uglavnom kad sam ja prošla špalir i stala gore kod barake jedne, kad sam ja pogledala sebe na ono staklo, meni se izmenio lični opis, ja sebe nisam mogla prepoznati. Zamislite dvestotine žena, da te udare samo po jedanput a neke su udarale i više puta, sad zamislite koliko je to udaraca za to kratko vreme. Jer ti ideš a one te leše od batina. Nas je bilo na ostrvu oko 700 žena. I tako su počeli moji dani na tom Golom otoku.

Postojale su već neke barake, koje je izgradila ta prva grupa. Smestili su nas u te barake, onako u boksove u baraci i dobiješ jedno vojničko ćebe. Ti boksovi su bili sa dve pregrade, bio je gornji sprat i

donji. Oni *bojkotovani* su išli i spavali dole ispod boksa, na kamenom podu.

Ja sam došla tamo i ja sam shvatila da je to društveno-korisni rad, da smo mi tu na nekoj akciji. Sutradan su nas izveli gore. Prvo smo valjali kamenje. Imali smo one tragače i uzmeš kamen staviš na tragač i nosaš gore-dole i ceo dan tako. Od toga rada nije bilo nikakve koristi, nego onako bez veze, samo da nešto radiš, da ne stojiš. E, posle smo već počeli praviti neke viseće terase, pa smo kopali, vadili taj kamen, dolazili do zemlje i pravili smo te viseće bašte. Kad smo pravili te bašte ja se usudim jedan dan, kažem kako smo na pruzi imali takmičenje, ajdmo mi lepo da oformimo statističara da vodi evidenciju koliko će ko da prebaci onih tragača. Pa onda sećam se lupa zvono, imaš malo pauze da se odmoriš i ja kažem: ajdmo žene da igramo kozaračko kolo. Ja povedem kozaračko kolo i zapevam. Kad ono iz Uprave viču - Pucina Milka u Upravu. Ja dođem, kažu mi: dobro, ko je tebi rekao da ti pevaš, i da ti pevaš o drugu Titu, *bando* jedna. Mislim se u sebi: kakva *banda* majku vam jebem, mi smo se borili, ali ja ćutim. Velim ja: pa ja mislim da smo mi ovde došli ako smo pogrešili da se popravimo. Mi nismo sad za ubiti.

Posle je osnovan Centar i u tom Centru je bila neka Beba Tabaković, ona je bila kao naš komandant, inače je isto zatvorenica. Njen zadatak je bio da sarađuje sa Upravom a mi ne smemo da idemo u Upravu dok god se ne javimo njoj. Bile su njih tri, sad ne mogu da se setim kako su se zvale. Počeli su da osnivaju radnu grupu i oni su mene odmah u tu radnu grupu stavili. Još nije bilo ono da izlaziš pred kolektiv, da pričaš o sebi, a posle toga je i to izišlo. Sećam se, ja ujutru dobijem tri cigare i to mi je za ceo dan. Dođe neka grupa zatvorenica iz Sarajeva i neka Zora Nikolić je došla, prvoborac. Nju je čak, tako kažu, pokojni Moša obilazio u zatvoru. Bila je stari borac, a na plućima je bila bolesna. Ja sela s njom da ragovaram, bilo mi je žao, stari borac, stara žena i ja njoj dam cigaru. Neko me je video i odmah otkucao i uveče sam odmah išla pred baraku da pričam o sebi. Kažu za mene - to je *banda* prikrivena, muž joj je bio u Rusiji, ona je enkavedeovka. Ja da ti kažem pravo - pojma nemam ni šta je enkavede**.** Sutradan mi okače neku dasku oko vrata na njoj piše ‚ja sam špijun enkavedea". Ja nosim onu dasku, sav mi je vrat ogulila, i tako sa tom daskom radim, nosim kamen i to. Tako je bilo nekoliko dana, dok nije došla jahta i došao taj moj islednik, Ivo Radulović. On je iz Udbe Beograda. On mi je sada šef sekcije u tom našem odboru

partizanskom u Domu armije. On se leči sada, mučenik, u Kovinu. Poremetio živce. Da ne pomisliš da je bilo ranije, sad, ovih dana.

Kad je Ivo došao i video da ja nosim onu dasku, on je naredio Mariji da me odmah zovu u Upravu. Ja sam mislila sad će sigurno biti batina u Upravi, ko Bog. Idem i upišala sam se od straha. Bukvalno. Kad dođem ja tamo, Ivo mene pita - šta ti to nosiš Milka oko vrata? Kažem, ovo su mi stavili i kažu da sam ja špijun enkavedea, a ja ne znam ni šta to znači. On sad pita mene: pa kad si ti postala špijun enkavedea? Kažem mu ja: ti bar znaš nikad te lagala ništa nisam, islednik si mi bio, sve sam ti rekla i pošteno priznala sve grehe, ali ovo su mi stavili, Bog me ubio ako znam šta to uopšte znači, kunem ti se da nemam pojma. Ja sam ovde prvi put čula za taj enkavede, zatim intelidžens servis, za te neke organizacije, za koje nikad ranije nisam čula da postoje. Ovde sam to čula. On kaže: skini ti tu dasku. On kaže i Mariji - to joj odmah skinite, ona nema veze sa enkavedeom nikakve, a ja joj verujem da ni ne zna šta to znači.

On mi kaže tom prilikom: slušaj Milka, prema tebi će da se promeni režim i ti više nećeš biti na tom teškom radu. Ti ćeš da čuvaš ovce. I posle toga sam ja čuvala ovce. Bila je tu i jedna milicionarka iz mog kraja, Kordunašica, sa mnom. Nije nam, moram reći, ni bilo loše. Jedno vreme sam hodala s njom i terala te ovce i čuvala. Odemo ujutru i vratimo se uveče. Nosile smo hranu sa sobom, nosila sam i sebi i njoj u onoj vojničkoj porciji.

Bilo je jedno 30 do 40 komada tih ovaca koje smo čuvale. Tako sam ja neko vreme čuvala te ovce, i posle me vrate ponovo i stave me za starešinu barake.

Sećam se Danice Talijan, nju su tukli i maltretirali. Tog maltretiranja je bilo na pretek. Pa kad se na nekog okome, to je bilo dušu ti izvaditi hoće.

Bila je tu i žena Sime Markovića Brana, a i prema njoj su posebno bili neraspoloženi. Ona je bila neki čudan tip, zapravo ona se nije htela pokoriti, držala je do sebe, po ceo dan sama, ni skim ne priča, nije htela da se pokori, i prema njoj su imali poseban tretman. U suštini je bila dobra, pošten čovek. Ali je videla da nema s kim da razgovara, a ta Marija je bila gad, opasna žena.

Moj Marko mi je ovih dana pričao da je slušao na radiju neku reportažu sa tom Marijom i da je govorila kako nikoga nije ona udarila. Ona laže, ona je tukla zatvorenice još kako, ona to nek priča nekom drugom, ja sam gledala očima kad je tukla.

Sećam se bila je i neka Rada Nikolić, za nju nisam čula, nijedna žena mi nije rekla da je ta Rada tukla. Hilda je bila drska ovako, ali Marija je tukla, opasna je bila nema govora.

...Na tom otoku sam ostala pune dve godine. Kada je došao taj islednik Ivo, rekao mi je da ću biti za tri-četiri meseca puštena kući. A ja onako naivna budala, pitam - a jeste li pustili moga Marka? Kaže: nije on pušten. Kažem ja onda - a šta ću ja onda kući? Meni su uzeli stvari, uzeli su mi stan, sve su nam uzeli, šta ću ja kod kuće kad nema Marka? I on kaže - dobro, ostani ti tu.

I zbilja imali su prema meni poseban tretman, nisu me maltretirali, bila sam i starešina barake i bilo mi je lakše.

Bila je s nama i pokojnog Arse Jovanovića sestra Miljuša. Ona je izgubila noge na Igmanskom maršu, oba stopala su joj odsečena, hodala je onako na petama. Ma pravi fenomen kako je mogla da ide, a radila je barabar s drugima, lupala kamen i svašta. Samo je na petama išla. Sećam se i neke Jovanke Rebrače, ona je imala verenika u Albaniji i s njim se dopisivala. On je bio u našoj ambasadi i posle je ostao u Albaniji i ona je zbog toga došla na Goli otok. Meni je bilo posebno žao tih žena koje su stari borci i koje su se žrtvovale. Bilo je i mladih žena, studentkinja koje su bile u Rusiji, tamo su učile jezik i studirale, odmah su ih proglasili ovi naši za špijune ruske. A zapravo one koje su bile za Ruse, i koje su bile njihovi špijuni zaista, one su tamo ostale. Ove koje su volele našu zemlju one su se vratile u zemlju. Ma skoro da su automatski proglašavane za ruske špijune i trpane su u logor.

... Kad su prvu grupu pustili, general Ćuškar, onaj što je bio ministar unutrašnjih poslova za Makedoniju, on je došao da čita prvu grupu da ide kući. Kad je on sve pročitao, i onu zadnju, a mene nije pročitao, ja sam se onesvestila i pala u onaj jendek dole, jedva su me izvukli.

Posle toga me je zvala Hilda gore u Upravu i rekla mi je: ti nemaš potrebe da se sekiraš što nisi otišla sada, ići ćeš sigurno u drugoj grupi. Jer meni je već bilo dosta svega. Posle sam ja iskoristila taj momenat i zamolila sam da me nekako povežu sa mužem, bar da dobijem jedno pismo od njega da znam da je živ. Jednog dana su mi to omogućili i dobila sam pismo od Marka i odobrili mi da i ja njemu napišem jedno pismo. On je, u stvari, bio s druge strane na Golom otoku a mi na Svetom Grguru.

Sećam se neke Živane, zvali su je Žana, Ždrale i sl. Ona je radila dole u ministarstvu saobraćaja, ali je bila borac i imala je noge izranjavljene. Ona je bila u tom Centru u toj Upravi, i ona je opasno tukla druge žene.

Najzad, godine 1951. pročitaše i mene da idem kući, posle dve godine provedene na tom Grguru.

... U mojem stanu su stanovali drugi ljudi, meni nepoznati. Taj stan je njima izdat. Nameštaj je policija odnela, jer je taj nameštaj moj Marko dobio od njegove ustanove kao na kredit, od komande njegove. Oni su to sve odneli. Ja se obratim tu u komšiluk i primi me jedna žena, kod nje sam prespavala dve noći. Ujutru sam otišla mome bivšem poslovođi, kod kojeg sam ja učila trgovinu. On me je tog istog dana primio na posao. To je bilo samostalna trgovinska radnja „Kalemegdan", tačno preko puta Mededove poslastičarnice. Tu je bio taj Joksimović Mikan, pokojni, poslovođa. Kad me video na vratima kad sam došla, on je pričao tom osoblju: to je ta mala Milka Vorkapić. Ja sam se onda zvala Vorkapić kao devojačko, dok sam kod njega radila. Kaže on tom osoblju: ta je radila za troje ovde. Mi iako nemamo mesta, mi ćemo nju da primimo. Mi nećemo dozvoliti, kaže, da ona ode i da prosi po ulici. Oni su skupili pare i odveli me kod frizera, kupili mi haljinu i cipele i ja sam tako ostala tog dana da radim.

Za stan nisam imala gde. Išla sam ja u Komandu kad sam se vratila da tražim moj stan, kažem: došla sam sa Otoka, izdržala sam kaznu, molim, gde da stanujem. Međutim, nisu hteli ni da čuju. Snalazi se - kažu mi. Kako da se snalazim - mislim se, majku vam jebem, kad ste mi sve uzeli. Posle sam išla kod pokojnog Moše Pijade. On me je primio, lepo me saslušao i obećao mi je da će mi dati jednu sobicu. Ja sam zapravo sama pronašla jednu sobicu koja je bila prazna, bila je zatvorena i plombirana na Terazijama. To je bilo iza naše radnje. On mi je obećao zasigurno da ću ja tu sobu dobiti. Međutim, pokojni Moša ode u Francusku i tamo je umro, i moja soba tako propadne. Tako ja stan nisam nikad dobila više. Dok mi ga nije dobio Marko, moj muž 1971. godine mi smo se potucali i stanovali kojekuda. Marko je izdržao šest godina robije, ni kriv ni dužan kao i ja. Njega je sudio Vojni sud, za razliku od mene, gde mi niko sudio nije, a ipak sam dospela u zatvor, na robiju, i dve godine izdržala.

Ja sam morala da se javim nekom majoru u Udbi i da potpišem da ću da sarađujem sa njima. Ja sam to uradila, morala sam, nema drugog Boga. Dali su mi odmah naređenje da odem kod moje drugarice da s njom razgovaram, jer je njen verenik bio na Golom otoku. Da čujem šta će ona da kaže i da dođem i da prenesem njima šta mi je rekla. Ja sam tri dana išla, i molila Boga da je ne nađem kod kuće. Bilo mi je žao, moja je drugarica, gde da je strpam u zatvor. A opet bojim se ako ona kaže nešto, možda je i ona potpisala s njima, to se nikad ne zna s kim posla imaš, pa da kaže „nije otišla da prijavi", i mene bi mogli vratiti ponovo na Otok. A tamo kad se ponovo vratiš, Boga ubiju u tebi, nema ti spasa. Takve su zvali dvomotorci. Odem ja jedan dan kod nje i ne nađem je, nađem njenu

majku. Drugi dan opet je ne nađem. Treći dan ja odem kod toga majora i kažem mu: ja ne mogu nju da nađem nigde, nikad nije kod kuće. Kaže - idi tamo gde radi.

To je meni bilo strašno, ja se od toga propisno uplašim, sad da je idem da lažem na ljude. S druge strane, ako oni nešto kažu predamnom a ja ne prijavim onda ću ja nastradati. Pitam ja moga Mikana poslovođu da li se neće ljutiti da ja idem odatle.

Ja njemu sve ko ocu ispričam i priznam mu sve. Kažem - nemam više kuraži tu da ostanem. Ja se tako dogovorim sa mojim šefom da je napustim Beograd i posao.

Odem ja u selo kod svekra i svekrve, selo Lipovo Brdo kod Bjelovara. Oni su se bavili poljoprivredom. Ja se tamo prihvatim poljoprivrede i radila sam s njima. Međutim, već je javljeno da sam ja tamo i jedan udbaš je stalno mene obilazio i opet me motrio. Zvao me je na razgovor. Pita: a zašto si došla ovde? Kažem ja njemu: neću sutra kad dođe moj muž iz zatvora, da sam ja bila bez njega u Beogradu, može reći i da sam se kurvala, bar sam ovde s njegovim roditeljima, pa kako njima tako i meni. I ja sam tu ostala dve godine, nešto manje od dve i po godine. Kad se Marko javio iz Bileća, tamo je bio vojni zatvor, i on je tada bio tamo, stari proda ždrepca i dadne meni pare da odem da ga obiđem.

Kad sam ja došla tamo da ga vidim, ja njega nisam poznala. Ja sam ušla u tu sobu za posete, on ne da je oslabio, ono mu s lica cure rane, sav isprebijan a tada je već bio četiri godine u zatvoru. To znači da su ih i dalje tukli i maltretirali. On zna da sam ja bila na Svetom Grguru i neće uopšte sa mnom da razgovara. On je mislio da su mene oni poslali da ja njega špijuniram, da ga provociram, a tamo su bili postavljeni aparati, sve je snimano. Ja plačem i molim ga: Marko, ako imaš nešto raščisti to pa neka te puste kući, vidiš da ćeš tu kosti ostaviti. Kaže on: nemaš ti sa mnom posla, i niko te nije slao da ideš kod mojih roditelja. On se u stvari sad mene plašio, bojao se da sam špijun njihov, on je više izgubio veru u sve, pa eto i meni ne veruje. Možeš zamisliti, kao zver je izgledao. Ja tako s njim, nije to bilo petnaestak minuta razgovora. Donela sam mu paket od pet kila, to sam imala pravo. Donela sam mu cigara, malo mesa, pa sam mu pravila onu zapršku i stavljala u tegle, da doda u jelo kad jede.

Kad sam se vratila kući, šta ću da radim, treba mu slati pakete, a starci nemaju para. Kažem ja: idem ponovo za Beograd. Moj svekar se složi s tim, tako da ja njima iz Udbe zamela trag, i više me nisu ni tražili. Ja se ponovo vratim kod tog mog poslovođe i on me ponovo primi. Jedan čovek mnogo dobar, ma nemam reči. Onda nije bilo jednostavno primiti nekog na posao ko je dolazio s Golog otoka. Odmah su usledile provere i za njega.

Kad sam došla s robije, ja sam se obratila bila i toj mojoj drugarici, što me u stvari i prijavila. Jer mi smo bile nekad dobre, delile smo komad hleba. Ona onako sama u sobi sedi, i ja je pitam: Zoro, radila je u cvećari „Krin", pitam, Zoro, bi li ti mene primila da stanujem s tobom? Kaže: taman posla, ti koja si došla sa robije da stanuješ sa mnom. Kaže - neka sam, ja se time ponosim što sam te tamo poslala. Pa kažem: pomozi mi da se zaposlim kod tebe. Nisam ja njoj, znaš, rekla, da sam već našla i posao i stan. Kaže ona meni - Bože sačuvaj, ima toliko poštenog sveta koji ne radi, a tebe da prime da ti radiš. Za tebe nemam posla, ti u ovoj zemlji ne možeš više da radiš. Za tebe može biti mesta jedino kod Staljina pa nek te on zaposli. Kažem ja njoj ni pet ni šest: jebo te Staljin onako brkat, koliko ti imaš nešto s njim toliko i ja. A da si živa i zdrava ja već radim. U ovoj zemlji ima još poštenog sveta, a ti mi u životu ne trebaš, jebo te gospodin Visarionovič, kako li su zvali Staljina još.

Posle sam se kajala. Sad će, pomislim otići ova kurva da me ponovo prijavi. Može imati komplikacija i taj što me je primio na posao, ali nisam mogla da izdržim a da joj to ne kažem sve u lice. Više je nikada nisam videla, fala Bogu. Još neke moje drugarice, nisu htele sa mnom da govore. One su se plašile, jer su ovi pratili nas koje smo izašle s kim se to družimo. To se znalo, i bežali su od nas kao đavo od krsta, što se kaže. Izbegavali su susrete s nama.

Marko je došao, mislim 1958. posle šest godina izdržanih na robiji. Kada je došao odredili su mu mesto boravka u njegovom rodnom mestu. On nije imao pravo da ide nigde iz svog mesta bez njihovog odobrenja. Onda sam ja išla tamo jedno dva-tri puta kod njega, ali nisam htela da napustim posao, jer od čega ćemo da živimo. Ja sam njemu kupila štof, sašila odelo i sve, on se bio obukao da su mu se čudili kako je lepo bio obučen. Ja sam radila, štedela, crnčila i skupljala da ga obučem da ne oseti, a došao je kući u onom robijaškom odelu.

Mogu ti reći da mi se sve to bilo smučilo, mlada sam žena bila, dve godine na robiji, posle opet još četiri bez muža, jer je on bio u zatvoru šest godina. Sad mora da živi u tom njegovom mestu, odlazim povremeno kod njega. Mlada, opet praktično bez muža živim. Kažem ti, sve mi dosadilo. Sednem ti ja jednog dana, presavijem tabak što se kaže i napišem pismo direktno drugu Titu, i kako sam bila borac, i kako je moj Marko bio borac, i kako smo pravi-zdravi na robiju otišli, pa, iako smo nešto pogrešili, Partija nas je tako vaspitala i učila, ne može čovek da se promeni za tren. Zamolim ja njega da mu oni skinu taj uslov, da može da živi gde hoće, a ne da je vezan za to njegovo mesto, bolje reći selo, da može

doći da se kreće gde hoće, da može napustiti to njegovo mesto, da može da živi gde sam odabere. On je, naravno, došao u Beograd, gde bi na drugo mesto, i živeli smo dalje u Beogradu. Posao nije mogao naći pune dve godine, ja sam ga izdržavala. Gde se god pojavio, a i ja sam tražila, samo kad kažem da je bio na Golom otoku, sve glavu okreću.

Posle je on pisao Kabinetu, lično Maršalu. Jednog dana, stanovali smo gore u Goitanovoj ulici u Zemunu, đođe jedan crni mercedes i jedna žena, ne znam kako se zvala, ali je rekla da je iz Kabineta i donela Marku papire, da se sutra javi u biro rada Zvezdare. Tu je načelnik biroa bio Markov komandant. Jer, Marko je bio komesar odreda u partizanima, a ovaj komandant. Međutim, on ga nije smeo zaposliti, iako mu se Marko obraćao, dok nije dobio ovo naređenje. Kad je dobio naređenje od Kabineta, on ga je zaposlio sutrađan u „Kosmaju", kao knjigovođu osnovnih sredstava. To je ovo autoremontno preduzeće „Kosmaj". Od tog preduzeća je i dobio ovaj stan 1971. godine.

Pre mog hapšenja bila sam u braku s mužem Markom Pucinom mesec i pet dana. Za to vreme nisam ostala u drugom stanju. Posle na Golom otoku izgubila sam menstruaciju i dobila sam je tek posle par meseci kad sam izašla na slobodu. Tamo su nam trpali taj brom u hranu, osim toga to su stresovi, svaki dan gledaš jad i bedu, čuješ noću jauke, tužne vapaje, tuku žene pa prebijaju, sve to te potrese pa niti možeš da jedeš, niti možeš da spavaš, niti ti pada bilo šta napamet, gledaš samo da skloniš glavu da ti je neko ne otkine. Sad više ne znaš ni ko te bije ni zašto te bije. Nasred kruga neko te oplete po glavi od tih zatvorenica. Ti gledaš, niti znaš zašto to čini, ni da li si joj se zamerila ili nisi, tek dobiješ i sad više nikome živom ništa ne veruješ. Samo se kloniš koliko možeš da preživiš, kao životinja, više ni ne ličimo na normalan svet. Posle, mogu ti reći, retko koja je od tih žena rodila i imala decu. Kako i zbog čega, Bog sveti zna. Ni ja nikad više nisam ostala u drugom stanju, iako sam dobila menstruaciju. Prvo da ti kažem to je u jednu ruku bio spas za nas što nismo imale tu menstruaciju, jer mi nismo imale gde da se peremo. Mi smo jedva dobijale slatke vode za piće, a u slanoj vodi ne možeš se prati od menstruacije. Niti smo imali sapun, ni praška. Mi

smo, veruješ li, sa onom zemljom, ilovačom trljali gaće, kao prale smo s tim.

Znam mnoge žene, kažem ti, koje su pokušale i sa nekim lečenjima da bi zanele, ali sve je bilo uzalud. Retko koja je rodila. Ne mogu objasniti zašto je to tako, ali je to istina živa. Kad sam došla kući imala sam s tim grdnih problema. Svekar me je vodio kod lekara. Bila sam se sva okrastala. Ja sam sad prešla na normalnu hranu, i najedanput, mlada sam bila, dobila sam menstruaciju, ali telo je počelo da buja, to su bile žive rane po meni. Sećam se jedan lekar, pokojni Oroz. tako se zvao, rekao je mom svekru, jer sam se ja uplašila, što je to sad kod mene, kakva je to bolest, on je rekao to je zbog toga. Dve godine nije imala normalnu menstuaciju, sad je došla na normalnu ishranu, organizam svoje izbacuje. Drugo, ja šest godina nisam imala muža, Marko je bio u zatvoru i dalje, dok nije došao. A znaš kako je, priroda traži svoje...

... Sećam se Danice Talijan, ni kriva ni dužna je robijala kao i mnoge druge. Međutim, ona je bila ćutljiva, onako mirna. Sve su to bile intelektualke, samo smo nas dve radnice bile, ja i neka Puca iz tekstilne fabrike „Istra" ili „Nada Dimić" u Zemunu. Nas dve jedino radnice, sve drugo intelektualci, studentkinje, profesori. I neke babe. Mene su zadužili iz Uprave da držim dnevne informacije kao iz štampe. Ja kažem - ama ljudi šta vam je, toliko tu žena pametnih i učenih, sad da držim ja političku nastavu, polupismena. Nemojte da mi se ovaj narod smeje, velim ja.

Međutim, ta Hilda iz Uprave: ti ćeš to da radiš. Uzmi „Borbu" i „Politiku", ta dva lista smo dobijale, izvuci one naslove i još po koju reč, na primer gde je otputovao drug Tito, Kardelj, kakve novosti ima, ovo, ono i samo to pročitaj i to je ceo posao. Mi nismo imali ni papir, nego ja uzmem od onog džaka gde je bio cement i na tim džakovima olovkom par reči stavim i stanem na onaj plato i čitam dnevne informacije. Ma, noge mi se tresu, bojim se sad će da me ismevaju, međutim, žene su shvatile, što su mogle. One su slušale te dnevne informacije.

... Inače te tuče. Bojkota, špalira, toga sam se nagledala i živa sam se straha nagutala. Kad smo došle sećam se, onda posle tog

prokletog špalira, išle smo na šišanje, onako krvave i izranjavljene. Šišale su nas nekim makazama za ovce što se šišaju, onako sve na otkose, neke su nam stepenice pravile. Posle tog šišanja ličiš na kozu a ne na čoveka.

Jednog dana dođe drug Ranković da nas obiđe. Ja sam bila dežurna kruga. Imali smo četiri barake i starešine baraka. Svakog dana jedna je dežurala. U krugu ostaju samo one koje su na poštedi, tu je kuhinja, onda ono brojno stanje predaš miliciji, koliko ih je otišlo na radilište. Oni su sve okolo imali one bunkere i čuvali to, jer bilo je žena koje su skakale u vodu, hoće da se udave. Neka Olga, Olja Aleksić, ona se obesila kod klozeta. Obesila se. Nije mogla više da izdrži tu strašnu torturu koja je vršena nad njom. Mislim da je bila Ruskinja...

Ja sam posle čitala nešto od Dedijera, pa i na drugim mestima, kao oni nisu ni znali za Goli otok. Lažu, jebo ih otac! Sad i Tempo kaže da nikad nije čuo za Goli otok. Ma bila bih u stanju da ga raspalim, star čovek pa laže, i to javno, kao da smo mi ludi...

Dođe tako Ranković na Sveti Grgur da nas obiđe. Odjednom mi kažu iz Uprave da one bojkotovane sklonim iza barake. One su, mogu ti reći, grozno izgledale, mršave, skoro im je svakoj izišao rep pozadi, koliko su bile slabe. Ja sam zatvorenica, i moram postupati kako mi se kaže. Pokupim ja njih, pa iza barake. Dam im, sećam se, neku vunu i one tako posedaju iza barake, i čupaju tu vunu.

Dolazi Ranković i Uprava s njim. Ja sam ga prvi put tada i videla ovako uživo. Ja raportiram i predajem brojno stanje koliko ih je na radilištu, koliko na poštedi, koliko u bolnici, koliko u kuhinji. On kaže - gde su ti te što su na poštedi? Ja onako tuc- muc, gledam Mariju, ona isteže vrat, našla se i ona u nebranom gružđu, ne znam šta da kažem, Hilda me gleda. One su se sada uplašile kad ovaj sad njih vidi, a to su živi leševi, što će on tada reći njima kad ih vidi. Ja šta ću, kažem: eno ih tamo iza barake, u hladu, češljaju vunu. Kaže, vodi me tamo. Ja pred njima oni za mnom.

Ove jadnice ustadoše, onako u stavu mirno stoje, koža i kosti, ni na što ne liće, senke, tu je bila među njima i Brana Marković, bila ona Gorkićeva Marica Gorkić, Marjana Šimecki i neka Živka Bajić, profesorka, pa je bila sestra pokojnog Arse Jovanovića Miljuša. Bilo ih je dosta, bogami, pa onda Jovanka Rebrača, a njih su smatrali kao tešku *bandu*. Nisu se pokoravale, nisu zapisnik dopunjavale, nisu htele da nekog optužuju, što su rekle pri tome su i ostale.

Pita njih Ranković ko ih je to tako ošišao. Kažu one: ovi, brigadirke. Kaže, a što vas šišaju? Kažu, takvo je naređenje, sve su šišali pa i nas. Šta vi tu radite? - pita Leka. Kažu - nismo više

sposobne da nosimo kamenje. A Miljuša je samo na petama išla, na Igmanu je izgubila noge, a ceo dan je maljem lupala kamen, pa se već i premorila, dali su joj poštedu.

Kaže Marko: dobro, šta jedete, kakva vam je hrana? Vidi on leševi živi, nešto nije sa hranom u redu. One onako preplašene, ćute. Kaže ona jedna, pa, eto, nešto jedemo.

Kaže Ranković, ništa, okrenu se on, vidi se nije mu pravo, prosto ljut, okrenu se i onako vojnički oštro - vodi me u tu kuhinju. Ja opet ispred njih, kad u kuhinji neka Milena, ne mogu se setiti njenog prezimena, ona je negde u Udbi ranije radila, i nju je Ranković prepoznao. Ona onako stala mirno, kako stoji mirno ona tako piša, curi joj niz noge, stojeći piša, uplašila se, šta li je. Ja gledam u nju, ona piša, a i Ranković je primetio da ona piša, ali kao da ne vidi, kaže joj: dobro Milena (iz toga sam ja zaključila da on nju poznaje od ranije), ja vidim da ti lepo izgledaš, u odnosu na ove ostale. Kaže - druže ministre, radim u kuhinji pa nešto više i pojedem. Kaže on, šta ti kuvaš, da ja probam tu hranu. I stvarno uze kašiku i ide od kazana do kazana, otvara i proba pomalo. I prođe... kad je on otišao, mogu ti reći da se situacija izmenila sto posto. Više nije bilo tuče, nije bilo *špalira*, nije bilo šišanja. Počeo je kao neki kulturni život. Spremali smo neke skečeve. Sećam se dobro bila neka Lidija Pipa, ona je Ruskinja ili Poljakinja, znam da nije dobro znala da govori srpski jezik, ona je igrala onog Rokosovskog. Pa bila je jedna onako punačka zvali smo je Burko, mislim da je iz Železnika, i ta je pevala. Lidija kao Rokosovski pa kaže: „Govor vaš njikog nje diraj, jer protiv Tita njije on, on želji vas da provocira", i tako nešto u tom smislu. Neka Branka Vajl je pisala te drame, te skečeve. Mislim da je bila Zagrepčanka. Mi smo kao publika gledali, dođu i ove iz Uprave, pa onda one ženske milicionarke, jer muškarci milicioneri nisu ulazili u naš krug. Oni su bili spolja žice. Tako je počeo taj kulturni život, a posle toga sam ja ubrzo i otišla.

Bile su i zidne novine. Jedno jutro ja gledam moj lik na zidnim novinama. Lik moj ali sve ostalo kučeće, uši, njuška i dugački rep i na repu piše ENKAVEDE! Onako karikatura. To je bilo još dok mi nije skinuo onu dasku ovaj islednik Ivo Radulović.

Inače, kad sam došla na otok, dali su da me goni neka Breda Vrtovšek, Slovenka, majku joj jebem, to je bila ona Rupnikovka. Ta nikada nije bila u partizanima, niti je bila neka političarka. Ona jaka Slovenka, dugačka 2 metra, a ja mala niska, pa sad zamisli nas dve nosimo kamen na onim tragačima. Ona još odigne ruke, onaj kamen se navali na mene, zguli mi grudi i tako nosimo. Večito su mi bile ranjave noge. Dok bilo je i drugih žena jedna manja jedna veća, ali ova veća se prosto saginjala, da bi olakšala svojoj partnerki, da nekako zaista taj teret podele, da ne kažem da je bilo slučajeva, da

neke jače i otpornije, da bi zaštitile svoje partnerke i same su nosile to kamenje. A ova, majku joj jebem, još digne ruke, na mene sav teret padne, od kamena ne vidim kud idem, ceo teret padne na mene. Gad, u pizdu materinu, od žene.

Ovo je moje viđenje stvari na Golom otoku. Nekako Ranković mi je ostao u lepoj uspomeni. Kažem, sve se najednom promenilo sto posto. Ja mu i sada odem na grob i posetim ga. Moj Marko ga ne voli, jer je bio njegov ministar. Marko je radio u Udbi. Molio je posle da ga primi kad se vratio, ali Ranković nije hteo da ga primi.

... Posle su tog Nikitovića islednika otkrili da je on enkavedeovac, jer je neki crnogorski ministar trebao da zaglavi, pa se onda počelo ispitivati i taj je otkriven. Posle tog, kad je on otkriven, trebali su pustiti sve ljude koje je on pozatvarao, na koje je ljagu bacio. On je optužio Radeta Panića, muža Eve Panić, koji se u zatvoru obesio, a oficir je bio. On nije mogao da izdrži tu torturu, i obesio se posle tri dana, na nekakav zavoj. Ovaj Nikitović je vrbovao kadar za enkavede, ko nije pristao, bio je optužen i na Goli otok poslat. Zvao se Nikitović Milenko, a bio je načelnik kontraobaveštajne službe u Saveznoj Udbi, a Crnogorac je bio.

On je i moga Marka uhapsio, Jožu Slovenca, nekog Jovu Lalatovića, Borosu Dragović, pa onda Radeta Panića, Evinog muža, Zoru Štork, Slavku Počkar. Bilo ih je dosta koje je on strpao u zatvor. I sad mi nije jasno zašto kad su za njega saznali, nisu puštali ove koje je on optužio.

Davno je to bilo, pa ne mogu baš da se setim imena, ali sam dosta žena poznavala.

Te bojkotovane su radile te prljave poslove, teške poslove, nosile su te kible.

Tamo je jedna čak i umrla. Nisu je lečili, razbolela se i umrla. Znam bila je mlada devojka, studentkinja filozofije, vrlo lepa i dobra, zvala se Zora, čini mi se Stojanović ili Stojković, nisam sigurna od ta dva prezimena koje je pravo. Ona je umrla. Ja sam pitala da li će sad njeni doći da je nose kući da je sahrane. Onda mi ove iz Uprave kažu - a ne može to, njoj nisu istekle dve godine, ona mora tu odležati dve godine pa makar i mrtva. Tamo su je negde u kamenolom zakopale. Nikad nije niko ni došao da pita za nju.

Ja znam i Dedijer je pisao nešto o tom Golom otoku, ali to je sve nešto uvijeno, nije on rekao ni pola toga. Ja se nešto mislim, šta nas ne pitaju, pa da im mi kažemo pravu istinu, koji smo bili na Golom otoku a ne neko drugi.

Sećam se bila neka Milka Sobot, sekretar moje partijske organizacije. To je bilo veliko preduzeće, zvalo se Gradsko preduzeće za teksitl i obuću. Ja sam bila tu referent za potrošačke karte i bila prvi omladinac u preduzeću. Ja sam primila od Osmana Karabegovića nagradu kao najbolji omladinac i najbolji radnik. On je onda bio ministar za trgovinu. Mesec dana posle toga sam uhapšena. Ja sam kritikovala te diplomatske magacine. Dođem kući Marko dotera četiri metra drva, dve kile kafe, jorgane kupimo sve u diplomatskom magacinu. Moj komšiluk nema šta da loži. Ja otvorim podrum i kažem: ljudi, ložite dok ima. Onu kafu podelim svima. Doduše i nisam bila kafedžija. Kaže Marko - šta ti to radiš? Ja kažem mužu - jebem ja te diplomatske magacine, mi se za to nismo borili, a u tim magacinima svega. Marko ode kod Mile Sobot, moje sekretarice partijske organizacije i kaže njoj - daj Milka pozovi je, porazgovaraj s njom. Ja i moj Marko smo se tek onda zabavljali, nismo bili venčani. Kaže njoj moj Marko - ona je dobar čovek, dobra omladinka, ali neko joj, kaže, natuvio u uši o ovim diplomatskim magacinima i upropastiće se. Kritikuje javno na sva usta diplomatske magacine!

Dođe neki general i kupio 12 jorgana, neki Crnogorac, a narod go spava. Ja bila u tom magacinu, i pitam ja njega - a šta će vam 12 jorgana? Kaže, imam ja, drugarice, familiju u Crnoj Gori, kako bi oni znali da sam ja general da im svakom jorgan ne pošaljem. Sad ne mogu da se setim njegova imena, bilo je to davno.

Ja došla kući i psujem, grdim na sva usta. I Marko me prijavi kod tog mog sekretara partijske organizacije, kažem ti, to mi je posle još zapržilo čorbu.

Kad sam bila na partijskom sastanku i kad su mi tražili da se ja odreknem Marka, ja nisam htela, a ona to iznese. Kaže: odavno datira njeno neraspoloženje prema ovoj državi, ona se s ovim društvom ne slaže. Ona kritikuje naše drugove a i njen muž uživa diplomatski magazin, njen dečko, nije mi još bio muž. I ona dobije i drva, i kafu, i šećer i sve. Ja kažem - dobijam i to je istina, ali sam otvorila podrum i moj ceo komšiluk se greje u Zetskoj ulici. Tu su bila četiri stana i svi su ložili. Četiri metra drva, Šiptara sam uzela on je to isekao i svi su nosili i grejali se. Ja sam uhapšena, drva su ostala, i oni su to pogoreli.

Sećam se kad smo se venčali, moj svekar, pokoj mu duši, doneo bure od 120 litara vina. Svi su nosili, ja to nisam zaključavala. Mislila sam da komunista treba da bude komunista, kako su nas uostalom učili i vaspitavali za sve te godine. Da svi imaju, da dele, a ne ti imaš a ja nemam. Mene je Partija tako učila i vaspitavala i ja sam se tako i ponašala.

I tako ova to iznese na partijskom sastanku pred stotinu komunista. Nas je u tom preduzeću bilo preko 800. To je bilo jedno jedino preduzeće a zvalo se Gradsko preduzeće za tekstil i obuću. Ja sam učestvovala i u onoj eksproprijaciji, oduzimanje privatnih radnji, privatnih trgovina, ja sam učestvovala u toj eksproprijaciji. Ja sam nekada bila prva svirala, samo po Terazijama - ja pa ja! To je bila opasna komunjara - tako su govorili za mene - opasna komunjara. Ali mi ga posle smestiše bogami, pa ne vade. Dve godine odrpih.

Sećam se sedeo je do mene neki direktor robnih kuća, ime mu je bilo Bora, ne znam kako se prezivao, zaboravila sam, on je bio kandidat partije. Ja govorim i kažem: ne slažem se ni danas s diplomatskim magacinima, pa vi od mene radite šta god hoćete. On me gura onako ispod stola - ćuti dete - već te u hodniku čekaju. Istina, odmah su me sačekali u hodniku dva udbovca i odveli u zatvor. Ovi me izbaciše iz Partije. Sećam se na tom partijskom sastanku bio je neki Korać, bio je predsednik Prvog rejona partije.

Taj je posle pobegao za Rusiju i lajao je otuda preko radija. A meni on kaže, na tom sastanku: šta s njom raspravljate, vidite da je okoreli informbirovac, treba je odmah zatvoriti. Zvao se Milan Korać, a posle je, kažem, pobegao za Rusiju, što će reći da je on bio taj izdajnik a ne ja. Ja kažem - pa u redu, zatvorite me, ako smatrate da sam protivnik ove države. Ali, ja nisam, ja sam samo protiv nekih stvari.

Ja izađem, onaj hodnik dugačak, dvojica stoje i samo me zgrabiše ispod ruke, odveli su me, saslušali i vratili kući, nisu me zatvorili. Sutradan su me opet zvali i tako nekoliko puta. Pravo je to bilo mrcvarenje: noću te saslušavaju, ne spavaš, oni se smenjuju, ja sutra na posao, i tako par dana. Ali da vidiš kako je to perfidno rađeno. Dođu na posao po tebe, on u civilu, ti ulaziš s njim u

autobus, niti imaš kartu, niti bilo šta, on samo pokaže onom vozaču, ja s njim, i ulazimo na prva vrata. Ovi ostali ljudi misle mi smo neki prvoborci, zaslužni Ijudi, a ne znaju da on mene vodi u buvaru. Obično su me vodili u treću rejonsku Udbu u Kneza Miloša. Meni se već bilo smučilo.

Jedne večeri me isto tako odvedu, ništa nisam večerala, a drže me celu noč, opet drugo veče isto. Treće veče vidim ja stoji jedna torba na rolo ormanu. Ja otvorim tu torbu kad ja vidim jedna velika salama i vekna hleba, a mi smo mogli dobiti onu proju na tačkice. A ja lepo preko onog hleba, prelomim onu salamu kao kuče pa jedi. Kad sam se najela ja ono vratim u torbu.

Ujutru, pola četiri još mrak, tek se razdanjiva, puštaju me otuda. Ja pešice gore do Londona, tada su me već premestili iz direkcije, nisam više radila u direkciji nego u prodavnici. Bila je sa mnon jedna Ličanka i neki Nikola Adamović poslovođa. Kaže - šta ti Milka tako rano dolaziš, kažem - pa jebite me, ja sam celu noć predžonjala u Udbi, a ovi rekli da ne smem da kažem nikome. I zovu oni telefonom pitaju dali sam tu na poslu. Mene Nikola pusti unutra u magacin da spavam. Ja umorna, celu noć me saslušavali, čas jedan, čas drugi, čas treći, svako pita svoje, a nemaš pojma šta te pitaju. Posle toga zove ta Milka Sobot, sekretar partijske organizacije. Kaže - jel Mila tu? Ovaj kaže - jeste. Kaže - recite joj neka dođe u direkciju. Ja u Cika Ljubinu ulicu odem, tamo je bila direkcija. Ona je bila mirna žena, ali je bila bolesna onako, a mene je volela pre toga. Kaže meni - sedni. Kažem - šta hoćeš? Kaže - ma Milka, šta radiš od sebe, jesi li poludela ženo, ti nemaš pameti uopšte. Kažem ja - zašto? Pa šta si radila noćas, pojela onom udbašu salamu i hleb. Kažem - pa kako da mu ne načnem, majku mu jebem, on mene vodi svako veča a ne pita me da li sam gladna? A on nosi kući svojoj deci i ženi i deli salamu i somun, a ja nemam ni proje. Kaže - nisi trebala, večeras će da te biju sigurno zbog toga. Kažem - neka me ubiju, svega mi je preko glave, nek idu u pizdu materinu i oni i ja s njima.

Sećam se i neke Mitović Slavke, sada se zove Filipović, bila je mlađa. Ona je imala kao neku vezu i neku grupu. Nju je Marija tukla, ubijala. Muž joj je radio u Izvršnom veću. Nju je tukla Marija, za nju znam pozitivno, ona bi mogla da ti kaže, tukla je tu prvu rejonski grupu. Pošto je Marija bila na prvom rejonu Udbe, ona laže da nikoga nije tukla.

Još i ovo da ti kažem, nekako ne mogu svega da se setim. Sećam se neke Rose Dragović, ona je radila u glavnoj upravi Narodne milicije sa mojim mužem. Ona je moga Marka na partijskom sastanku opanjkavala i napadala ga da je on ibeovac. Ja sam to čula od Zore Stork, koja je došla tamo na Goli otok, Kaže: Rosa Dragović se družila sa tvojim Markom, ali ga je ona upropastila, ocrnila ga je. Jednog dana stiže grupa novih zatvorenica, među njima i Rosa Dragović. Gledam ja pa očima ne verujem, a poznavala sam je od ranije, Gledam je i mislim se u sebi: e tu ću da bijem, mislim se u sebi, mamu joj jebem! I ja sam nju stvarno lemala. Naravno, išle su sve kroz *špalir,* a ja sam stala na kraj *špalira,* mislila sam: kad je sve ostale izbubaju, ja ću na kraju da joj čorbu zapržim. I stvarno krenula je kroz *špalir* i nekako je došla do mene. Kad sam je uhvatila za kosu, rekla sam joj: da li me poznaješ? Gledaj me dobro. Ja sam žena Marka Pucine, sad ću da ti pokažem tvoje poštenje, kako si ti svoga druga s kojim si jela i pila, kako si ga ocrnila. Sad si došla kod mene da ti ja sudim, mamu ti jebem. I kad sam počela da je onako besna bijem, olešila sam je. Ja sam se toliko bila izgubila da sam htela da je zadavim. Od mene su je milicionarke jedva iščupala. Prebila sam je živu. I to je jedina žena koju sam tukla sa apetitom. Inače, one druge sve što moraš, jer te gledaju sa strane. Ako ne biješ, ideš i ti kroz *špalir*. A ko je jednom prošao kroz *špalir,* drugi put bolje da ga nema.

To je Udba organizovala i namestila da se mi lemamo između sebe, a oni sa strane posmatraju, to je užas jedan.

Sećam se neke Julke, ona je bila jedna od zatvorenica a radila je u mom preduzeću, zajedno smo radile. Ona je na Golom otoku izvedena da se raskritikuje, a pre toga je bila u Rusiji, bila je član Boljševičke partije, a ne naše. Oni njoj kažu da se raskritikuje. Ona kaže: šta ja imam s vama, vi mene ne možete da izbacite iz Partije, ja i nisam član vaše Partije, ja sam član Boljševičke partije. Mislim da

je u Čika Ljubinoj imala stan, ne znam ni da li je sada živa, inače je stari predratni borac i komunista.

Samo kamenje...

Mjesto ženskog logora na Golom otoku

DANICA

Godine 1946/47. sam određena sa još četvoro drugarica i drugova da krenem za Sovjetski Savez na studije. Od 1945. kako sam postala skojevka, učestvovala sam u svim omladinskim akcijama u Kragujevcu i na radnim akcijama. Bila sam vrlo aktivna, a kako sam inače bila dobar đak, izbor je pao na mene. Bio je i hirurg Bora Milićević, pa bio je Dušan Čkrebić, bila je i jedna Milica Milosavljević, koja je i ostala tamo koja se nije ni vratila iz Sovjetskog Saveza.

Bili smo goli i bosi i dali su nam doznake da kupimo u Beogradu šta smo hteli. Mi ništa nismo mogli da kupimo u Beogradu - to je bila 1946/47. Tada sam imala 19 godina. I onda smo otišli u Sovjetski Savez. Bilo mi je teško, jer jezik nisam znala. Uzela sam da studiram ruski jezik. Stekla sam tamo jednu dobru drugaricu Ruskinju. Primećivala sam uz nju da se tamo ne živi tako dobro, kako smo mi to zamišljali da je tamo, i kako su nam govorili. Pominjem nju jer ću i kasnije morati da je pomenem, zvala se Tamara Alčatureva. One su učile srpsko- hrvatski jezik i volele su da se druže s nama, a bilo ih je desetak na toj grupi.

To je bilo u Moskvi. Tamo nas je bilo oko tridesetak. Samo još jedna devojka i ja smo bile skojevke, a svi ostali su bili članovi Partije. To su bili članovi Partije koji su svi, ili većina od njih, bili u Borbi. Primećivala sam da nije ono što smo pričali a i ta mala mi je puno pričala. Imala je običaj da šalje svojoj majci u provinciju kilo šećera, kilo brašna. Ja sam se tome čudila a ona je govorila da je situacija mnogo lošija nego što se to nama govorilo. Međutim, ja sam bila mlada, htela sam da verujem u sve to, i mnoge stvari nismo hteli

ni da primećujemo. To je bio jedan internat, jedna velika zgrada. Tamo smo stanovali pored studenata.

28. juna je izašla Rezolucija, a ja sam 30. juna trebala da polažem poslednji ispit. To je bila stara ruska književnost, inače sam uspela sve da dam ovo drugo, još mi je ta književnost ostala. Međutim, kako je naišla Rezolucija, mi se nismo mogli smiriti. Sećam se kad je jedan Crnogorac uzeo „Pravdu", jer „Pravda" nije mogla u Moskvi da se kupi. Planula je, rasprodata je bila, svi su bili zainteresovani za to da kupe „Pravdu", da je pročitaju. Tamo je izašla i ta Rezolucija Kominforma povodom Komunističke partije Jugoslavije. Jedan drug Crnogorac je bio, inače malo tvrđi na izgovoru, čita ono a okupili se mi, a puno i drugih ljudi, a on čita i psuje, psuje Ruse. Tu su bili ljudi oko nas koji su bili u Borbi, koji se nijednog momenta nisu kolebali. Ni ja se nisam nijednog momenta kolebala da ostanem, nikad tamo ne bih ostala, meni taj njihov život ne bi odgovarao. Ja sam ovamo imala majku i o tome nikad nisam ni razmišljala da ostanem.

Ja sam se vratila u zemlju. Mi smo se vratili, a stvari nismo poneli. Mi smo sve stvari ostavili.

Ja sam bila ubeđena da ne može ostati da to Peti kongres ne reši, a kad se to reši mi ćemo ponovo da odemo u Sovjetski Savez da nastavimo dalje studije. Zato smo tamo ostavili stvari.

Posle je to ispalo nešto sasvim drugo. Imala sam jednu drugaricu, s kojom sam stanovala u jednoj sobi. Ona je bila povezana sa nekom grupom, neki Ignjatovići su bili. Mi smo se s njima povezale i čitale smo ,,Za trajan mir i demokratiju", tj. list. Jedanput je Ivan Studen kod nas prenoćio, inače on se nešto skrivao. To je bilo ono što je nas teretilo. Kad su oni uhapšeni bio je juli 1949. godine. Ja sam već drugu godinu završila. Prvo su uhapsili tu moju Olgu Petrović koja je samnom stanovala, ona je bila povezana sa Kamenkom Isaković, ta Kamenka je umrla, onda Vera Nedeljković, ona je iz Trstenika, Milka Nedeljković, to je ta naša grupa. Ja ih sve nisam ni znala. Onda su sve njih pokupili a ja sam otišla na more. Otišla sam da letujem.

Bilo je 2. avgust. Ja dolazim predveče s namerom da oko 11 sati otputujem kući. Legnem onako umorna i zaspim, a mislila sam da otputujem u Kragujevac. Oko 11 sati se budim, svetlo gori, ja otvorim oči i vidim Marija Zelić nadamnom i još jedan. Ušli su normalno, zvonili su na vrata, to je devojačka soba, gazđarica je otvorila vrata i pustila ih unutra. Marija Zelić stoji pored mene i kaže: „Ajde brže spremaj se!" Sećam se, bile su tu neke kruške, bili su uštipci što sam spremila da jedem, kažu - ponesi to, kažem - neću ništa. Kad sam

posle došla u ćeliju i pričala im da nisam htela da ponesem ni one kruške, ni one uštipke, a ovi kažu - jao što si kučka, što nisi ponela, mi to nismo ovde probali već godinu dana.

Odveli su me u Glavnjaču. Otišli smo tramvajem, Marija, ja i taj mladić policajac. Nemam pojma zašto me hapse, ali me vode u Glavnjaču. Glavnjača je stara zgrada, soba je bila 6 sa 3 a nas je bilo oko 20. Toliko smo bili natrpani, da nije bilo vazduha dovoljno. Molimo da nam otvore prozor, oni u inat neće da nam otvore. Pa jedan pacov lipsao ispod prozora, mi molimo da ga uklone, raspada se na vrućini. I još u avgustu me hapse a ja oblačim štofanu haljinu a tamo vrućina. To je bila moja predstava o zatvoru.

U zatvoru sam upoznala jednu Suzanu Delubeko, ona mi je ostala u pamćenju, ona je bila Ruskinja, belogardejka. Dva brata su joj poginula u Crvenoj armiji, dva brata u beloj a ona se udala ovde za nekog Miloševića. Posle sam saznala da su je šutirali za Bugarsku i da je otišla. Ona je imala 34 godine, a u Glavnjači je bila 9 meseci, nisu je ništa ni saslušavali. I ja sam tako sa tom Suzanom lepo razgovarala od 2. avgusta do 3. januara sve u Glavnjači.

Mogu da kažem da me islednici nisu mnogo tukli, jer sam ja bila poslednja koja sam uhapšena. Ova ispred mene koja je bila, ova Olga, ona je mnogo više povukla, jer je trebalo sve reći. Ja sam samo to potvrdila jer je bila uhapšena ta Čikamenka, pa Milka, ne znam koliko ih je bilo tamo, pa miškarci Ignjatovići, tako da sam ja bila poslednja.

Nešto bih rekla o tom letovanju. Na letovanju mi se bio priključio jedan mladić koji je nešto stalno uz mene a nije mi se udvarao, ali je stalno išao svuda za mnom. Ja se nešto sada razmišljam, mora da ga je Udba poslala. Kako bi oni tačno znali kad ja dolazim, koga dana, jer su me uhapsili istog dana. Posle sam razmišljala šta je hteo ovaj mladić, udvarao mi se nije, nije ništa pokušavao. Vodili smo neke razgovore bez veze, a stalno je bio sa mnom. To je bilo to.

Trećeg januara nas prozivaju sa stvarima, a nešto smo načuli o Golom otoku, o tome se nešto pričalo, mi smo to u istražnom nešto čuli da ima, da se nešto gradi. Međutim, nas prebace u Požarevac u Zabelu u januaru 1950. Tamo smo radili u Zabeli neki put, lupali smo onim trupcima i uravnavali zemlju. Nismo teško radile. Kad je pao sneg onda smo štrikale, ko je znao da štrika, ko nije radio je nešto drugo. Tamo je bio jedan pokušaj, kako bi se to danas reklo, diferencijacije, pokušaj odvajanja, kako oni to kažu, *bande* od ovih. Naime, kad sam ja došla, nas su sačekale drugarice, ja sam imala tu jednu drugaricu Nadu Bušetić, ona se s nama slatko izljubila. Ona mi

je namestila gde da spavamo, to joj kasnije nisu oprostili ni njoj ni drugima. Jer su kazali - *banda* se tako ne dočekuje.

Jedna grupa je sedela izolovano, među njima Branka Perazić. Ne znam da li ste sretali to ime. To je bila jedna kršna devojka, i kako su je onda u Zabeli prebili, nikad se više nije povratila. U Zabeli su već bili ranije oni sa Ramskog rita. Ja tamo nisam bila. Tamo je bila ta prva grupa. Mislim da je tu bila i Miljuša, zatim Markovićeva žena, Brana Marković, bila je Tmušićka Novka, ona je umrla. Novka je imala težak put. Oni su bili u toj grupi o kojoj pričam, *bojkotovani*.

Posle su nam objašnjavali zašto su oni odvojeni.

Komandant nam je bio Veselin Popović, danas je on u Beogradu advokat. Bilo bi interesantno s njim razgovarati. On je posle pobegao. Tačno je da je on imao neke svoje miljenice.

Ima verzija ovakva, da je on te najokorelije informbirovke prevodio u neku izolaciju da bi bolje živele, a da su druge žene mislile da je u pitanju ta ženska ljubavna linija.

Ne znam. Bila je jedna Čajka, ne bi je možda trebalo pominjati, ona je, na primer čuvala zečeve i tako se šuškalo, nadimak joj je bio Čajka. Ona je bila jako fina devojka, neću u to da ulazim. Mi sad tu radimo, štrikamo i jednog dana, znam, proleće je bilo, kiša je sipila, a nas su povezali dve po dve, strpali nas u kamione one pokrivene, bila je noć i išle smo kroz Požarevac. Neko je tiho zapevao „Bilećanku". Bilo je jezivo. Ja sam bila s jednom Lalom, valjda je bila iz Banata. Bila sam vezana sa njom. Vezali su nas tankim konopcima. To su im radili neki ljudi koji su očigledno bili stručnjaci.

U Zabeli je bilo strašno mnogo zatvorenika seljaka. Pričalo se kako ih mnogo hapse zbog otkupa. Međutim, kažem, u Zabeli uopšte nije bilo tako strašno. Tako nas prebacuju na Goli otok. Kamionima do železničke stanice požarevačke, tu nas trpaju u vagone, stočne, i onda onako povezane dve po dve i pojma nismo imale kuda idemo. Tek neko kaže - evo ga Zagreb, neko kaže - prolazimo ovde, prolazimo onde, niko nije znao kuda idemo, dok nismo stigli u Bakar, luka Bakar. Brod se zvao „Punat". Kad su nas trpali u taj brod mislim da je bilo veče.

To je utroba broda. Silazile smo niz neke stepenice, gurali su nas, padale smo. Dole mrak, ništa ne vidiš. Posle brod krenu, idemo - ne znamo kuda. Priča se ovo, priča se ono. Mi smo pravo otišli na Grgur. Tamo su bile barake koje su muškarci napravili, a bila je i jedna cisterna za vodu i onda su nam brodom donosili vodu u cisterne.

Mi smo bili prva grupa. Ta prva grupa, mi, u stvari, nismo loše ni prošli jer nije imao ko da nas dočeka, nije imao ko da nas tuče.

Bila je neka grupica koja je *revidirala* stav, počela se odvajati, oni su poneku zakačili, ali nas je bilo više. To je bila mala uvala, bile su četiri barake. Tamo gore,iznad, je bila baraka milicionara i Uprave. Prvo nismo imali šta da radimo. Prenosili smo kamen uzbrdo - nizbrdo. Posle smo počele da gradimo neke terase. Jednog dana je pala kiša, terase su sve otišle đavola. Sav naš rad što smo radili bio je uzaludan.

Hrana je bila pasulj i šta ja znam. Jedanput nam donesoše neku ribu. To su valjda muškarci ulovili i mi smo lepo jele tu ribu, a kad je bilo noću skoro ceo logor je povraćao. Šta je to bilo, da li je riba bila neispravna, ali to je bio proliv, to je bilo neko trovanje, neko povraćanje. Bilo je užasno.

Počela je već klasifikacija, počelo je odvajanje. Svi smo radili, ali nije bilo onih strahota kao što je bilo kad smo prešle tamo. Ovde smo svi radili, sećam se noge su bridele, kad uđemo onako u more, onda nam malo lakne. Nismo imale dovoljno vode da pijemo, polivali smo se sa onom morskom vodom.

Jednog dana, ne znam tačno, koliko smo dugo bili, mislim da smo jednu zimu proveli tu, pa smo onda jednog dana porušili baraku, sve to natovarli na brodove a mi smo pešice krenuli preko Grgura na drugu stranu. Pešice smo prešli ceo Grgur i došli smo tamo. Tamo su nas dočekale barake ponovo i tamo je smeštaj bio bolji, mislim, bilo je šire.

Ja sam pisala taj moj zapisnik. Razume se, to su od nas tražili islednici. Ja sam pisala sve ono što sam znala, a oni su tražili da napišem s kim sam bila, s kim sam razgovarala i šta sam radila. Međutim, pišući zapisnik ja sam jednu stvar potpuno smetnula s uma. Naime, kad sam bila na slobodi ja sam se javila jednim pismom, toj Ruskinji Tamari s kojom sam se družila u Sovjetskom Savezu. Na kraju pisma ja sam dodala da su dva naša druga, sad sam zaboravila njihova imena, da su oni uhapšeni. Ja sam na to potpuno zaboravila i u zapisnik to nisam napisala, a ovoj Olgici sam rekla i ona je to znala. Ona je to tamo revnosno sve pisala, posle je odmah primljena u brigadu. Ja sam bila u Sovjetskom Savezu i na sve nas koje smo bile u Sojetskom Savezu gledalo se kao na moguće špijune.

Jednog dana u stroju stojimo, i ta Živana, što su je zvali Zdrale, koja je samo trčala do Uprave i dolazila sa vestima: *špalir, špalir,* jer ona je prosto uživala u tome. Čujem jednog dana viče moje ime: Danica Talijan. Ja onako kao u polusnu izađem u *špalir* i trudila sam se jedino da glavu sačuvam. Pljuvale su me, kosa mi je bila sva mokra od pljuvačke, a vrat iskrivljen od udaraca. Kada sam otišla

kod medicinske sestre, ona kaže: nije ništa, ali mi je dugo bio vrat iskrivljen. Posle toga sam bila pod *bojkotom* i to strogim *bojkotom*. Prva tri dana jednostavno nisam smela da sednem, nisam smela da zaspim. Danju sam nosila kamen. Kad su se svi odmarali ja nisam. Ceo dan sam nosila kamen a uveče sam stajala. Tako je to trajalo 3 dana i tri pune noći. Noću sam stajala pod sijalicom, a danju sam nosila kamen, s tim da nisam smela da sednem ni za vreme ručka.

Ja znam da čovek ne može da ne spava. Ja sam stajala i stalno sam se saplitala o kamenje, stojim lepo ovako, i ove kažu: vidi, ova spava stojeći. Ja tako stojim i kamenje ispod mene, ja se stalno saplićem o kamenje tako mi se to činilo. To je bunilo bilo, kako sam izdržala ja ne znam. Borila sam se sa snom, nisam smela da se nigde naslonim. Tu je dežurna, ne da mi da se naslonim. Ja bih zaspala kad bih se naslonila. Ja zaspim onako u stojećem stavu a kamoli da se naslonim. Tri dana i tri noći tako sam izdržala. Da sam sela za ručkom ja bih takođe zaspala. I kad su prošla ta tri dana, *bojkot* još nije bio skinut, ali su mi dozvolili da legnem.

Posle toga tražim raport. Interesuje me zašto sam ja bila pod *bojkotom,* jer sam smatrala da sam stav *revidirala,* da sam raščistila sa zapisnikom. I onda mi Marija kaže: ti nisi pomenula to pismo koje si pisala tamo za Sovjetski Savez. Ja kažem - to što sam ja pisala to se tiče mene. Ja sam već ovde i ja već ispaštam. Tamaru ne možete uhapsiti ona je daleko. Sve ono što se odnosilo na druge ja sam napisala. A to se ticalo mene. Ja sam tako razmišljala.

Bila sam tako jedno vreme pod *bojkotom* i polako postepeno se to smirivalo. Međutim, meni dugo nisu verovali, dugo je trajalo to nošenje kamena.

Najteže mi je bilo da trčim sa traljama. Naredivali su da trčimo, kao eto gradimo *bolje društvo*. Smetalo mi je puno štošta. To da budemo licemerni bilo je najružnije. Tako su nas učili. Oni su hteli da budemo oduševljeni, da zahvalimo narodu, da zahvalimo Partiji, jer smo svi izdajnici a eto, Bože, Partija je prema nama velikodušna, Partija nam je sve omogućila. A mi smo bili gladni i nikada nije smelo da se kaže da si gladan. A Partija te dovela, Partija je velikodušna prema tebi, ti si izdajnik, ti si niko i ništa... A stvarno smo bili gladni i bedni.

Mislim da je ipak najteži bio taj rad, to nošenje kamenja uzbrdo-nizbrdo.

Kad sam uhapšena imala sam menstruaciju, posle je više nikad nisam dobila. Uopšte, nije bio problem menstruacije. Nijedna žena nije to imala. Ne znam, kažu da se na toj način organizam brani, posebni psihički uslovi, stresovi. Ali, to bi mogli lekari da objasne.

Žena u to vreme valjda nije sposobna da rađa i slaba ishrana i stresovi. Kad sam uhapšena onog momenta mi je prestala.

Olja Aleksić se obesila. Ona je bila pod teškim *bojkotom*. Ona je bila jača, tovarili su joj veći kamen. Bila je krupna, jedra žena, visoka, nju su terali mnogo duže. Posle je rečeno da je špijunka enkavedea, ona to nije priznavala i ona se obesila. U početku je pokušala da bude vesela, govorila je - mi ćemo tu da radimo, međutim, brzo su je skresali i na kraju se ubila.

Znam još jedan smrtni slučaj na Otoku. Bila je jedna Zora. Ona se stalno žalila da je boli stomak. Jednog dana su je odneli na nosilima i posle smo čuli da je umrla. To što je ona umrla, to je, možda, meni pomoglo kad sam bila ranjena.

Jedno veče smo istovarivali pesak. Rečeno je da je uzbuna i da se svi sklonimo iza cisterne, jer da će da miniraju. I jedan kamen doleti i povredi me u glavu, udari u čelo. A kad se glava povredi onda mnogo krvari. Moje drugarice su se sve uplašile. Lekara nismo imali. Bila je jedna medicinska sestra, Milevka se zvala. Mene su previli i, sećam se dobro, dolazi mi Zorka Kašnja, pod prozor i pita me da li mi se povraća. Kažem - ne. Kaže - dobro je, nije potres mozga. Međutim, mene ipak sutradan prebace za Rijeku. To je bilo zatvorsko odeljenje bolnice. Tamo su me operisali i ostala sam 15 dana. Vidite, imam ožiljak. Otišla sam bez češlja jer u vodu smo imali samo jedan češalj i nisam ga ponela. Još moram da kažem: kad sam ležala u ambulanti, čujem Milku Pucinu (ona je bila komandir trećeg voda) pohvaljuje me pred vodom kao dobrog radnika. Ona je to iskoristila. Ja ležim tamo, i to joj nikad ne mogu zaboraviti, tu dobrotu. Malo mi je olakšala život.

Ja se opet vraćam ali više nisam mogla da radim teške poslove. Nisam mogla na Sunce. Posle toga sam radila u radionici. Nešto sam pisala. U baraci nam je bila Dapčevička, ne znam baš kako se zvala, sobni starešina, mislim da joj se muž zvao Drago, znači Dragova žena. Ja sam tako njoj nešto pomogala, te zidne novine, šta se to tada pisalo.

Ja nisam dobila nikad nikakav papir da sam kažnjena. Niko mi nije nikad dao niti mi je saopštio, ni koliko sam osuđena, ni zašto sam osuđena, niti se sudilo, niti se osuđivalo. Apsolutno ništa. To nas niko nije ni pitao. Posle sam čula da su nekima dali papire, ali meni ništa.

Još šta je mene strašno bunilo? Danas s jednim si lepo, fino, sutradan ga uhapse, sastanak i odmah: *kurva* i *propalica* i sve najgore. Zašto ne bi taj čovek koji je politički zgrešio, zašto ne bi mogao da bude dobar čovek? Zar žena uvek mora biti kurva? Ja sam imala 19 godina a meni su govorili da sam kurva. Zašto? Odmah su hteli da te izblate da te isprljaju apsolutno. U tome se preterivalo.

Mene su terali da pišem o utiscima iz SSSR-a, ja sam nešto trabunjala. Šta sam pisala pravo da vam kažem ni sama ne znam, ali sam nešto pisala. Imali smo i usmene novine. Bilo je tu i pametnih žena koje su dobijale te časopise, pa su uzimale materijal iz tih časopisa i nešto su govorile.

Uhapšena sam 2. avgusta 1949. a Goli otok napuštam 16. oktobra 1952. godine. Znači da sam tamo provela, ako računam Zabelu to je od januara do oktobra, skoro tri godine, i imala sam pet meseci istražnog, to su tri i po godine sve skupa. A zašto? Zašto?

Bilo je žena koje su stalno trčale u Upravu. Ja sam dežurala pred kapijom, a dežurala sam i u sobi gde su žene pisale. One izađu sa rada i onda nešto pišu. Šta pišu, pišu ono što su primetile, jedna o drugoj pišu. To se posle predavalo tamo. To mi je bilo odvratno. Ali to se tražilo, to se moralo činiti.

Pitali su me od kada sam ovde, zašto sam osuđena, pitala me Hilda a bili su i neki muškarci islednici.

Ovi iz Udbe su nas i dalje cimali, pitali su da li imam kakve primedbe, ja sam se toga klonila. Međutim, ja se nikada više nisam uključila ni u kakvu politiku. Završila sam fakultet. Pošto smo bili siromašni, nisam htela da budem majci o vratu i otišla sam u Prijepolje. Tamo sam ostala tri godine. Tamo opet čujem jedan drug mi dolazi pa kaže: za tebe su na sastanku rekli da se nisi nimalo popravila. Mene je bilo baš briga.

Radila sam u gimnaziji. Direktor je bila neka Jelica, prvo je bio Kos pa posle Jelica. Čujem dođu i kažu - nisi se ništa popravila. A meni je bilo svejedno.

Tako gde sam god radila dosije je uvek išao zamnom. Bio je jedan udbaš i ja sam mu nešto pomagala u Prijepolju, nešto sam mu pomogla oko ruskog jezika, pa kaže: taj dosije je ovde, mi sve znamo o tebi. Sve je to išlo za mnom.

Posle sam otišla iz Prijepolja u Gnjilane.

Saznanje o staljinizmu smo sticali polako kao što ga je čitavo društvo sticalo. Onda bukvalno mi ništa o tome nismo znale. Ja lično stvarno ništa nisam znala. Ja sam studirala ruski jezik, ja sam volela ruski narod. Mislim da su iza 1948. godine primali u Partiju svakoga onoga ko je vikao na Sovjetski Savez. To je bila jedna mržnja, to je bilo jedno potpuno negiranje. Ja se s time nisam mogla složiti. Međutim, ja sam kasnije puno čitala. Ja i dan danas čitam rusku štampu svu. Ja sam toliko tih ispovesti pročitala tih ruskih Grosmana i šta ja znam. Pročitala sam mnogo tih ispovesti, ja stvarno sada vidim šta je staljinizam. Ali mi nije jasno da se naše Društvo s nama obračunava na staljinistički način, potpuno na

staljinistički način. Ja sam toliko verovala u taj Peti kongres. Čula sam da je završen sa „Živeo Staljin”.

Logor za žene

Komandna zgrada u logoru za žene na Golom otoku

BUBA

Ja sam uhapšena kao član Sreskog komiteta u N. Bila sam inače isleđnik u tužilaštvu i desilo se po izlasku Rezolucije IB mi smo se u tužilaštvu tako izjašnjavali, više frontovski ovako, pa im se valjda to nije dopalo. Tako je to prošlo. Posle je došlo suđenje Filipču, zvanom Fića. Bilo mu je sudeno ovde. Fića je održao jedan govor na suđenju. On se branio. Ta njegova odbrana je odštampana. Mi smo to čitali. Jednog dana je kod nas u kuću došao jedan prijatelj doveo nekog oficira. Rekao je da mu je to dobar drug. Naravno, izašla je Rezolucija IB i naravno razgovarali smo o tome. Međutim, taj oficir (bio je i on posle na Golom otoku), odmah posle toga je to sve otkucao. I mene su jednog dana, nije prošla ni nedelja dana, prozvali u Komitet. Kažu - dođi molim te, nešto menjamo sada partijske knjižice - pa im trebam. Kažem - da li odmah? Kaže -ne bi bilo loše da dođeš odmah. Ja pođem. To je bio kraj '48. Pitam onu sekretaricu da li me je ona zvala? Kaže - nisam. Pa kako - nisam te zvala? U tom ja izađem, mislim se šta sada da radim, jer ona kao sekretarica bi morala da zna da li sam pozvana i od koga sam pozvana. U tom se pojavi neki islednik, neki Barac, i kaže: e, dobro što te vidim, da li bi htela da dođeš kod nas ovde u SUP? To je tu, blizu našeg komiteta. Da li bi, kaže, htela da svratiš da ti dam jedan predmet? Žuri nam se, pa kad si već tu, da ti dam to pa da poneseš. I ja pođem sa njim. Otvori on vrata, uđem. Jedna ogromna soba i za velikim duplim stolom sede i šef Udbe i pomoćnik, neki iz KOSA. Svi došli, neka milicija, i svi su tu. Ja sam u to vreme bila predsednik sindikata i svih tih upravnih službi, i milicije, i tužilaštva, i suda sreskog i okružnog. Taj izveštaj je bio kod mene i držala sam ga u tašni. Dolazio je neki iz Beograda, pa smo to pročitali. On mi kaže - dobro je ali nisi pominjala Tita. Kažem - u redu, lako ćemo to dodati

- i trebala sam to da govorim. Mislila sam da je reč o tome. Međutim, eto tu upadnem, a oni na mene kao zveri. Kažu; bogami, lepo si počela, daj partijsku knjižicu. Ja kažem - ne dam. Zašto? Dajte mi recite šta hoćete vi od mene. Oni kažu - znaš ti zašto, i to ti dobro zanš. Ti dobro znaš kako se umnožava govor Filipčev i kako si došla do tog govora. Kažem - ja sam ga našla u poštanskom sandučetu. Ne, ne, - kaže - odgovorićeš ti kako si došla do tog govora.

Oni opet - daj partijsku knjižicu - i ja dam. Uzmem je i *frk, frk,* iscepam je i bacim. I povedu me u taj istražni zatvor. To je preko puta Udbe kad se pođe ka mostu. To je u prizemlju. Upadnem tu i strpaju me u istu ćeliju u kojoj sam bila za vreme okupacije. To je samica sa jednim malim prozorčetom gde nema gde da se stane, nego je samo jedno visoko postolje i na tom postolju čučiš. I sad se ponovo nalazim u toj istoj ćeliji. Mene nisu ni zvali ni ništa. Pozvali su me jedanput da potpišem zapisnik za moj rad protiv naroda i države. Kažem - ja nemam protiv naroda i države. Ako je nešto bilo, bio je čisto partijski nesporazum i ništa više. Nisam htela da potpišem. Posle dva-tri dana došao je jedan drug koji je bio sa mnom u borbi i kaže: a ti tako, izdajnik! Kažem - kako te nije sramota da kažeš da sam izdajnik kad znaš vrlo dobro da smo zajedno bili i u Borbi, da sam tamo bila politički delegat i tako? I on je otišao. U to vreme je tišina bila jedno 4 do 5 dana u dvorištu gde su bili ti zatvori. Bilo je mnogo seljaka koji su uhapšeni zbog zadruge, zbog otkupa, i tako. Znali su me da sam bila član Agitpropa u komitetu i odlazila sam u sva ta sela, i uplašili su se da sam ja tu došla kao provokator, pa su ćutali jedno četiri dana.

Kad su čuli kako ja ovom kažem - zar te nije sramota da me nazivaš izdajnikom, kad znaš da smo zajedno prošli kroz Borbu - oni su već sutradan počeli da izlaze u dvorište. Vikali su: Bube, izlazi da ti bacim bombonče. Bube, izlazi jedno jabuče da ti bacim. I tako nešto u tom smislu. Tu sam provela jedno mesec dana. Bio je i moj muž uhapšen i majka je donosila i meni i njemu pokrivku. Bio je u podrumu. Kažem, nismo mogli da se viđamo, jer nisam izlazila u dvorište niti je pak on izlazio. Drugi su šetali po dvorištu. Posle jedno deset dana došao je jedan milicioner unutra, sav bled, i kaže: moraš da spremiš stvari jer ćeš noćas ili dalje. Sav je drhtao jer me je poznavao. Kažem ja: molim te, reci mome mužu kad budem izlazila da bude na prozoru. To su tako mali prozori od podruma. Kaže: ne brini ništa. Stvari što sam imala, što je mama donela, dušek, jorgan, kažem stavi kod prozora, pa kad mama dođe da to ponese i tako. Ja krenem i odvedu me ka stanici i bace me u neki vagon. Tamo je bila

još jedna drugarica, vagon otvoren, straža ispred vagona i ja vidim na železničkoj stanici prolaze. Vidim neke iz pošte. Vidim jedan bračni par i dozivam ih i kad su me primetili oni dođu tu. Ja im kažem: ja noćas idem dalje, javite mojoj kući. Mi krenemo tu noć. Iz ovog mog zatvora je bila još jedna koja je imala drvenu nogu i bila je žena druga P. L. - Danica. Sećam se da smo došli u Kovačicu. Tu su nas dočekali, prenoćili smo dve noći. Ova mala bez noge je nešto prigovorila drsko i vraćena je natrag. Verovatno za Beograd. A mi smo otišle ka Ramskom ritu.

Tu se skupilo sijaset žena, to su grupe i grupe. Čitaju, prozivaju, ko ovamo ko onamo. Posle je počeo rad. Bile su tu neke barake, koje smo sređivali. Po barakama je bilo više grupa, te studentska grupa, te ova te ona. Morale smo prvo da popunjavamo neke zapisnike. Posle se krenulo obalom Dunava pa je na svakih dva koraka bio milicionar ili milicionerka. Mi smo mislili sad će nas sve u Dunav i postreljati i tako ćemo završiti. Međutim, išlo se dalje i tako smo došli do rita. Počeo je tu rad. Radilo se po 14 sati dnevno. Kopali smo kanale. Imali smo dve glavice kupusa na ceo kazan. To je tako bilo gadno i strašno. Glad je bila. Počele smo da dobijamo kokošije slepilo. U kanalu smo radile, pokušavali smo ove slabije i nežnije, koje nisu navikle na fizički rad da zaštitimo. Govorili smo im da kad milicionerka ne gleda, neka prestanu sa radom da se malo odmore, a kad se milicionerka okrene nek opet kopaju. To je tako išlo danima.

Sad je tu povremeno dolazio Veselin, i kaže: odmor. On iznese kutiju cigareta i počne da deli. Ja kažem, majku mu, vidi kako hoće da nas kupuju, jer nisam ni znala ko je taj Veselin, šta hoće i s kakvim namerama nudi tamo cigarete. Tek dobro je bilo da smo malo predahnule. I odmarale se po 10 do 15 minuta na toj zemlji...

Tu u kuhinji bila je Kosa, pa dođe, donese mi jednu kocku ili pola kocke šećera, nekad krompir, nekad glavicu luka, i onako sva drhti, i kaže mi - jedi. To je Kosa Jovović, iako se pre toga nismo znale. Onda, kako smo bile pod jednim ćebetom, ona drži ono ćebe da se ne čuje kako ja žvaćem luk, ili ono pola kocke šećera, pa kaže - gledaj da pljuvačkom taj ukus luka odstraniš, da se to izgubi. Eto tako je bilo.

Jednog dana smo krenule za Zabelu... Veselin je tu bio upravnik, a upravnica Marija Zelić.

Taj Veselin je, začudo, znao i ovo da ti kaže: „Ženo, vodi računa o obrazu jer kad ovo prođe ceo život ćeš da nosiš prljavi obraz ako ga ovde isprljaš. ”

Onda je on, da bi nam dao do znanja ko su cinkaroši, znao naglas da prozove „sve žene koje imaju zapisnike” da stanu pred

njegovu kancelariju. Tako smo videle i saznale ko je to među nama pišu zapisnike i cinkare druge.

Nas 15 su strpali u kuhinju. Među tih 15 bila je i Svaka Tasić. To je jedan stari komunista, u Sremskoj Mitrovici je provela 11 godina kao takva pre rata pa je došla posle tu. Da li se *izjasnila* ili nije o tome nismo nikad pričale. Bila je starija žena, onako smirena, sređena, jedno blago lice, plemenito, tako je nekako delovala prijatno, mada nismo ni znali da je ranije toliko robijala. Ali ostavila je tako divan utisak.

Sećam se šefa kuhinje, neke Slovenke, ne mogu se setiti njenog imena, ona je toliko vodila računa, da li po naređenju upravnika ne znam, tek ona je toliko vodila računa o svima nama, a naročito o Savki. Mi smo joj, kad dođe ujutru, nameštali kosu, pa uređivali kikice, pa doterivali, pa gledali da pojede nešto najjače, najbolje. To je tako trajalo. A imale smo i jednu grupu od sedam-osam koje su bile izdvojene kao nekakva *banda***.** Tu je bila među njima Cveta Turković i još neke, ne mogu da se setim sve koje.

Znam da su te žene bile tu izdvojene. Ne mogu sad da se setim njihovih imena. Njima se donosila hrana odvojeno preko Kose Jovović, koja je donosila hranu i ovima u vešeraju. Druge žene su radile po dvorištu, pravile su neke aleje, cveće sadile i tako dalje. Rad nije više bio onako težak kao u Ramskom ritu. Ali kada je tu Marmija bila je raznih grubosti, podmetanja, zivkanja. Dolazile su da čuju šta je ko pričao, bilo je svega kao po zatvorima.

Sećam se jednom, bio je 8. mart, upravnik je bio u Beogradu verovatno, onda je Marija komandovala. Nešto se osećalo u vazduhu, neko zatišje, neka muka, neka težina. Mi zatvorenice imamo razvijen taj njuh, pa smo osetile da se tu nešto sprema. Te Marijine „radne grupe" slabo su se viđale. Mislim na Mariju Zelić, upravnicu. Počelo je uveče, počeo je iz nekih soba da se čuje jauk, vrištanje, pištanje. Čujemo mi tako jauk iz soba, ajde da jedna ode da vidi o čemu se radi. A oni su tamo tukli neke, a najviše su tukli tu Tasićku, tu staru Savku. To su bile te iz Marijine grupe, neke *Bosanke,* koje je Marija odredila koga će da tuku. Savka je tu pod batinama umrla te iste noći. Tada je mogla imati 54 godine, možda i 60. Ne znam tačno.

Sećam se i Brane Marković. Ona je došla kasnije. Mislim da su bile nekako istih godina Brana i ova koju su ubile te noći.

To je prošlo, došao je Veselin, šta je bilo među njima ne znam. Veselin je bio samo odsutan, a ona je to svršila. Posle još jednom kad je Veselin bio na službenom putu, Marija je opet pripremila neko batinanje. Ova „grupa' njena je svaka imala po kamenicu, pa su u toj velikoj prostoriji trebale da nas tuku tim kamenicama. Međutim, u momentu kada su se one pripremale, mi smo se izdvojile na jednu stranu a one na drugu, u tom momentu naišao je Veselin. Prišao je

našoj grupi, raširio ruke i rekao je: stanite, bando jedna, svi ste vi banda, svi ste vi gadovi! Vi ste ništarije! Počeo je da viče. Kaže: vadi to kamenje iz njedara, bacajte to kamenje! One su to kamenje bacile. Osetile smo tada da je on na našoj strani i hteo je da nas zaštiti, zapravo on nas je te večeri i zaštitio. Tako je to ostalo. Posle je povremeno dolazio kad tu nije Marija. Dolazio je sa jednim harmonikašem, a mi smo baš prorađivale one Đilasove teze. On naiđe i kaže: stop! Ajde malo da se proveselimo. Onda je počinjao sa narodnom pesmom. Harmonikaš svira, ide od jedne do druge, ajde da ti pevaš, ajde ti, i mi tako pevamo... Trajalo bi po ceo sat,, a mi se odmarale i to baš u vreme kad počnemo politički rad. To je tako trajalo. Prozvale smo ga Makarenko. Ova Kosa je išla povremeno kod njega i on joj je davao cigarete za ove koje su pod *bojkotom* bile. I tako mi kaže, jer smo bile zajedno, kaže: meni se čini da je ovaj naš čovek. Ja kažem: slušaj Koso, ovo si sad rekla i više nikad. Ti ne znaš šta je policija. Jedni su blagi, drugi su oštri i to je njihov sistem, to je njihov način rada. Opet dode ona drugi put i kaže: ma on je naš čovek. Odem i ja kod njega, i kažem: molim vas, jednoj ste ovde dali dopisnicu da se javi mužu, hoćete li biti dobri da i meni date. Kažem: mislim da je moj drug revidirao stav. On mi kaže: ma, Bubo sedi, kaže, kakvo revidiranje. Slušaj, nema više informbirovaca, sve je to propalo. Ja ne pitam u kom smislu. Ja sam razumela da su oni potpisali sve, da su postali njihovi i da je to revidirano sve, kao što i mi kažemo da smo revidirale.

Marija Zelić tvrdi da je on sa tim ženama održavao ljubavne odnose. To je laž.

Posle toga je došlo mislim da nije prošlo desetak-petnaest dana, ne bih mogla tačno da odredim, počela je zorom neka hajka kroz dvorište, neki džipovi, jurišanje neko, počeli su da viču na nas, da nas isteruju. U stvari, Veselin je pobegao nekim džipom sa još jednim. Tako smo mi čuli. Čekali su ga dan-dva ali njega nije bilo, znači da je prebegao preko granice. Čuli smo posle da je otišao za Rumuniju.

Kad je on otišao, ubrzo potom nas su povezali dve i dve kamionima do stanice, pa ubacivali u vagone. U Specijalnoj policiji su me tukli po tabanima, a u borbi sam dobila tifus, pa su mi ti toksini bih zahvatili živce, tako da sam godinu i po dana bila u kolicima zbog tih nogu. Sa takvim nogama sam krenula tom stazom kamenjara uz obalu. Bile su tu razne grupe. Marijina grupa je stigla ranije i ta grupa nas je čekala. Kako smo nailazile Marija je korbačem udarala po nama i nagonila nas u *špalir*. Iza mene je išla Kosa Jovović, iza Kose Jovović Kosa Lončarević, i tako smo išle jedna iza druge. Ona nas je šibala, a ove su nas tukle dok smo prolazile kroz *špalir,* Glave su nam bile modre i deformisane, glava

modra izvučena nekako, ništa ne znam kako je to išlo. Došle smo u te barake, smestile su nas.

Nešto se kopalo. Zemlja je nekako bila masna, ispadalo nam je ono kamenje iz ruku, mučile smo se tu, počeli su da nas maltretiraju i noću i danju. Te žene. Marijine. Terale su nas noću da pevamo, kako ne bi spavale, svašta je tu bilo. Pa ajde pričaj kako si se volela, kako si se zaljubila, ajde ovo, ono, jedno maltretiranje. Užasno. Posle su nam odsekli kose, pa su nam napravili neke šiške, grozno smo izgledale. Terali su i neka kola da igramo, i onda su nam besili pojase sa sabljama, pa stavljali brkove itd. Ne volim da se sećam. Mučno mi...

Sećam se bila je i jedna drugarica, starija, koja je inače bila španski borac, ne mogu da joj se setim imena. Ni nju nisu poštedeli. Eto, to je tako išlo. Mučilo se, nošen je kamen po sto kilograma na traljama, ruke krvave, noge osakaćene. Da je bar to nošenje imalo neku svrhu, nego onako bez veze, nosiš pa vraćaš i tako.

Gledala sam da zavolim zidarski posao da mi to lakše bude. Bile su neke sa mnom kao što je Bosa Abramović iz Nikšića. Ona je radila sa mnom, bila je *bojkotovana* i ona je pod *bojkotom* radila tu kod mene na zidanju i tako je pronalazila odgovarajuće kamenje za tu puškarnicu. Bio je jedan stariji dobrovoljac koji je došao sa muškog radilišta. Bilo mu je ime Tripko, a bio je iz Bijelog Polja. On je bio dobrovoljac i majstor: mogao je da pije vodu kad hoće, mogao je i da puši. Ja ponekad kažem - čiča Tripko, jel vam se pije voda? On ćuti, jer mi nismo smeli da razgovaramo. Ali ja ipak to kažem kad niko ne čuje. On ćuti, ćuti, pa tek kako nose one žene kamenje, on kaže: ajde ovamo, donesi mi jednu flašu vode i neka ti stave malo sirćeta. Ona otrči i donese. On uzme, malo popije a ono ostavi na ivicu zida. Ništa ne govori. Ja onda uzmem ono i popijem resto. Prođe neko vreme ja opet: čiča Tripko, jel vam se puši? On opet mrdne onim brkovima, zapali cigaretu, povuče dva-tri dima, pa stavi na ivicu zida, a ja uzmem pa pušim, ništa ne govorim. Tako je to išlo. Posle sam prešla na cisterne, ređala sam one daščice, obloge, iznutra. Sa tim bolesnim tabanima. Međutim, nikad mi se nije desilo da padnem.

Kod islednika nisam bila, ali sam nailazila na "grupu". Došle su *Bosanke,* ne znam tačno kad su došle, ali su one počele da nas maltretiraju. Jedanput su me pozvali, a Marija me dočeka onim očima ledenim: „Hoćeš li da govoriš"? Kažem: nemam šta da govorim. Znači - nećeš. Kažem - nemam šta, sve što sam imala rekla sam u istražnom zatvoru. Kaže - marš napolje, bando jedna! U svim barakama su postojale te žene koje su vodile računa o tome, koje su znale kad će koja biti pozvana tamo, one su pratile i čekale pred Marijinim vratima, pa ako Marija vikne "bando", one te dohvate i

tuku te. Ja izađem od Marije pa se sve ovako kao smeškam, ali one čuju reč "bando" i počnu da tuku. To je tako išlo.

Ja sam nekada radila na tom zidu i na toj cisterni i glačala sam. I taj klozet sam glačala, malterisala. Tu je bilo i smrada pljuskanja, po nama. Išle smo po kazane gore u brdo, čekale smo od Boga da nam da vode, jer cisterna nije bila gotova. Nosile smo sa tog brda i džakove sa hlebom. Ja se nisam tu mnogo namučila, jer su ti teški kazani nošeni na motkama, a ja sam bila onako mala pa sam se propinjala na prste da ne bi Marija primetila da ja ništa ne nosim i tako je to išlo, ponekad.

Bosanke su nas mnogo maltretirale. Sećam se neke drugarice moje bibliotekarke iz Niša, jer sam se sa njom posle zajedno vratila kući. Počelo je maltretiranje po celu noć. Ko to da izdrži! Posle se mi dogovorimo i ode u Upravu prvo ona i priča za mene, posle odem ja pa pričam za nju. Da se spasemo muka. A bila je i još jedna radnica iz Niša, koja je imala neko odlikovanje kao dobar radnik. Zvala se Radmila, pa ja joj kažem - ti si dobra radnica a dobila si i orden kao radnik, ajde malo pokušaj da se aktiviraš. I sad ja odem i pričam o njoj kako joj pomažem. Međutim, Marije više nije bilo, otišla je. Bila je onda neka Hilda, ili Rada. Onda ja kažem - drugarice Rado - mi imamo ovde jednu radnicu, ona može da služi ovoj našoj zemlji kao radnica, to je žena čvrsta i izgrađena i dobra, nju bi trebalo izvući, jer je bila pod *bojkotom*. I ona je bila izvučena iz *bojkota*. Tako je i ona počela sa ženama da priča.

Jednom je bila u bolnici ne znam zbog čega. Tu je već situacija bila malo bolja kad je ta Marija otišla. I ja odem kod nje, kažem - što se ti ne popravljaš, kad nisi pod bojkotom? Ili odem kod Slavke i kažem: a, bre, sram te bilo, kad ćeš ti da se popravljaš? A ona: ja, sram te bilo, ti da mi kažeš. Ja kažem: ćuti nemoj da nas neko čuje, nemoj da mi praviš komendiju. I ništa, ona ućuti i tako. Popravljamo se. Gluposti!

Bilo je žena koje su po celu noć, sa onima sa kojima su spavale, iščačkavale iz njih, pa su iz njib isisivale i ono majčino mleko što su posisale, a posle su to prenosile. Užas!

Zaboravila sam da pomenem neke osobe čiji su slučajevi po mome bili nekako najupečatljiviji. Recimo radi se o Veri Mirić. Ona je bila, sećam se da je bila, odlična studentkinja, poslata u SSSR i došla je i ona ovamo sa Ramskog rita na otok. Znam da je jednog dana, Ždrale, komandant Živana, koja je bila kažnjena, ali je bila komandant celog kruga u Upravi. Ona, pa Dana Petrović, mada je Dana bila dobra. Pošto su bile nekada dobre drugarice, pa je Ždrale uzela i Danu da bude tamo.

Desilo nam se jednog dana, da nam ta jedna barakica na samoj obali mora, tu je Vera Mirić zatvorena, jer se smatra da je imala veze sa NKVD-om ... Bila je tu par dana, ništa se nije čulo... Ja sam primetila da je ona izvedena, da je bila ispred barake, a po mom mišljenju bila je nepokretna. Žene su joj okačile nešto oko pojasa, metali joj brkove, nešto su pravile od nje... Posle su počele da igraju kolo. Eto to znam.

To me i sada stalno muči, te slike mi se pojavljuju pred očima. Jedno jutro su tražili Olgu Aleksić. Toje bilo na Grguru. Novka Vuksanović je videla obešenu, savijenu u klupče i tako kažu - obesila se. Da li su je tako namestili ili je stvarno mogla da se obesi to ne znamo, tek ja to sada pominjem, mada se to desilo na Grguru. To pominjem zato što je Novka Vuksanović posle toga i ona nerve izgubila. To je na nju teško uticalo.

Ja sam provela tamo tri i po godine, i za mene su najstrašniji bili ti *špaliri*. Ja nisam nikada prošla kroz *špalir,* sem prvi put sa onom Marijinom grupom. Ali ovo sada što smo svi morali da prisustvujemo, da učestvujemo u tom maltretiranju tih žena koje nove dođu, pa neka sa štiklicama, neka viče *živeo Tito* neka počne da peva, bilo je svakojakih žena. A bilo je i hrabrih žena, dostojanstvenih, tako su se držale kao prave komunistkinje. Išle su uz one stepenice koje smo mi gradili, tu je bilo po 50 stepenika i kako koja ide prolazi kroz *špalir*. Bilo je *špalira* gde je bilo samo pljuvanje. A bilo je i ovih gde je bilo tuče do besvesti. Najteži su mi bili ti dani posle *špalira,* na primer sutradan, kad vidiš ona lica sva plava, krvava, oči iskočile, usta izbačena sasvim, unakažena ta lica. Žene se vuku kao neki leševi, prosto nisu u stanju ni da hodaju. A onda gledaš i one žene koje su ih udarale, neke od njih i savest muči, gledaš ta lica izmučena, glasa nemaju, a htele su da pokažu *popravku i revidiranje*. Sad je to bio jedan muk. Dva-tri dana to se ćutalo, niko nikoga nije mogao da pogleda. To je jedno teško psihičko stanje koje je na sve delovalo. To je baš ono što su oni hteli, mislim na Upravu, taj metod njihov i taj sistem njihov je izmišljen da nas i psihički unište. Uništavali su nas kao ličnosti, ubijale su veru u nama i da od nas stvore zveri. Prosto je tako bilo.

Ja sam iza rata bila takva da sam sa svakim bila bistra, vedra, nema toga ko nije pošao za mnom, potrčao, ili ja za njim. To je bilo jedno smejanje i pričanje. Nije bilo osobe u gradu koja mene nije gledala sa simpatijama. Bila sam iz vojne bolnice izašla sa štakama i tako dugo išla. To je bilo kad sam izašla iz vojske, kad se rat završio. Bila sam u uniformi, pa tako bez kose, ličila sam na muškarca. Ti naši drugovi i građani su me primili tako lepo. Sad, odjednom, kad

sam se vratila, svi su me znali, a svako je sad od mene okretao glavu, niko me ne poznaje. Dešavalo mi se kad idem uveče, da mi neko pritrči i pruži mi ruku, ili me poljubi i pobegne. A ja se ljutim i kažem - pa kakav si to, jesi li čovek, zašto to radiš, da te niko ne vidi. Ja sam došla, popravila sam se, zašto mi ne pružiš ruku, zašto mi ne pomogneš, nećeš da mi priđeš?! I tako to, bilo je svega. Tako da sam dugo bila bez posla. Onda sam počela u Grdelici, pa u Vladičinom Hanu. Osnivala sam tamo neka amaterska pozorišta i tu sam glumila i igrala. Bila sam čak i pohvaljivana.

Ja sam bila sa majkom i sa sestrom Blagoja Neškovića. Kažem ti one ćelije uzane, jedna do druge, između ćelija neke cevi, između tih cevi je bio iščačkan malter i mogli su da porazgovaraju. Baka me je stalno previjala, mećala mi luk na noge. Blagojeva majka, fina jedna ženica bila. Pitam ja neku Rosu, čiji je muž, ona je tu došla, kao nije po krivici, nego je zbog muža došla tu, zato što joj je muž Đurić bio sa njih 2000 prebegao našima od Dražinih. Ona je tu bila kao taoc. Kažem toj Rosi - priđi i pitaj kako se zove. On je nepokretan, ali kad ga pomaknu bliže rupi, on će ti reći. Kaže Ljubivoje Glavički. Tako otkrijem brata.

Kasnije kad su nas izvadili odatle da nas prebace u sobu tamo prolaznu gde se ide na streljanje, ili u Nemačku, mene su isto izbacili iz sobe. Ja sam morala da držim onu balicu, moj veš, moje stvari, to sam držala u zubima, a išla sam na kolenima četvoronoške. On je bio napolju i ležao je nepokretan na nekoj dasci. Stajali su neka dvojica pored njega. On je onom jednom nešto rekao, i ovaj je prišao meni i podigao me malo da idem i uzeo onu balicu. Kako je on to uradio, naišao je jedan agent i počeo da šiba po njemu, tako da me je ispustio. To je jedan susret. Posle smo se videli, kad su nas previjali. Naišao je žandar i kaže - šta se vas dvoje dogovarate. Kažem - ništa se ne dogovaramo, molim te, ovo mi je brat bliznak, pusti me da ga držim na rukama. On onda okrenu glavu, neki brka, mislim da se zvao Milan. Zapamtila sam tog Milana i posle rata dok sam bila u vojnoj bolnici, molila sam da ga nađu i izvuku iz zatvora. Želela sam da se taj Milan nekako izvuče iz zatvora. Čula sam da su svi oni pohapšeni ti agenti koji su bili čuvari. Ponekad kad naiđu novi, on upadne i očima ukaže na nekoga da je provokator da se paze, i baci nam cigarete, kao grdi, viče ali baci zapaljenu cigaretu, pa mi posle popušimo.

Ja nisam imala susrete sa Marijom. Smatrala sam je ženom bez osećanja, ženom koja nešto ima u sebi ledeno, podsećala me na tu hitlerovsku bagru, na neku zver, koja je u stanju da seče ljude.

Dosta je bio njen pogled pa da sav se izbezumiš. Ona je imala koga da pošalje da te udari, ako ona nije udarala. Imala je svoju grupu tih žena koje su joj dostavljale sve šta je koja pričala, šta su čule, kako bi ova ili ona imala da dopuni zapisnik, pa je pozivala. Ako bi nešto silom trebalo da se od nekoga izvuče, onda bi je ona prebijala. To je ta njena grupa. Ona je davala mig tim ženama, pa onda je pozivala one koje su trebale dopuniti zapisnik. Sve je to bilo na osnovu ovog što su žene govorile. To što su joj ove sugerisale, Posle toga je formiran *špalir*. Te žene su izvođene, bile su pljuvane, maltretirane i tučene. Mi smo te žene morali da pljujemo. Nosile su po kazni kible...

Brana Marković se uvek odvajala. Nju su maltretirali unutra u baraci. Ona nije bila sa mnom. Napolju je uvek bila prva kad se uzima hrana, oni su je gurali i ćuškali, ali ona hoće prva da uzme hranu. Inače je nosila kible, tucala i kamen, nosila kamen kao i ostale. Uvek je nekako bila usamljena. Ja sam pokušala jednom da joj kažem - pa dobro Brano, znaš, upoznata si sa teorijom marksizma, zašto ne bi malo ovako radila i počela sa ženama sa kojima možeš da se susrećeš. Vreme je kasnije bilo i nešto mekše, nekako lakše se disalo i živelo tamo. Ali ona te samo ošine pogledom i kaže: ne blesavi!

Za izlazak me pozvala Rada, pozvala i kaže onako šeretski: ,,A, čiča Tripko, jel vam se puši?', ,,A, čiča Tripko, jel vam se pije voda?". Ja se prosto skamenila, mislim se: neće valjda sad ponovo početi sa mnom kroz špalir. Ona se nasmeja i kaže - ti ćeš ići za koji dan kući. Brodom smo otišle do Rijeke, pa posle vozom.

Cisterna za vodu

LJUBICA

Moja sestra dolazi i kaže - zamisli, zove me jedan u UDBU i kaže počeo s vrata: šta je *bando*, opet se družiš s *bandom*. A ona ga pita - ko ste vi, kako to razgovarate sa mnom? Da li sam ja zatvorenik, šta sam ja? I ona vikne: prvo starija sam od vas, kako se vi to ponašate, ona više ne kaže njemu vi nego ti, ona je bila razvedena i nosila je prezime Božović. Ali, on je pomešao nju samnom, pa kad je vido da je pogrešio, počne da se šali kao: Ja sam mislio da je Ljubica pa sam hteo da je uplašim. Kao, nemamo potpune podatke o njoj, pa smo hteli nešto da dopunimo, neka dođe ona. I sestra se vrati i kaže - jao! Pitam: šta je bilo? Kaže - neki dokumenat im fali. Odem ja, a ona meni nije htela da kaže jer da mi je rekla, stvarno bih se strmoglavila niz balkon.

I ovaj mi kaže - družiš se s *bandom*. Kažem - niko neće s nama i družimo se između sebe, mrze nas i beže od nas. *Banda* se druži sa *bandom*. A kaže - ko recimo? Pa - recimo - kažem - profesor Rašović, hirurg. Kažem - jeste družim se sa njim i sa njegovom ženom, a ona je bila direktor Ekonomske škole. Kaže - Rašović je banda. Kažem - ja to ne znam, znam da je profesor Univerziteta. Poslednji put kad nije mogao Titov hirurg da ide, poveo je njega, ako je on *banda*, ja se stvarno s njim družim. Onda je tu zanemeo. Onda ne znam za koga me je još pitao. Rekoh slušajte - dovde mi je svih vas, nećete me više. On kaže - a kako bi bilo da te vratimo na Goli otok? Kažem, to nećete doživeti da me vratite, ovde bih se strmoglavila. Kaže: pa koga ti ucenjuješ? Kažem - ja mogu da ucenim samo onoga ko me voli, a vas nikako. Vama do našeg života nije stalo.

Rekla sam: pozovete li me opet, izaći ću na sred ulice i vriskati.

A kako su me pustili s Golog otoka?

Ima jedna priča koju je moj brat ovaj lekar hirurg pričao da je Hitler imao najvećeg prijatelja Jevrejina. Zvao se Sauver Bruh, to sam zapamtila. Godine 1947. moj brat i snaja su bili u spoljnoj trgovini i primali su „Unrinu" robu. Onda sam ja otišla tamo i tu su bili i Simićevi, družili smo se između sebe i tu je bio Veselin Bulatović. On je bio nesvršeni bogoslov.

On je, kažem, još 1947. venčao moju sestru, ali sam ja bila u Dubrovniku, tako da nisam ni prisustvovala tom venčanju, pa ga nisam videla ni tada. Na Golom otoku odjedanput odjekuje, dolazi Veselin Bulatović. I ja vidim prepoznam ga, a niko ne progovara, ali ja njega vidim u pratnji. A mi nosimo ono kamenje. Odjedanput odjekuje logorom - Ljubica Božović. Kad tako nekog pozovu, one koje su dobre s vama, one počnu da plaču, jer znaju da vas neko zlo tamo čeka. To je već 1951. godina. Ja kažem - deco pustite, pa šta ima, koliko puta su me zvali. Hteli su pošto poto da me naprave špijunom, ali im to nije pošlo za rukom. Ja sam to odbijala i ništa mi nije bilo stalo do života. Uđem ja u baraku, sedi Veselin u sredini, s jedne strane sedi Marija, a s druge strane jedan tek je bio došao za upravnika na Golom otoku. Pre nego što će da puste žene, oni ih odvoje u brigadu, bolje ih hrane, ne nose kamenje, i da kosa poraste, da drukčije izgledaš. Ja sam imala kike vezane kanapom. Uđem ja i vidim - on bi hteo da mi pomogne na neki način. Postavlja mi pitanje da ja tako odgovorim. Sugestivna pitanja. Je li Lubice, Božović, upropastiše li te Dapčevići?

Na Vladu je mislio. Ja kažem - jok vala, mene niko, sve što sam uradila za ovo vreme uradila sam sama. Bila sam razočarana, dosta mi je bilo svega. On onda, ja nisam ni dovršila, on se okrenu i kaže ovim dvoma: izađite. Oni izađu. Kaže on meni onda: dokle ćeš ovde? (Ja sam videla žene trče gore i nešto nose, nešto pišu. A kad nešto zgrešiš oni te kazne i celu noć stojiš. I ja stala tamo i vidim šta pišu, ova je rekla ovo, ova je rekla ono, znate već kako to, optužuju jedna drugu. To je posle ću vam reći, profesor Nikolić, koji je bio dole, lepo objasnio). Kaže on meni: pa dokle ćeš ovako? Kažem ja njemu: Veseline Bulatoviću, dokle cena moja bude da otkucavam ove, jer nemam više koga napolje, ako to bude moja cena da izađem odavde, nikad izaći neću, dok postoji i jedan jedini zatvorenik. Kažem - dosta mi je svega više. On odgovara - ti ne bi bila ni zatvorena da te saslušavao Slovenac. A ja još onda nisam bila svesna, kažem ja njemu - hteli ste od mene špijuna da napravite.

Kažem ti da zapamtiš - odavde izaći neću! Reci ovima koje sad tu vidiš i svima, ja znam da ću tu kosti ostaviti. Meni uopšte ne treba

sloboda. Ovakva da izađem na slobodu neću, ne treba mi slobođa, Dosta mi je, nosiću kamen i umreću tu.

Ja kažem: dajte mi bar jedan dokument što sam uradila, jedan letak, nešto što sam uradila. Jer, da bi se popravio, morao bi pre toga nešto da skriviš. Izdajnik nisam jer nisam u Partiji i nikad ući neću. I nikad mi i ne treba. I dosta, Veseline Bulatoviću, slobodno reci ovima nek prestanu sa saslušanjima, jer ove ovde nesretnice koje su isto tako nesretne kao i ja, neću za njih da kažem ,,ova je rekla ovo a ova ovo." Za majku moju i oca bih svašta rekla pod ovakvim okolnostima, za njih neću.

Kaže: jel' tako? Kažem - jeste.

Tu se vrate ove milicionerke tamo, a Veselin im drži govor. Neke posle toga idu na slobodu itd. Čita on imena, čita i odjedanput kaže: Ljubica Božović. Ja to nisam ni čula i onda mi drugarice kažu - pa slušaj, tebe zove! Kažem - šta govorite? Kaže - tebe zove. U stvari, Veselin me je dopisao, eto tako, mada se nije hvalio.

Tako moje poznanstvo sa Bulatovićem potiče od 1946. ili 1947. godine. Zato sam vam ispričala i priču o Hitleru i o Sauveru Bruhu. Svaki zlikovac ima po nekoga. Tako sam i ja imala svoga, inače bih ostala do kraja.

Sa nama je bila Miljuša Jovanović, sastra Arse Jovanovića, izgubila je obe noge kao partizanka. To je jedini slučaj u medicini da ona ovako gazi. Ona je noge izgubila u ratu i kao invalid je došla na Goli otok.

S nama je bila i žena Sime Markovića, a ona se obesila i to kasnije, po izlasku na slobodu. To je meni ministar Stanoje Simić ispričao, ja nisam ni znala da se ona obesila. To se krilo, dugo se nije znalo. Ja sam se bila ogrebla i došla je da me previje Brana Marković. Pitam je - kako si došla ovde? Ona kaže - tako imaš poštene oči da moram da ti kažem. Kaže - moj muž je bio nedisciplinovani član Kominterne i Sima je stradao, a ja sam bila disciplinovani član Kominterne pa evo stradam. To mi je ona rekla. Grdne muke je prošla.

Nisam znala ja da su moju majku od 82 godine izbacili iz stana, na užas cele Ulice 29. novembra. A to kad sam ja uhapšena, ušao u stan nekakav čovek i kaže - ala ste vi bako, uživali! A ona je rekla - Tako i ti sine i svako tvoj. Zamislite nju koja je izgubila dva sina, unuka i sve to, pa je izbaciti na ulicu. To je bilo kad sam ja bila na Golom otoku. Majku su izbacili iz stana, a ja o tome ništa nisam znala. Pojma nisam imala. Kad sam puštena ja sam otišla pravo tamo.

I nas tri, moja sestra i majka i ja smo tu živele u jednoj sobi osam godina.

Nas je bilo šestoro braće i tri sestre. Sada samujem pa kada dođu praznici, ja uvek bežim od kuće, nikad nisam tu, negde uglavnom otputujem. Ovo stoga što nas je ranije puna kuća bila a sada nema nikoga.

Ja sam strašno počela da se kockam kad sam izašla iz zatvora. Znate, to me je spaslo. Ili bih se drogirala, ili bih se propila, ne znam šta bih radila.

Hoću da vam kažem kako je sve počelo.

Moj brat je bio Jovan Božović, inženjer. On je 18. jula 1941. streljan na Banjici kao komunista.

Reč je o tome da ja nisam partijka ali kroz mog brata smo zavoleli komunizam. Osim toga, bili smo strašno vezani za Rusiju. Sestra mi je bila u onom čuvenom zavodu ruskom i tako primali smo sve te hudožestvenike, tako da smo bili strašno vezani za Ruse, a pogotovu je brat bio.

Sve sam preživela i ustaše su me maltretirale.

Kad se završio rat onda mi je puklo pred očima sve. Imali smo veliki stan u 29. novembru od sedam soba. I ja sam otišla, jer sam znala sve te generale i Bujošević i Savu Burića, moja braća su se sa njima družila. To su bili crnogorski studenti, a kod nas je bio običaj pre rata, ako nema gde da stanuje, dođe da stanuje kod nas i da se hrani, tako je to bilo. I Vlado Dapčević, naravno. Mi smo i neka dalja familija.

Odem u komandu grada da me niko ne bi poznao i kažem - molim vas pribeležite imam da izdam tri sobe, besplatno naravno. Onda dođe prvo onaj Leontić, hohštapler, koji se četiri godine krio po Splitu, nije ni video partizanštinu.

Razni ministri su stanovali kod mene i menjali su se. Dolazi godina 1948. i odmah sam videla diplomatske magacine. To me je zaprepastilo, njihove privilegije.

Onda nastade ta pljačka gore na Dedinju, stanova, kuća, majko mila, užasno, strahota. A taj Egić koji je kod mene stanovao je bio direktor ovih, svega ovog što je stalo od Folksdojčera i svega drugog, to se zvalo *narodnih dobara*.

Jednog dana doneo je jedan klavir. Slušaj Egiću, kažem mu ja - ovog momenta ćeš izleteti napolje ako mi još jednu stvar ovde doneseš. On kaže da je to za Krauta, jednog generala opet.

Dođu ovako ljudi, prijatelji, i počnu o svemu da pričaju. Peče mene to strašno. I tako ja užasno razočarana, ništa ni za šta više volje nemam. To su ta otimanja koja su komunisti vršili posle rata.

„Moji ministri" dođu pa ispričaju, pa to su uzeli, pa to su, pa šta da vam pričam. To je istina.

I mali sestrić meni, kaže: tetka hodi da vidiš, nešto sija. Leontić otvorio jedan kofer i razgleda. Tu su neka odlikovanja Hitlerova sa

brilijantima, hrastovo lišće sa brilijantima. Ja uđem unutra i kažem - vi ćete to predati komandi?! On me gleda i smejulji se.

Jednog dana ja imala goste na ručku i došla žena Miloša Raševića, ja otišla nešto da kupim i pred kućom Bajlonovom, dvojica iza mene i onaj jedan kaže - uđi u kola. Kažem - u koja kola? Kaže - ćuti i ulazi. Ja zgranuta!

Uđem ja u kola, april mesec 1949. Odjedanput ovi gosti stoje čekaju ručak i moja majka počne da plače. Kaže - šta je s njom? A mala kaže: pa baba, ja sam stajala na prozoru, ona je ušla u neka kola, ja sam videla. Šest meseci niko posle toga nije znao gde sam! Mene odvezu u peti reon. Zatvorena sam u podrum dole. Prvo što sam čula to je bio jedan dečko koji je vikao: upropasti me Vidak Popović, recite mojim roditeljima! Ja uđem unutra, a bio je maj, imala sam tanku bluzu i jednu suknju, ništa drugo, a u podrumu hladno. Sve mislim izvešće me, ali ništa. Okolo svi vrište. Dođe milicioner baci mi parče hleba kroz onaj prozor. Tu i kibla, ne daju mi uopšte da izađem. Ja ne mogu ništa da jedem, ništa ne mogu da okusim, ni hleb, ništa. Ne mogu ni da zaplačem. Tek jednog dana milicionar dođe i uzme hleb natrag. Mislim da nisam imala više od 30 kilograma. U tom petom reonu ostajem mesec dana. To je negde kod Đerma. Tamo je bilo sve ispisano po zidu: kao uhapsili me zlikovci, ništa nisam kriva. Posle izvesnog vremena milicionar kaže: ajde sa mnom i vodi me u jedan hodnik i zamislite koga vidim, Tabakovića slikara koji je bio naš veliki prijatelj, Ivana Tabakovića. Oni su tražili pasoš za Švajcarsku. Ja gledam u njih, ali me oni nisu prepoznali. Išli su da uzmu pasoše.

Zove me islednik iz petog reona, kaže - šta je, štrajkuješ gladu. Ja kažem - nije, suviše me hranite, ne mogu sve da pojedem. Kaže - šta misliš ti, hoćeš li ti sa mnom razgovarati? Ja kažem - nemam ja ništa da razgovaram, sve mi je jasno gde sam, ko sam i šta sam, i ko ste vi.

Kako sam ostala živa u toj svilenoj bluzi i tankoj suknji Boga pitaj. Metnu oni mene u kola i idemo. Vidim Obilićev venac. Ulazimo unutra u zgradu, kad sam ja ušla unutra, moje radosti, kad sam videla žene. Ja sam se toliko obradovala. U tom zatvoru je bila Petričevićeva žena, sestra od strica Ćosićeva, doktorka, Danica Ćosić, baba Lepa, to je sestra Ljube Radovanovića, čuvenog komuniste, ona ga je krila, tada je imala blizu 80 godina i neka Manuška i dve devojčice. Joka Nikolić ona je završila fotografski i bila je u muzeju... Ja kad sam njih videla, počela sam toliko da ih ljubim i da se radujem. Pitaju me - da li si ti luda ili šta si ti? Kažem - radujem se da vidim svet, da vidim nekog. Mene islednik odmah sutradan zove. Kaže - zvao sam te, valjda si dosta iskusila, hoćeš li da se popraviš? Pitam šta da se popravim. Posle mi je sinulo kroz glavu - hteli su da

naprave špijuna od mene. Bila me je kao glasina da sam mnogo pametna i da imam uticaja na ljude. Kažem - pa šta da se popravim? Kaže - da se popraviš i da ispričaš sve o tvojim prijateljima. Kažem - šta vam pada na pamet, šta da pričam i šta da se popravim? Ja nisam član Partije, nikome se nisam zaklela, izdajnik nisam. Onda on kaže - kurvo nemačka! Onda ja počnem - ako sam ja to - rekla sam - onda su Titova žena i sestra i svih vaših rukovodilaca današnjih kurve i drolje. Tako sam mu ja to rekla. Kako je to moj brat čuo ne znam, ali on je Blažu Jovanoviću svašta rekao. Onda me je prvi put inspektor udario. Žene su mi rekle - pazi kad ideš njega, kad ti ponudi cigaretu uzmi i kad se on okrene pokupi pikavce da doneseš gore. On mi je ponudio cigaretu pre nego što me je udario. Kažem - neću.

Pusti on mene opet. Zove opet posle dva - tri dana i pita - hoćeš li da potpišeš? Kažem - šta treba da potpišem? Kaže - da ćeš se popraviti. Ma nikad neću zapamtite, ostaviću kosti, a nikad niko moj nije bio špijun, neću ni ja da budem! Šta sam ja uradila da bih morala da se pravdam, šta? I onda posle dva - tri dana dolazi Boža Begović, islednik, njegova majka je od Božovića i ja sam ga znala, dolazio je s mojom braćom. Kad sam čula Božu Begovića, ja zatvorim vrata da me on ne vidi. A on kaže - je li Ljubice Božović, stigla si među ove kurve i propalice, tu si stigla.

Ja kažem - Božo Begoviću tu mi je mesto, jer sam bila nemačka kurva. Kaže - ko ti je to rekao? Kažem - islednik. Mora da si ga izazvala. Ja velim - a kako sam ga izazvala da takvu stvar kaže - zatvorim ona vrata, neću sa njima da razgovaram.

Tu je bila i Boba Đorđević, ona je vrlo loš karakter, izašla je posle šest meseci sa Ramskog rita, a tamo ko god je izašao ili su bolesni ili su potpisale da će da rade za njih.

A onda svi brane tog Veselina Popovića sa Ramskog rita, advokata. Možda je to moje mišljenje i subjektivno. Ali ja toga čoveka prezirem. Jer znate šta, on je pokupio sve tako ove da mu čiste sobe Posle sam čula da se neke sa njim druže.

Posle je on pobegao za Rumuniju. Bilo je to u Zabeli, zbila se prava Vartolomejska noć. To veče oni su pohvatali sve žene koje su kod njega čistile i dolazile, nastala je strahovita tuča. Bila je tu neka Savka, osuđena na 15 godina robije pre rata kao komunista, i onda nju 1948. zatvore. Tu noć su je ubili, a Veru Mirić su ubili na Golom otoku. Ja se sećam Vere Mirić...

Putovale smo iz Požarevca za Goli otok 48 sati, a nismo ni znale kuda idemo. Ne znamo da li je noć ili dan. Vezane smo po dve stalno, a tu obavljamo sve fiziološke potrebe. Izlazimo iz voza, ubacuju nas u utrobu broda. Mrak užasan, ulazimo u brod, a ne znamo još uvek gde smo. Odjedanput kako smo sišli dole, vidim krst jedan i jedna žena razapeta. Bila je to neka Dora Dimitrijević. Tako

su je razapeli na krst, vezali joj ruke i noge i tako stoji. Ta nas je scena na tom brodu dočekala.

Prvo su nju uveli, vezali je i razapeli, posle smo mi ulazile. Verovatno su hteli da nas time impresioniraju, da vidimo šta nas čeka. Mi još uvek ne znamo šta je to, gde nas vode. A tamo kamen goli, nigde travke jedne, nigde listića, nigde ničega. Ulazimo u barake, tada sam se ja onesvestila, ali sam odmah posle došla k sebi.

Ulazim ja i vidim neko visi u baraci. Pre toga su logoraši radili te barake, muškarci, i napravili od onog radnog odela, nabili nekakve krpe u lutku i glavu i to tako visi.

Na Golom sutradan, mi nosimo kamenje. Radimo. Nekoliko puta noću su nas budili. U četiri sata ujutru duva vetar. Bura je gora od košave. Jednog dana treba da pravimo put i odvode tri po tri odvajaju da prave taj put. Jedna nosi kramp, jedna nosi lopatu, jedna nosi grabulju. U toj grupi je bila i neka Danica Rajičević, prvoborac, onako krupna. Ne znam koja je bila treća i počnemo da radimo. Kad prođe lađa, naređenje je - lezi - da nas ne vide.

Možete zamisliti 1951. vrućina nezapamćena, daju nam četvrt litra vode na osobu, a za milicionerke se ekstra nosi, a za nas opet odvojeno.

Ja sad ne mogu da se setim, kako smo saznali gde smo ali je neko to viknuo. Neko je rekao - dobro došli na Goli otok. To je bio neko od onih muškaraca koji su se kao popravili. Ja se sada ne sećam ko je to rekao. Mi počnemo taj put. A kad vide lađu komanduju - sagni se! Mi moramo da legnemo, da nas ne vide iz lađe, da tu nekog ima i da se tu neko kreće. *Jer tu ničega nema*. Ja sam rekla ako vidim zmiju, znate deco, tog momenta ću da umrem, tamo ima samo zmija, nema flore ni faune.

Još jednu stvar kad bih mogla da zaboravim, ovu Aleksićku, što se obesila. Tu noć su opet izveli nju na saslušanje, a bila je krupna lepa žena, Olja Aleksić se zvala. Iste noći Veru Mirić, mladu, bila je student i nju su tu noć pretukli. Mi čujemo jauke, saslušanja. Odjedanput ujutru kažu - pobegla Olja Aleksić i da idu svi po ostrvu da je traže. Nešto se mislim - kuda da pobegne? I onda tu ostave baba Lepu, ona je dva puta udarala glavom o zid da se ubije. I ona meni kaže - idi prospi ovo gde se đubre bacalo. Neke žene su, Bože me oprosti, vadile iz đubreta kad bacaju milicionarke, da jedu, mene Bog sačuvao što nisam. Mogla sam da podnesem, da se tu ne ponižavam. I ja kako sam pošla da prospem đubre od te rupe dalje vidim kostim, rekoh - sigurno je neka zaboravila taj kostim, bila je suknja i taj „frak”. Ja vidim to i mislim se - uzeću to i da ponesem, ko je ostavio da ga ne tuku. Ja priđem tu i vidim Olju da visi, a oni je traže. Neki stubovi su bili, ograda od te rupe gde se bacalo đubre i ona se obesila o tu ogradu.

Ja se vratim natrag i kažem, a Lepa veli - ćuti. Nemoj da govoriš, ćuti, pretući će te, ionako će je naći. Ja ne mogu da dođem k sebi, samo plačem. Ćuti, kaže, nemoj da te neko vidi. Kaže oni će nju sada sakriti da se ne zna, a onda si ti gotova. I tako ja ućutim. I onda svaku noć, stalno mi je to pred očima. Samo to.

... U životu takvu životinju, takav užas niste videli kao što je bila islednica, ta Marija Zelić. Ona je bila u Zabeli i na Golom otoku, do kraja.

Kad sam ja došla ona meni kaže - gospođo možeš li ti kad - god da zaplačeš? Prvo kad su nas izbacili iz tih autobusa, od Beograda do Gradišta, ka Ritu, ja ne znajući ko je ona, nije mi bila islednik u zatvoru, slušam je. Kaže - vidi stoku. Ja kažem - ne znam da li su oni stoka, ili ovi koji nas teraju. Znate šta, mnogo čovek može da izdrži.

Kad smo izašle iz autobusa, mislila sam tu će nas postreljati. I onda sam rekla ono od Njegoša, „što pogani od ljudi činite, što junački ljude ne smaknete". I potpuno sam bila mirna, jer sam mislila sad će nas tu poređati i pobiti. Marija je tu mene zapamtila što sam ja to rekla, da bi iko živ ovo mogao da dozvoli. A onda ona kaže: gospođo, jel možeš ti da zaplačeš? Onda već vidim ona je policija, rekoh: ne nikad u životu nisam zaplakala i neću zaplakati. Dok god ovde budem meni nikad niko suze neće videti. A zaplakala sam kad sam videla Olju da visi.

Posle u Zabeli testerišemo a ona pita - gospođo možeš li da testerišeš? Kažem kako da ne, baš je ovo fino, mogu što da ne.

A na Golom otoku Marija je samo uživala da pozove i istuče ko ne da nikakvu izjavu o nekome. Izmislile su dve profesorke iz Novog Sada, da su bacale žive ljude pod led, samo da bi prestale da ih biju. Posle se dokazalo da nije istina, ali nisu više mogle da izdrže. I onda nosiš kamen. Sada ne mogu da verujem da sam ja to nosila. Kamen od 50 kilograma, pa ga stavite na one tralje. Bile su neke *Bosanke* koje su kao revidirale stav, to je grozno bilo. Nema nijedan primer da potvrdi pravilo kakve su bile, to su te *revidirke,* pogotovo Muslimanke. To je nešto strašno.

One su te koje su u svačemu prve. One su bile naši goniči, jer su one kao svoje stavove revidirale. Kad dođe nova grupa, to je užas. Drago mi je što nijedna od tih žena na mene se ne može požaliti, inače od griže savesti ne bih mogla ujutru ustati. Poslednja bih izašla sa Golog otoka, pre nego što bih bilo koju od koleginica pljunula ili udarila.

Tako je bilo.

DANA

U partizanima sam bila od 1942. Tamo sam bila primljena za kandidata i kad sam došla, molim lepo. Primljena sam odmah u Partiju. Došla sam u Narodni odbor i tu se zaposlila u petom reonu. Posle toga me iz Komiteta pošalju u Kontrolnu komisiju Srbije mene i još jednu, kao mlad i perpsektivan kadar. Sećam se, bio mi je predsednik Raja Nedeljković. Raja je bio dobar čovek i pola Kragujevca je bilo u Kontrolnoj komisiji. Tamo nikako nisam mogla da se prilagodim, da tamo izigravam nekog iznad svih i tražila sam da me vrate u narodni odbor. Tamo sam prisustvovala tom sastanku gde se Žujovića odrekla njegova žena Lula Planojević-Žujović, u stvari Mileva Planojević. Oni su tražili da se mi izjasnimo o Hebrangu, Žujoviću. Mi smo tako zapanjeni sedeli i ćutali. Onda je ona prva ustala i rekla kako kola revolucije na prvoj krivini izbacuju one koji nisu bili za to. Ta njena izjava me toliko porazila, da to nikada neću zaboraviti.

Posle toga sam kukala kod Raje Nedeljkovića da me vrati u Narodni odbor i on me je vratio u Narodni odbor. Tamo sam bila neki šef odeljenja. Onda izbi Rezolucija. Mi smo bile na sastanku baš kad je izašla rezolucija, nismo ništa znale šta se odigrava. Ja dođem kući moja majka sedi i kaže: „Gde si, crno dete? Toliko sam se uplašila. Šta je s tobom? Ja slušam ovo o rezoluciji što su govorili i celu tu priču.»

Onda se, naravno, zgranem. Odmah kažem - pa kakav je to način, mi smo se Staljina išli svi i u ratu smo bili zajedno. Ja sam bila u partizanima. Iz Beča sam došla u Sloveniju i borila sam se u Sloveniji.

Dobro to sada s brda s dola. Uh, što ne volim te priče!

Izađe ta rezolucija. Ja ujutru odmah odem na posao i tamo razgovaram sa svima onim Ijuđima koji su radili sa mnom u Narodnom odboru šta ćemo i kako ćemo. Oni su svi govorili - ma kakvi, nećemo mi to tu da se... neka se prvo pomire sa Rusima pa ćemo onda da idemo na radne akcije i šta ti ja znam. Dragi Stamenković je održao govor tamo pred Šestom muškom i poslao telegram Staljinu. Mislili su da je neobaveštenost. Znaš kako je to bilo i kako mi svi smo aplaudirali Dragom Stamenkoviću i Staljinu i svima redom i onda ništa. Oni su posle napravili neku komisiju i čita meni tamo komisijski nalaz, a ja ni ne znam da on meni čita.

Čita sekretar komiteta neki, kako se prezivao, ne znam, ali znam da je posle pobegao u Francusku. I kada je on pobegao, tek su onda nas popuštali. On je bio informbirovac ali se toliko bedno poneo. Bio je mali čovečuljak, prvoborac, sa mnom je radio, bio je član Kontrolne komisije. Čitaju i za mene i onda me pitaju - šta misliš? Ja velim - tu ja nemam šta da kažem. A on me u stvari optužuje kako sam bunila narod, kako sam prolazila pored grupe koja je radila. Mi smo posle prešli na Zvezdaru i tamo smo stanovali. Kao, zvao me je: ajde hoćeš li samom da radiš, a kao, ja sam rekla - neću, radiću kad se pomirimo sa Staljinom i tako to. To je sve onda meni otkucano i da se izjasnim ja.

Ja kažem - jeste radila sam u Kontrolnoj komisiji u birou za pritužbe i predloge i pročitala sam sve one žalbe za otkup onih seljaka bednika. Kažem, što se otkupa tiče to je bio jedan užas. Oni su seljake hapsili bednike.

Kasnije su me izbacili iz Narodnog odbora. Samo su mi dali jednu cedulju na kojoj je pisalo da mi prestaje radni odnos.

U Ramskom ritu smo bile od avgusta do januara ili februara 1950. kad su nas prebacili na Goli otok. Zapravo, prvo smo prebačene u Zabelu, a potom na Goli otok. Tamo je bio Popović Vojin upravnik Zabele kod nas i ta Marija, đubre od čoveka, sa zelenim očima. Da je ne vidim više! Ta je bila jedna najgora žena, što si mogao da zamisliš, zlo božije kad je pogledaš duša ti se sledi. Ja sam imala ovo od partizana što sam se davila, pa sam se i tamo zadavila u Ramskom Ritu i onda su me dovezli u Beograd u vojnu bolnicu. Sećam se, jela sam neko meso. Znam da su probali da mi to pročačkaju, ali nisu mogli. To me je grč uhvatio, tako da tih dana nisam mogla ni vodu da pijem. Bila sam u vojnoj bolnici i vrate me potom u Zabelu.

Pamtim jedan osmi mart kad su tukli žene. Tukle su nas čime su stigle. Na primer Cacu Ružić su udarale drškom od metle pa joj slome ruku. Moja sestra je došla onda baš u Zabelu, i nju su uhapsili, i mi smo bile zajedno tamo. I zeta su mi uhapsili.

Prvo su nas uvukli u neke prostorije. Sve po dve smo ulazile. Kad smo ušle oni su nas vezali mokrim kanapom jednu za drugu, a onda smo se opet tamo počele smejati kad smo videle to. Budi bog s nama, kako me vatao smeh onda. Bila sam histerična. Onda su nas poveli kamionima, nekim autobusima do železničke stanice, ubacili nas u vagone za stoku i sve tako vezane jedna za drugu. Tako ova koja je vezana za mene ide na kiblu, ja moram iči za njom. Ja tu nisam mogla uopšte ništa da učinim, pa mi prsne bešika, jer ja nisam mogla vršiti nuždu pred svima tamo. Tu su u vagonima sedeli i oni milicajci. Žene su pravile krug oko kible, da bi smo mogle obaviti taj posao.

I dovuku nas na Goli otok i tamo nas izbace. Posle sve one elemente od baraka bace u more da mi to onda izvučemo i pravimo ako hoćemo da spavamo. To je strašno surov predeo taj Goli otok.

To ti je na moru, ne sećam se koji je mesec, znam da je bilo lepo vreme. Znam da su moja sestra i još neke upale u tu grupu gde dižu te barake. Mene su gurnule u kuhinju jer nikako nisam mogla da gutam. Sad ja gledam, oni podigli baraku i onda mi tamo spavamo. Sećam se ona baraka se samo skljoka i padne. Ja istrčim kroz prozor te kuhinje i počnem da vrištim, počnem da dozivam sestru. Kažem - Zoro! Ona mi viče - evo sam, šta vičeš? Jesi li poludela? Ja nisam mogla da je vidim. Upala sam tamo u mrak, uplašila sam se jer sam pomislila da je ta baraka spljeskala. U stvari nikoga nije ni spljeskalo. Nekako su ostale u sendviču. Posle smo to izvlačili, dizali i tako. I kako poče život na Golom otoku?

Izgradile smo te barake i tako počeše da nas jedu stenice, to nikad nisam videla. Skoro da i ne možeš spavati samo one stanice vataš, ubijaš, brljaš. Noću su me ždrale stenice.

Ja nisam bila bojkotovana.

Sećam se kad smo izlazile Betika i ostale *Bosanke* su nas gonile. Uzele neke šibe pa udri po nama - ajde, *bando* izlazi šta čekaš, šta se razvlačiš, ne možeš da izađeš iz te rupe i tako.

Mene je proganjala Marija kao psa. Kaže meni - hajde, grofice. - Zvala me što sam ja tako nekako hodala - ajde, grofice, da nosiš kible. Ja uzmem one kible i idem kao i uvek. Posle uđem u more, operem one kible, pa se vratim. To mi je bio posao da praznim kible jedno vreme. Sve sam rane imala po nogama od opekotina. Opekotine smo dobili kad su nas gurnuli u Ramski rit. To su bile u stvari opekotine od Sunca, jer smo izgorele, a i dole je bila vrućina.

Noću su nas izvlačile, pa su tako i mene izvukle da priznam da sam vodila razgovore s jednim mojim drugom. Ja nisam imala šta da im priznam, pošto nisam vodila razgovore sa njim. Onda su me te

revidirke tukle mokrim konopcem. Nagle su me preko stolice i udarale su me po turu mokrim konopcem.

Kad smo bile u Ramskom ritu, kad smo bile u Zabeli, u stvari, bila je neka Caca Sokolović i još jedna. Sada mi stojimo u redu, i daju nam luk, a to je bio san. Tako stojimo u redu, a oni nas pitaju - hoćete li da potpišete rezoluciju da se kajete? Mi kažemo - hoćemo što da nećemo, baš nas boli uvo. Onda mi to potpišemo. Posle smo pričale kako prodadosmo Staljina za glavicu luka.

Na Golom smo se Dana Ćosić i ja prijavile kod Marije. Žene idu tamo, sigurno govore da su se popravile, ajde i mi da idemo to da kažemo. Mislile smo da je dosta to da kažemo. Dođemo mi tamo, uđe prva Dana Ćosić. Ja čujem ova joj kaže - šta ti hoćeš, kurvo jedna? Marš napolje! Ova na levo krug i napolje! I mi izađemo, tamo bila neka bandera i mi oko one bandere počnemo da se valjamo od smeha, smešno nam je to bilo.

Tako se završilo to naše prijavljivanje i nismo više ni išle.

Uhapšena sam 1949. a vratila se 29. novembra 1951. To znači da sam bila tamo dve godine i sedam meseci.

Ja nikako nisam mogla da se prilagodim toj situaciji i lepo jednog dana kažem mojoj sestri - ja ću sada da zaplivam i da se udavim - a ne mogu da udavim kad znam da plivam. Ona kaže ma ćekaj malo, bogati, nek malo prođe, da vidimo šta će dalje biti. Ja imam decu, ti nemaš decu, pa kad ja mogu, možeš i ti i tako.

Prevaspitavanje - bio je jedan užas. Tamo smo morale da se deremo, da pevamo, kao na primer: „Partija je naša ruku nam pružila i životu novom put nam otvorila, idemo radimo ..., i slične gluposti.

Tamo je posle došao Aleksandar Ranković na Goli otok i tog dolaska se sećam. Ja sam bila visoka i proseđa i ko god je dolazio i ovde kad smo bili na Obilićevom vencu, mene pitaju - zbog čega si ti? Kad su rekli da Ranković dolazi, dali su nam nove bluze i suknje, obukli su nas lepo a mi kao ovce sve pobegle iza baraka. Posle nas poteraše *revidirke* - napolje, *bando* - i mi izađemo. Ja čučnem da me ne vidi onako visoku, jer sam bila tako upadljiva. On pita - kakva vam je hrana, a ono tišina. Ja se ispravim a on mi kaže - ti mi kaži kakva vam je hrana. Ja kažem - hrana nam je grozna. A on kaže - kako grozna? Kažem - tako lepo, mrtve smo gladne. Kaže on - i ostali narod je gla- dan, mi smo pod ekonomskim bojkotom.

Posle su prekinuli sa tim burnim ovacijama.

Posle su nas maltretirali sa političkim časom.

Ja sam prošla kroz *špalir* na Golom otoku zbog Branka Ćopića. On je napisao one jeretičke priče. On je tu bio kritikovan oni su čitali to na političkom času. Ja ih nisam slušala, nisam to ni čula. Sutradan ja sam mešala beton sa dvema Crnogorkama. Rekla sam - ajde,

Branko Ćopić će nam doći ovde da nam bude komšija i tako smo taj razgovor vodile. Neko je to čuo i prijavio me i Marija nas progura kroz *špalir*. Moja sestra je pala u ne- svest kad je čula da ja moram kroz *špalir*, a meni je laknulo jer sam znala da Marija nešto hoće.

Mislila sam posle toga će me ostaviti na miru.

Ipak, mešala sam beton bogami dva-tri meseca. Teško mi je padalo, naravno. Tako smo radile celo radno vreme. Probude nas ujutru rano i ajde da mešamo beton ja i te dve Crnogorke. Sećam se jedna se zvala Tmušić Novka i Jelena, ne znam kako se prezivala. Sećam se da su neku Veru Marić, prebili i tamo je umrla. Kažem, toliko su tukli da je umrla preko noći i samo su je zakopali u onom kamenu na ostrvu. Naravno nisu ostavljali nikakve oznake tu gde nekog zakopaju, da se to ne zna. Isto tako i neku Milenu, koja je bila bolesna, imala je zapaljenje jajnika i umesto da je prebace u Rijeku u bolnicu, oni su je tamo akali, iz nje je curio gnoj i žena je umrla.

Jovanku Rebraču su mučili kako su stigli. Na primer morala je da vuče kamen, svako je imao pravo da je pljune, da je šutira, da joj radi što god hoće. Ona je grozno prošla, najgore od svih žena. Ona je takođe bila u Rusiji, pa su sumnjali da je radila za enkavede i stalno je bila pod bojkotom nije smela niskim da razgovara.

Samo kamenje

SLAVKA

U momentu Rezolucije Informbiroa ja sam bila član Partije. Imala sam 25 godina. Gledala sam film „Voz ide na istok', došla kući da se odmorim, kad neko zvoni na vrata. Ko je, dolaze četvorica, a ja u krevetu. Oni kažu - ti si uhapšena. Kažem - kako? Kaže - lišena si slobode. I ja ustanem. Pitam da li treba da se obučem. Kaže - odmah se oblači. Međutim, morala sam da idem u klozet. Kaže onaj jedan: ne može i ja moram s tobom. Naravno, pođe i on sa mnom u klozet! Napolju nas je čekala jedna limuzina. Rekla sam od tada nikad neću u limuzinu da sednem. Bili su u civilu. Stigla sam na Obilićev venac uveče. Nisu mi pokazali nikakvo rešenje o hapšenju. Otvorili su jednu sobu, ja sam se frapirala kad sam videla one velike ključeve, kad sam videla polugu kako se povlači i vrata se zatvaraju. To je za mene bio užas. Kad sam ušla bila sam izbezumljena, videvši žene kako kao sardine leže na podu. Jedna mi kaže - odi ovde legni. To su bile dve sestre to sam posle doznala. One me pitaju - znaš li zašto si uhapšena? Kažem - ne znam. Kažu mi - sutra ćeš doznati.

Sutra me zove islednik i kaže mi: „Sram te bilo, bando jedna, ti si neprijatelj ove zemlje, ti si izdajnik države." I tako. Ja kažem - ja to nisam. Kaže - jesi. Ali ja nisam htela da priznam. Kaže, kad ne priznaješ sutra ćeš da dokažeš. Sutra mi stavi ruke na leđa sa lisicama pa tamo u onaj klozet. Sad zamislite klozet, a ne možete da obavite fiziološke potrebe. Vi onda ćutite. Sećam se tu sam ostala par dana, dole voda i beton, gore opet beton. Sve u betonu, ali ja padnem dole, ne mogu da stojim cele noći. A kad su vam ruke vezane vi ne možete da se podignete nego suljate uza zid dok se ispravite. Sutradan opet kod islednika. I on mi kaže - ti si bando, zar ne znaš zašto si uhapšena. Ti si izdajnik ove zemlje, ti si za Ruse. Ja ćutim.

On me posle toga stavi u tridesetdevetku u samicu. To je jedna samica koliko ja mogu da sednem i da mi kolena udaraju u zid. Uzana je. A ovde ima cev koja je za vazduh. Cev je izlomljena, izbušene rupe, a po toj cevi jure pacovi. Ja se bojim da neki ne padne na mene. Umrla bih od užasa. A oni neki ugojeni, pitam se šta je ovo. Ne mogu vremena da se setim, ali sam u toj samici bila mesec dana. Odjednom se otvore vrata i ja pogledam - Penezić Krcun na vratima, i gleda, ništa ne govori. Gleda. Pošto sam se setila da je on, inače sam u prvi mah bila zbunjena, kad sam se setila rekla sam, da molim da me puste da se operem. On je ćutao i kaže onome - pusti je neka se opere. I ništa. Pustiše me i ja se oprah.

Posle ne znam kog vremena opet me zove islednik. U međuvremenu neka ceduljica je išla kroz sobe. Ja ne vidim ni belu mačku a kamoli ceduljicu da je neko bacao i da sam se ja nekom ceduljicom dogovarala, a moja samica nema ni prozora. Oni tamo, ne znate ko vam je islednik ko nije, skupe se njih po tri-četiri i viču na vas. Oni to rade samo noću. I onda jedan meni kaže - gde je ceduljica? Uperio revolver na mene. Ja kažem - ma ubij me, kakva ceduljica, kakvo pisanje, s tim nemam veze. On ostavi revolver.

Ja još nisam htela da priznam da sam neprijatelj države. Onda su me ostavili u jednoj praznoj sobi. Vezana sam bila pozadi lisicama, a lisice ako su vam ceo dan na rukama, ruke oteknu useče se i kad me odveže, kad mi skine lisice i kad krv počne da ide, to je jedan bolan osećaj. Malo se odmorim kad mi nešto donesu da jedem. Posle toga na isto mesto vam stavljaju lisice a to je užasan bol kakav se ne može opisati. U početku nisam ništa htela a nisam ni mogla da jedem od užasa i od bola. Zar sam ja mogla biti izdajnik, koja sam toliko verovala Partiji? To je za mene bio ne Partija nego simbol, božanstvo.

Posle nisam mogla da izdržim te bolove i jednog dana kažem: u redu, ja sam neprijatelj. Bolove ne mogu da izdržim i pišem šta bilo, pa i smrtnu kaznu bih potpisala samo da bolovi prestanu. I onda kažu, - ajde u jednu zbirnu sobu gde su bile i neke druge. Sećam se bila je Vera Milić, bila je Seka Radetić i još neke. Bilo je puno žena. Ali bilo je i nekih provokatora. Tamo je već nešto drugačija situacija bila, jer neka ispriča nešto, ova druga ono i nekako je bilo lakše u toj grupi nego kad je čovek sam. I onda smo dobijali nekakve pakete od kuće, donesu nam presvlake. Nismo mogle ići u WC kad hoćemo, nego kad hoće stražar ili kad mu narede, pojma nemam. Kad on otvori vrata moraju da idu i oni kojima se ne ide. Nismo imale kiblu. Tu se naučila ona morzeova azbuka i mnoge su se tom azbukom

dogovarale sa muškarcima koji su bili uz nas. Tako sam tu provela šest meseci. Tad smo krenuli za Ramski rit.

Ovamo jedna baraka mala, tu su nas uveli i do gole kože skinuli. Tu smo se presvukli u neka radnička odela. A to su odela bila od uličnih čistačica, onako lanena, a mi gole, pa promaja, drhtimo od hladnoće. Bile su ženske milicionerke, a to su najgore žene koje sam poznavala na ovom belom svetu. Sada nas rasporede po barakama. Sutradan na rad. Kordon milicije oko nas, mi u sredini i idemo na rad. Dođemo tamo, kopamo neki kanal dubok, ono voda do kolena, vadimo rukama neki mulj, a milicionarke na ivicama kanala namestile se i viču: radi ne stoj, radi ne stoj. Iza mene bila neka Danica Ćosić i kaže: jesi li videla ove blesave kako viču „Radi ne stoj, radi ne stoj!" Ja rukom da ćuti, jer ako nas čuju, ubiće nas. Šta je tu najteže bilo? Prvo što smo sve mokre, a oni su pogrešili što su nas odjednom izveli na taj vazduh, jer pre toga smo stalno bile unutra u zatvorenim prostorijama, sad smo napolju i sve smo otekle, i nismo poznavale jedna drugu. Onda su nas posle dva-tri dana, držale izvesno vreme u tim barakama, ali su nam te milicionarke zagorčale život. Kible smrde mi tu spavamo, ne možeš da izađeš, užas jedan. I posle smo tek nastavile rad. A hrana, ne znam da li je bilo deset kilograma nekog pokvarenog slatkog kupusa na nas 306 žena. Mi dobijemo vodu koja miriše na kupus, i parče proje velićine dva prsta. To su dva zalogaja, malo one vode. To je glad, izgledale smo kao kosturi i izgledale smo kao iz Somalije, Etiopije, takve smo bile. I to je bilo na Ramskom ritu. Posle smo došle u Zabelu, negde pred zimu, čini mi se. O vremenu nemam pojma, govorim od prilike.

Kad smo stigle u Zabelu Veselin Popović nam je kupio one male hokličice i svaka nosi kad hoće da ruča ili večera. Onda šta je radio; pokupio je iz svih naših tašni, kako su nas uhapsili, pokupio je pare i malo nam je poboljšao hranu i hvala mu za to. Onda smo dobili malo geršle crvljive, ali mi one crve pokupismo i bacimo, a gerešlu jedemo. Samo za mene jedna stvar nije bila jasna. Mi onako nesrećne zatvorenice jadne uboge i sad odjednom uveče svira harmonika. Zove nas upravnik tamo gde smo ručavale da mi pevamo. Milicioner svira kolo i sad da igramo kolo. Danju radimo kao idioti, a noću nam svira muzika, ironija živa. Ali sad opet je stvorena jedna grupa batinaša. Tu je Marija već počela da deluje. Moramo ići na raport, svaka mora da ide i to ti je, a niko ne sme kod Marije. Kakva crna Marija! Ja ne znam, neki me đavo oterao i ja uđem kod Marije. Nisam znala ni za kakav raport, znam da je raport u vojsci a za ovaj nisam znala, nisam pojma imala. Marija meni jedan šut pozadi, tri dana nisam mogla da sednem.

Uvek je nosila ćizme i korbač. Oni na mene navalili, vidim biće batina, sad se mislim: kuku gde ću! Batinaši stoje na vratima kod nje i kad izađemo otuda, one biju. Ja sad ne znam šta ću, a ja kod upravnika. Dođem, on kaže - zašto si došla, kažem - došla sam na raport. A on kaže: Pa? Šta imaš da kažeš? - Kažem nemam ništa. On onda ćuti, a meni onda kliker proradio da malo duže vreme budem, kao da sam nešto razgovarala. Ja ćutim, a i on ćuti, i sad moram da idem. Kaže - ovakva kakva si, ti si dobra.

Međutim, u Zabeli su se neki bavili poljoprivredom, neke opet su radile u kuhinji, ja sam prala izvesno vreme veš za miliciju i još jedna Lepa. Vojvođanke su bile u kuhinji, a u kuhinji kod milicionera bila je neka Spasenija Petrin. Mi smo prale veš za milicionere, a kuhinja je bila pravo, pa što ostane od milicije ona potrpa u neki lonac i mi odemo u WC i to pojedemo. Posle su nas odveli na drugo mesto, ja sam određena u neku jamu, gde ima neki pesak i iz te rupe smo ga iznosili na površinu. Ali to je bilo teško. Sada ovi batinaši, kad mi natovare onaj vlažni pesak a on je strašno težak, a tu dve daske i sad mogu da padnem i ja i kolica i da bude nesreća. Mislim se sad ću da izdahnem, a ovi mi tovare ludački. Tako jednom guram kolica i upravnik me vidi, on ti uhvati ona kolica pomogne mi da izbacim gore. One su videle da mi je upravnik pomogao da ja izbacim kolica i onda su mi manje tovarile.

Kasnije je pobegao upravnik, vreme ne znam, ali kad je on pobegao, te noći Marija i kompanija počele jurnjavu po zgradi pa istrage, ludnica božija.

Savka je radila u kuhinji i navalili su na nju. Ja nisam bila sa njom, ali vidim ovi batinaši su navalili na Savku. Savka treba nešto da kaže za Staljina nešto ružno, ali ona neće da kaže, one udri. Opet ti batinaši, Marijina garda. One su je tukle, neke su joj čak skakale na stomak i ona je izdahnula od tih teških batina.

Ovo ne znam da li je tačno ili nije, ali mi je Savka jednom ranije govorila: noćas je bio tu i Moša Pijade, razgovarao je sa mnom. Ja to nisam smela nikome da kažem posle. Inače Savka je radila sa mnom u Nižoj vojno-političkoj školi. Ona je 11 godina provela u Mitrovici zajedno sa komunistkinjama Ankom Berus i Lidijom Šentjurc. Njen otac je bio advokat, komunistički poslanik.

Otprilike je mogla imati blizu 70 godina po mome. Tako mi je izgledala.

Iz Požarevca smo krenuli nekim stočnim zagušljivim vagonima i stigli smo vezane po dve, u Bakar. Tu su nas potrpali u „Punat”, ali su nas ugurali kao glavice kupusa, jednu na drugu. Padale smo, ne možeš da se osvestiš gde te guraju, mislila sam kad su nas u onaj mrak gurah, da će ono dno da se otvori i mi ćemo jednostavno

propasti u vodu. Mislila sam, to je kraj, i ko zna da pliva, možda će se i spasiti. Tako su nas doveli do Svetog Grgura. Kad smo izlazili iz *Punata,* čule smo galamu, neko me je mlatio, ali od užasa i od čuda ništa nisam znala da li me bije milicija ili neko drugi. Kako koja izađe slede batine. To je strašna slika: goli kamen, i užas. Tamo negde dole vidite barake, to su nam valjda muškarci pripremili...

... Vukle smo kamenje sa jednog brda na drugo. To nije bio koristan rad. Najmanje „društveno-koristan" ali smo morale da nosimo kamen na onim traljama. To je bio težak kamen, a čovek nije ni naučio na taj teret. Ruke su mu bile sve oguljene. Posle izvesnog vremena izašao mi je veliki prišt na desnoj ruci. Bila je neka devojka bolničarka, i trebalo je to da iseče, ali nije smela. Čekala je doktora sa muškog otoka. On je došao i kad su počeli da mi seku, ja sam se užasno drala. On mi je posle to vezao, ali nema poštede, odmah na tralje.

Najteže sam stvari radila, jer sam stalno bila *banda*. Tamo ti je bilo ovako: ako govoriš biju, ako ćutiš opet biju. Ja sam onda izabrala ovo drugo, bolje da ćutim pa nek biju. Izabrala sam ovo drugo, i ćutim.

Meni je bilo mnogo smešno, kad su počeli da nam drže kružoke, prevaspitavaju nas. Prorađujemo neki materijal koji je pisao Đilas, pa Kardelj što je pisao. Možete zamisliti: mi onako umorne od rada, ne vidimo belu mačku, a sad ćemo da pamtimo šta je rekao Kardelj, šta je rekao Đilas. To je kao jedan marksistički kružok i sastanu se ove batinašice, odmorne i one čitaju i pričaju nam, a mi mrtve umorne spavamo. I sad da mi ponovimo šta su one pročitale. Pošto ne znamo, one udri po nama.

Mi radimo i sad još „prevaspitavanje". A onako kad radimo izvikujemo razne parole, kao što su „Živeo drug Tito", „Živela partija" i sl.

Sad imate ove što su se popravile. Šta su se popravile, ništa se nisu popravile, ali sada ona mora da goni mene, popravljena i goni mene. Ja se bojim pošto sam *banda* ne znam koji kamen njoj odgovara da uzmem. Ali kamen je kamen, da li je klesan ili ne, on je težak i jedva se nosi. Ruke ranjave sve. Ako uzmem manji oće da me mlati, oće da kaže: *bando* uzimaj veći kamen. Ako uzmem veći bojim se neću moći da ga nosim, prebiću noge. Jel ako idem naniže noge ću da prebijem, ako idem naviše pašče na mene, ne znam kako da se postavim prema ovoj što me prati. I sad ja uzmem kamen, stavim i pogledam u nju, da mi kaže dobro ili nije dobro. Ona ćuti. Ako ona kaže, ajde - ja ajde, ako kaže stani, ja moram uzeti drugi kamen. Tako smo nosile to kamenje. To nošenje kamenja tamo-amo nikakve koristi nema. Posle je počelo nešto da se zida, da li su to bili klozeti, šta je to bilo, neke zgrade. Posle se sadi neki vinograd. Međutim, to

su sadile ove koje već više nisu *banda,* to je bio lakši posao. A *banda* zna se, kamen i ćuskija. Bože kako smo nesretne bile, kad se pogledamo kakve smo bile, kao idioti.

Radimo od 5 izjutra do 4-5 sati posle podne. Ručak, pa ponovo rad, ironija života. Taman pomisliš, fala Bogu, malo ćemo da sednemo da se odmorimo, neka glupača se setila kolo da igramo, a mrtve umorne. Sad ko se ne uhvati u kolo, taj ga je nađrljao. Nemoj se uhvatiti u kolo ima da prođeš dva *špalira*. Ja se mislim: Bože - gledam Crnogorke igraju - pa crna im voda bila i crn život kako sad da igram ovakva nikakva, ali moram da igram. Počnemo da igramo i tako igraj, igraj ali ne znaju da stanu. A za večeru neka voda od kafe i parče hleba. A ja bih pojela dve vekne. To je bila večera. Ručak je bio nešto bolji, pogotovu kad je bio pasulj. Kad je pasulj za ručak to je kralj Milan. Zatim, bila je geršla, bila je neka kisela repa bela, sećam se u nekim velikim bačvama. Užas. Da bar koji dan prekinu da se malo zaželite nego svaki dan.

Marija je imala zelene oči proždrljive, kao ris. Kad vas ona sa takvim očima i tako strogo pogleda odmah te preseče. Mi smo sve drhtale a neke su od toga pogleda i proliv dobijale od zorta. Kad ona kaže da si *banda* to je smrt Mi nismo imali kontakt s njom, jer su postojali batinaši koji su radili na njen mig. Došle su joj nekakve Bosanke, takozvane *revidirke*. Dok nisu one došle mi smo se tukle i nismo se tukle, nema veze, ko mora da se pljuje on se ispljuje, neće ništa da mu od toga bude. Ali kad treba da se bije, bije se ali ne na smrt. Ali one su odmah rekle da se to tako ne može da radi, jer ko prođe kroz *špalir* ima da se ubije. One su čisto vršile nadzor kako mi bijemo, jer ako mi ne bijemo onda mi idemo u *špalir*. Tako smo mi morale, ali smo bile blaže, gledale smo da ne osakatimo jedna drugu. Ali one tuku dok vas ne okrvave, dok vas ne onesveste, dok vas ne unesreće da više niste sposobni za život. Bile su strašne, užasne. Ko ih je naučio da tako rade s nama, ne znam, tek prosto su nas unesrećivale. Bile su u stanju da vam polome ruku, da vam polome nogu da vas udaraju po licu i da vam curi krv, to je jedno zverstvo neviđeno, divljaštvo jedno. I sve nove grupe koje su dolazile, morale su prolaziti kroz taj nesrećni *špalir*. Tuče nikad nije moglo biti bez naređenja. Naredi se i imaš tako da radiš. Sve je to režirano iz Uprave. Na primer, neka je bolesnija žena, oni su rekli nju pljujte, nemojte da je tučete. I ove nesretnice, budale ove što su se kao popravile, one misle da će brže da izađu zato što su nas tukle, a to nije tačno. Samo su napravili da se mrzimo. Da bi „revidirale" trebalo je da bijemo, da lemamo, da idemo i opanjkavamo jedna drugu.

Imale smo i tu nesrećnu Semićku. Ona nije ni sa kim progovorila ni jednu jedinu reč. To je bila Brana Marković-Semić.

Ona nije nikom ništa rekla, a pljuvale su je, maltretirale, tucala je kamen, nosila je kible, ali ona je najgore prošla. Mislim ona, onda Jovanka Rebrača, zatim Miljuša. A Jovanka da li je imala neku bolest šta li, uglavnom su joj dali da ima da stoji u jednoj samici i da je mi čuvamo. A ona crna, jadna nesretnica, sva umotana u krpe. I sad mi moramo nju da čuvamo, ona samo mora da stoji. Danju - noću ima da stoji. I sad ona hoće da zaspi, ja se mislim šta da radim. Ako ona zaspi, ubiće mene. Htela bih ipak da je pustim malo da zaspi. Ja uzmem kamenče, ona onako stojeći hrče, spava, i sad vidim hoće da padne, a ako padne ona ne može da se digne, a ja ne mogu da uđem kod nje. Ona je toliko slaba da ne može da se digne, i ja sa tim kamenčićem je probudim. Lupim u dasku, jer ako naiđe ona Zdrale to je užas jedan od nesreće, gora je od Hitlera bila. I ona je bila kažnjenica, ali je bila u Marijinom aktivu glavna, komandant. Ona je bila u Centru, iako naide pa vidi...

Posle me odrede da čuvam Lalu, neka Banaćanka. Isto tako je morala da stoji. Samo kod nje je bio drugi slučaj, ona nije bila toliko izmučena i iznurena kao što je bila Jovanka. Ona otuda kuka - joj majko! - i tako reda. Ja kažem - ćuti! I sad ona zaspi, a ja nisam je videla. A ona pala dole. Ja kamen jedan pa lupim. Mislim kuku! Sad ću ja u *špalir*. Ona se trže. - Ustaj crna nesretnice obe ćemo kroz *špalir*. To se mislim ne smem da joj kažem ništa, jer sad ona može da prijavi: ova sa mnom razgovara i odmah ću ja da je zamenim. Ona ustane, jer ove su oko ponoći obilazile nas dežurne kako se ponašamo.

I po barakama imate sad one koje stoje, ispod boksa imate koje treba da su ispod boksa i vodite o tome računa da ne smeju da izađu. Jedna studentkinja, neka mlada, i još neke a glava im tamo, a one okrenule glavu ovamo napolje i ja vidim da su okrenule glavu ovamo i ćutim. Ali kad sam čula da ove dolaze, ja kažem brzo i one su toliko brzo smanđale glavu tamo pod boks i niko ih nije video. One su izvlačile glave ovamo da bi mogle da dišu, tamo nema vazduha, to je nisko.

Nosile smo vodu za nas, nosile smo i za miliciju, a oni su bili malo dalje od nas, zatim smo nosile drva miliciji. Tamo je bila kuvarica i da nam pomogne ona ukrade celu šunku, parče cele šunke da nam da. Mi smo se uplašile od one šunke, i ne smemo da je pojedemo. I kažemo, kakva šunka i ona se uplašila i brzo tu šunku nekako vrati na svoje mesto. Prošlo izvesno vreme i sada nosimo drva, mislim da je Dača bila sa mnom. Kad smo došle tamo i donele drva, pa u jednom loncu ostalo masti i daje nam kuvarica vrhom punu kašiku masti u usta i mi to pojedemo. Čak sam i olizala onu kašiku. To mi se tako razišlo po organizmu, sve je došlo na svoje mesto. Pomislila sam: hvala ti...

Mislila sam da se sa Golog otoka nikad neću vratiti, da ću tamo ostaviti kosti. Jednog dana meni kaže komandant: ajde ti ćeš biti ovčarica. Jao, ja kralj Milan! Idem ja da čuvam ovce, iako nikad nisam čuvala ovce. Valjda su hteli da me puste, pa su me pripremali, davali su nam dodatak jela oko 10 sati. Sećam se, ja i Zora, sestra Dane Pavlović, mi smo imale da dođemo u 10 sati radi dodatka hrane. Mi smo izgledale kao čudovišta, pa da nas malo poprave da bolje izgledamo. Tako smo bile na pojačanoj hrani. Sa mnom je bila i neka Sofija, profesor matematike. Nas dve što ništa ne znamo oko ovaca, samo znamo da su ovce. To su bile neke divlje ovce, mi onako idemo iza ovaca, a seljanke ih muzu i mleko se nosi Upravi. Nađemo se tamo sa tim seljankama, ali mleko nismo smele ni da srknemo, jer bi nas seljanke sredile. One su bile toliko blesave, da od njih nismo smele da mleko dotaknemo. Mi smo samo mogle u to mleko da gledamo. One još nađu jaja od galebova,nađemo po tri-četiri komada, pa jedno samo da popijemo, to bi za nas mnogo značilo. A one seljanke to stave u korpu i nose u Upravu. A mi nismo same smele da tražimo ta jaja, jer su obično bila na liticama, pa smo se bojale da ne padnemo u more. Tako sam bila i ovčarica, pa u poređenju sa ranijom situacijom ovo je bilo mnogo bolje.Bila sam izdvojena, niko me ne vidi niti me bije. Stvarno sam mislila da nikad otuda neću izaći. Ako ste tamo mrdnuli prstom što nije nekom po volji, ove trče da te jave. One misle kad tako optužuju da su se popravile i da će da izađu. Moj predmet je od početka bio gotov i tu više nije imalo šta, svi su bili pohapšeni. Tako sam ja izdržala tri i po godine i 16. oktobra 1952. godine sam puštena. Oni me pročitali a ja ne verujem. Kažu: pročitali su te da ideš kući. Idi u Upravu proveri, ja odem i kažu mi: puštena si.

Posle izlaska sa Golog otoka morala sam da se javim u Udbu. Ja se javim, ali se ne sećam kod koga sam otišla. I kažu ti moraš nešto da nam pomogneš. Kažem, sve što mogu. Mislim se u sebi, što ću ja da vam pomognem, ali ćutim. Kažu, dobro je, sada vodi računa i idi kući. Ja dođem kući kod moje sestre. Moja sestra je bila u Beogradu u Jevremeovoj ulici. Kad me videla u onom šinjelu i onako unesrećenu, kuku majke, prepala se, počela da kuka. Ja ćutim tu sam kod sestre, ali ona se uzortirala da njoj ne bude nešto. Eto ga jedan u civilu dolazi i kaže mome zetu, a moj zet veliki Titovac, kako ja treba da pomognem i tako to. Ja sad ne mogu od zeta, inače bih pobegla. On mi kaže da idem kod sestre Arse Jovanovića. Kažem - kako ja da idem u tu kuću, kad ja tamo nikad nisam ušla u životu. Kod Miljuše treba da odem, jer je i ona puštena. Kažem šta ću ja tamo. Kaže da idem da izvidim situaciju i da mu prenesem. On meni kaže da se nađemo drugi put. Ja kažem, dobro, u redu. Dođem kući i kažem zetu: u redu, je, sve smo završili. I ja ne odem. Ali posle nisam mogla

da se zaposlim. Najgore nisam smela da se javljam ovima što me poznaju i što ja njih poznajem. Bojim se da im ne napravim neku nesreću. Bojim se da me sad ne teraju ovi da ih špijuniram. Ja kad nekog poznatog sretnem, bežim na drugu stranu.

Možda dve ili tri godine sam bila bez posla.

Jedina još neporušena osmatračnica

GORDANA

Okupaciju sam provela u Kragujevcu, a u Kragujevac smo došli kao izbeglice iz Skoplja. Oslobođenje, odnosno 1944. godina me je zatekla u Kragujevcu i na zahtev skojevske organizacije poslata sam u glavni štab Srbije kao skojevka. Tada sam postala i član Partije sa 15 godina. Posle završetka rata nastavila sam gimnaziju u Kragujevcu, zatim sam sa roditeljima prešla u Beograd. Maturirala sam u Beogradu u Drugoj ženskoj gimnaziji.

Godina 1948. i Rezolucija me je zatekla u periodu između gimnazije i upisa na fakultet. Upisala sam Geološki fakultet a za Rezoluciju sam se, kako se to onda govorilo, „izjasnila". U stvari, to je bio razgovor. Pročitana je Rezolucija i tražilo se da svako kaže svoje neko viđenje toga, svoje mišljenje. Počelo se sa nekim pitanjima. U to vreme nikome nije ni bilo jasno šta se to zaista dešava, i ta pitanja su me skupo koštala.

Ja sam prvo partijski bila priključena za kurs ratom ometenih učenika. Kasnije pošto sam već izašla iz gimnazije priključena sam bila reonskoj partijskoj organizaciji, i ponovo se poteglo to pitanje rezolucije i mišljenja. Ja sam stalno postavljala pitanja koja onda stvarno nikome nisu bila jasna.

Time sam navukla na sebe veliku sumnju, tako da kad sam upisala fakultet i kad sam odlazila na predavanja, pozivana sam nekoliko puta u Komitet. Sećam se, bio je sekretar fakultetskog Komiteta neki Car, imena se ne sećam. On je stalno govorio: reci mi ko stoji iza toga, to nije tvoje mišljenje, za koga ti govoriš, o kome ti to pričaš? To su sve bila moja pitanja, jer meni nije bilo jasno, da smo do juče bili bliski sa Rusima, i šta se to sada dešava. Govorila sam da su to moja pitanja. Bilo je nemoguće da se izbegnu ti

razgovori. Ja mislim da je u to vreme svako sa svakim o tome razgovarao. Utoliko je za mene bilo veće iznenađenje da me pozivaju, da me drugim rečima u Komitetu saslušavaju šta ja to mislim i pitam. Tako je prošla cela 1948. i 1949. godina. Povod za te razgovore na fakultetu bili su i studenti koji su se vratili iz Sovjetskog saveza. Sa njima sam razgovarala misleći pritom da ne činim ništa nezakonito. Razgovarali smo svi između sebe bez obzira da li je neko član Partije ili nije.

Na upozorenja nekih prijatelja da izbegavam razgovore, da o tome ne treba pričati, da treba mirno sačekati razvoj događaja, da će to da se smiri, da se ljudi ne istrčavaju nepotrebno, nisam smatrala da je neki veliki greh. Čak smo nekoliko puta imali neke skupove na kojima smo o tome pričali.

Uhapšena sam 31. decembra 1949. godine, u zoru. Novu godinu dočekala sam u Glavnjači. Bila sam u sobi broj četiri.

Bila sam u istražnom zatvoru u Glavnjači do 16. februara, kada sam prebačena u Zabelu. Ambijent Glavnjače je jeziv. To je stari zatvor. U tu četvorku ulazi se prvo kroz jedna gvozdena vrata, pa kroz druga gvozdena vrata sa nekim lukovima, mala i niska da se čovek više provlači nego što ide. U sobi nas je bilo 19 iako je to mala soba. Pamtim samo to da je bilo i mlađih i starijih osoba. Bila je neka Zora, ne mogu da joj se setim prezimena, starija je bila, ona me je kao majka prihvatila. Ona me je učila da ne treba da legnem na golu zemlju, a da se samo pokrijem. Učila me je da treba i odozdo nešto da se stavi, jer tek odozdo čovek može da se prehladi.

U istražnom, za nas koji smo bili po IB-eu, bio je odprilike isti tretman. Zapamtila sam jedne batine za koje uopšte nisam bila kriva. I sada imam jedan ožiljak na licu od toga. Da bismo se zagrejali, pošto je bila zima, mi smo između sebe bacali neke jastuke i „igrali" se kao odbojke. Onako u onoj gužvi kretali smo se po toj prostoriji da bi se zagrejali. Na prvom saslušanju mene su pitali o đbojci i odbojkašima. Ko je bio na igralištu, ko je igrao odbojku? Ja uopšte nisam mogla da povežem da se radi o odbojci u sobi. Ja sam takve batine dobila od islednika. Bio je muškarac. Pamtim ga po tome što je stalno ponavljao ,,oli pričat, oli pričat".

Tukao me je rukom. Izašla sam sva krvava od njega, jer mi je razbio i nos i usta, sve mi je to bilo povređeno, a ja nisam shvatila šta me pita. Tek kad sam došla u sobu i kad sam počela da pričam zašto sam dobila batine, shvatila sam. Mogli su da me ubiju a da ja ne mogu ništa da kažem. Kažu mi u sobi: ne radi se o odbojci sa slobode, nego o odbojci ovde.

Pročitano mi je saopštenje o odlasku na društveno-koristan rad na dve godine. Ne sećam se da li sam išta potpisala, ali znam da

je pročitano. U noći između 15. i 16. februara sam prebačena za Zabelu. Znam da je to za mene bio strahovit šok.

U tom periodu u Zabeli jako je loše prošla Živana Kazimirović zvana Zdrale. Ona je bila sa mnom u istražnom zatvoru i znam da su joj noge bile oštećene. Nožne mišiće i listove na nogama joj je presekao rafal za vreme rata, i ona je sa tim nogama jedva normalno hodala. A upravo zato što je jedva hodala bila je izložena neverovatnom maltretiranju da uz ogroman teret tralja još mora brzo i da hoda, skoro trči do besvesti. Tu smo bile kratko, odnosno za mene kratko vreme, jer sam ja došla 16. februara, a otišle smo oko prvog maja na Goli otok, odnosno Grgur. To mi je poklon za Prvi maj. A proslavila sam i Novu godinu.

Taj famozni odlazak iz Zabele, to je jedan stravičan masakr bio. Znam da su tu bile osobe koje su bile bojkotovane i koje do tada ja nisam ni videla. To su bile stare kažnjenice još sa Ramskog rita. Ali se sećam tada jednog užasnog pritiska, tako da je cela ta atmosfera bila takva jedna strahovita jurnjava, jedna vriska, jedno maltretiranje... Čujete udarce, vidite padanja, čujete povike, vriske, jedan masakr koji se ne može opisati. Ja sam gledala samo da se negde sklonim, da to ne doživim, da to ne čujem, jer je samo slušanje toga bilo strašno. To će drugi da vam kažu detaljnije, jer poznaju osobe. Marija je već tu bila došla. Ona je sada smenila Veselina, kojeg već nije bilo.

Ja sam kod Veselina nekoliko puta bila, da tako kažem, na nekom saslušavanju, ali se ne sećam da je bilo kakve presije vršio, ili da je činio nešto što bih ja njemu danas zlopamtila ili upisala u neki minus. Vrlo korektno je razgovarao. Da li je sa svima tako bilo ne znam. Samo Marija kad je došla, ona nije bila žena, bila je zver. Ona je imala jedan karakterističan oštar pogled, i imali ste utisak da je to kobra, da će svakog trenutka da vas smrvi, da vas zgazi. Bez obzira kako se čovek osećao, pred njom, pred njenim divljačkim pogledom nije mogao da izdrži. Morao je da okrene glavu.

Potrpali su nas u kamione, i dovezli do voza u Požarevcu. To su bili zatvoreni stočni vagoni. Sećam se išli smo noć i dan. I dugo putovali. Nama se to oteglo u večnost.

Kada smo stali, (kasnije smo saznali da je to Bakar) iz vagona su nas direktno gurali, izbacivali i utovarivali kao vreće u brod, u utrobu broda. Gurali su nas, a mi smo silazili kako se ko snašao, gurali su nas u onu utrobu broda. Neki su padali. Bile smo vezane po dve a to se u padanju kidalo i odvezivalo, a silazilo se kako se znalo i umelo.

Sećam se nasred broda je bio jedan stub. Ne znam da li je neko pominjao Doru. To je nešto stravično. Ona je bila vezana za stub rukama nagore, sva uplakana, sva naduvena od plača i batina, od pljuvanja, od jednog užasa. Svi smo bili skamenjeni i nismo znali šta

se dešava. Žene iz Marijine grupe i milicionerke govorile su joj najpogrdnije reči.

Kad smo stigli nismo znali gde smo. Opet smo izlazile tako po dve vezane. Sećam se bio je postavljen *špalir*. Bile su tu i milicionerke koje su kontrolisale ko se kako od kažnjenika ponaša i kako prolazimo mi koje smo prolazile kroz taj *špalir*. Neke smo padale, opet ustajale, išle dalje... Kažem kroz *špalir* smo prolazile sve i dobijale užasne batine. Tu smo već zatekle barake, koje su napravili, verovatno, ranije.

Posle toga smo bile smeštene u te barake. Tu je počeo nekakav život, počele smo da pravimo nekakve terase, bašte... Donosile smo na traljama kamen i zemlju da nasipamo te terase. Prvo smo ih zidale kamenom. Tu sam bila pod bojkotom i gonjena da nosim teški kamen.

Sa nama je na Sveti Grgur došla, kao upravnica logora Marija i ona je vodila celo to *radilište* kako smo ga zvali, i kako su nas naterali da ga zovemo, ustvari logor. Marija je bila i u Zabeli. Kada je bio masakr nad bojkotovanim kažnjenicima, dok je Branka Perazić i ostale koje su onda u tom masakru bile stvarno i tučene i prebijene, ona je šetala dok su one ležale tako prebijene, šetala po sobi, govoreći - *ništa im neće biti. I ja sam preživela logor. Bila sam u talijanskom logoru, pocepana mi je haljina pa sam preživela.* Preživeće i one i ništa im neće biti. Ona je nastavila kao upravnica i sa nama došla na Grgur. Ona nam je bila Bog i batina.

Na Grguru smo bile dosta dugo. Život se odvijao tako što smo odlazile na radilište, radile smo i stalno se forsiralo pisanje zapisnika, dopune zapisnika.

Nastojali su da se dovedu i osobe koje su makar kako, makar šta rekle za Rezoluciju i bile u nekoj nedoumici. Znači, sve osobe koje nisu izričito bile na strani KP Jugoslavije, sve su trebale po mišljenju ondašnjih islednika da dođu na Goli otok. I sa njihovim imenima je trebalo dopunjavati zapisnik. Često nam je govoreno: imaš još šta da pišeš, seti se. Ja sam jedna od retkih koja je, tek pošto je napisala zapisnik, otišla na teški kamen. Obično se išlo pre pisanja zapisnika, a kod mene je bilo obratno. Dokle ću da budem pod teškim kamenom, nisam znala. A teški kamen ili bojkot znači jedan poseban tretman, posebni uslovi. Mora da se nosi najteži kamen, najteži teret. Ukoliko bojkotovana nema pratioca, onda nosi u rukama taj kamen, naslanjajući kamen na grudi i uz sebe. Onaj ko s tobom nosi taj kamen, smenjuje se svaki čas a onaj ko je pod

bojkotom, on bude pod tim teškim kamenom stalno i nosi taj kamen, gde je glavna težina na bojkotovanom.

Ja sam imala na nogama nekakve opanke, koje smo dobili na Golom otoku. Ti su opanci bili pokidani skroz, odozdo su bili pocepani, i pokidale su se kopče za zatvaranje, pa sam ja nekim kanapom to vezivala. Videla sam posle da imam više štete nego vajde od tih opanaka, jer kako pođem meni se opanak smakne pa se sapletem i padnem, kamen padne preko mene, opet ustanem, opet padne. Najzad sam skinula opanke i po onom kršu i kamenu gde ni travke nema, išla sam potpuno bosa. U takvim uslovima noge su došle dotle da je meso otpadalo sa njih.

To je trajalo danima, ne znam ni sama koliko dugo. Jednog dana mi je skinut bojkot bez ikakvog objašnjenja, bez komentara, bez da mi se kaže i zašto sam bila na bojkotu, jer sam prethodno zapisnik već bila napisala.

Sećam se da sam pri saslušanjima imala pitanja o ruskoj ambasadi a ja nisam znala ni gde se nalazi zgrada ruske ambasade. Pitali su me za rusku ambasadu, šta sam tražila u ruskoj ambasadi. Kad sam izašla na slobodu tražila sam da mi pokažu gde je zgrada ruske ambasade, kad sam toliko već ispatila zbog nje. Da znam bar gde je. Neko je verovatno u saslušanju, da bi sebe rasteretio, lupio ili rekao nešto. Bilo je mnogo takvih slučajeva, nisam bila ja jedina.

Sećam se jedne, ne mogu imena njenog da se setim, mislim da je radila u radio stanici ili u nekoj agenciji, novinskoj kući, znam samo, u sećanju mi je ostalo, to da je ona izmislila da je potpisala ugovor da radi sa Rusima, da bude njihov agent.

Najzad je, neko od islednika bio toliko pametan da joj postavi konkretna pitanja: kako je taj ugovor izgledao, taj dokument, da li je imao gore zaglavlje, da li je bilo tu nekih potpisa, da li je postojao neki pečat, ko je potpisao s ruske strane, da li je njen potpis bio sa leve ili desne strane i naravno, da se ona u sve to upetljala, jer nije znala kako takav jedan dokumenat može da izgleda. I tako su videli da su sve to bile njene izmišljotine ne bi li se oslobodila i Golog otoka i svih pritisaka koji su tamo postojali.

Dolazile su nove grupe, stare su se na neki način dokazivale. To je značilo, nekako, neku reviziju stava, menjanje mišljenja, da nisu naši krivi nego da treba osuditi Sovjetski Savez za sukob. To se zvalo revizija.

Tamo je hrana bila toliko slaba, toliko loša, da je vladala velika avitaminoza. Ja sam ogrebla nogu na kamenu i prosto se rana rascvetala i nije mogla da zaraste, sve dotle dok nisam primila neke vitaminske injekcije. Noga mi je bila kao trupac, obe noge su mi bile otekle. To nije bio usamljen slučaj, jer je ishrana bila takva, a bile

smo iscrpljene od rada. Znam da smo odlazili da pravimo put na drugoj strani i vraćale smo se po noći kroz neko rastinje. To nas je grebalo, gonile su nas te milicionerke. To je bio jedan ubitačan tempo. Sa mnom je bila jedna Bosanka, koja je imala srčanu manu, teško je disala. Ja sam sebe jedva vukla, a morala sam i nju da vučem. Tako smo padale, ustajale, nastavljale. Na jedvite jade smo uspevale kao i cela grupa da se vratimo na radilište. To se ponavljalo stalno dok smo tu radile.

Sećam se prelaska na Goli otok. To je radilište bez ijedne travke, to je sami kamen i to ne samo kamen, to su bili kristali kalcita. S tim kristalima smo kasnije kao uređivali dvorište, pravili grb, neku petokraku, ispisivali neke parole i Titovo ime. To nije imalo u šta da zaraste, jer trave nije bilo. Stajalo je onako kako ga postavite.

Marijinog odlaska sa Golog otoka se ne sećam, ali se sećam Hilde, islednice koja je u mnogome promenila režim na Golom otoku. Ona je u odnosu na Mariju bila pravo osveženje. Možda je to meni tako izgledalo, možda drugima nije. Možda je drugima ona isto tako bila težak čovek, ali u odnosu na Mariju je bila zlato. *Marija je govorila da nijedna sa Golog otoka neće izaći čista, neće izaći neokaljana. Cilj je bio uništiti, ne samo fizički, nego i psihički uništiti čoveka, dovesti ga na neke životinjske postupke, dovesti ga na takve postupke za koje ni u ludilu ne bi čovek pomislio da može da uradi drugom ili da drugi može uraditi njemu. Upravo Marija je stalno govorila da će svaka proći kroz to i da neće dočekati slobodu, da ne može da izađe na slobodu ako kroz to ne prođe. Ona je svoj cilj, dok je tamo bila, uspešno i sistematski sprovodila.*

Sećam se, mislim da je to bilo još uvek na Grguru, od iscrpljenosti, od teških uslova, imala sam nekoliko dana temperaturu, ali sam ostajala u baraci. Upravo, radila sam, ali kad je već temperatura bila stalno 39 najzad sam posle ležanja u baraci prebačena u neku nazovi ambulantu. To je bila jedna baraka sa boksovima, ali su tu smeštene odvojeno žene koje su bilo radi čega bile bolesne. Ta se baraka neverovatno punila u vreme kad smo dobijale ribu za obrok. Mišljenja su različita. Jedni misle da je riba bila pokvarena, pa smo posle toga masovno svako ko je okusio ribu dobio dizenteriju, do mišljenja da je organizam bio toliko iscrpljen da je riba bila izuzetno jaka hrana za nas i da organizam nije mogao da podnese da dobije takvu hranu, kakva je bila pržena riba. Posle toga bez obzira koliko smo bili žedni, nismo dobijali vodu, jer se smatralo da ta kombinacija izaziva dizenteriju! To je onda bilo masovno, visoka temperatura, mislim da je u tim danima ceo logor

bio bolestan. Nije bilo osobe koja je mogla to da pojede, a da ne dobije dizenteriju.

Za jedan, ne takav dan sa ribom nego sasvim drugačiji, je i ovo što hoću da kažem, kad sam se razbolela. Verovatno je organizam bio toliko iscrpljen da ja nisam znala ni šta me boli. Ja sam jednostavno imala visoku temperaturu, a ništa drugo nisam osećala. I kad sam bila prebačena u ambulantu, uveče mi je merila temperaturu Vera Popović, bila je student medicine a vodila je ambulantu, jedno divno stvorenje. Kasnije je završila medicinu i lekar je ginekolog. Jedna izuzetno tiha i divna osoba. Tog dana kad sam došla u ambulantu izmerila mi je temperaturu a ja sam osećala samo da mi suze oči. Uspela sam da pogledam kad sam izvadila toplomer i kažem - Vera, pa ja imam preko 40 temperaturu, toplomer je pokazivao 40 sa 8. To je i za mene bilo iznenađenje. Uzela je toplomer i videla da je visoka temperatura. Stresla je toplomer i rekla je - meri ponovo. Ja sam merila ponovo, ona je izvukla toplomer i odmah otišla u Upravu. Ništa nisam dobila od lekova, samo čajeve. Međutim, u toku noći ja sam osećala da se gubim. Rekla sam joj - Vera osećam da sam na nekoj kosoj strani i da se negde kotrljam, da ću negde da padnem. Stalno sam se okretala na suprotnu stranu, ne bi li se zadržala. Ona je onda izmerila mi ponovo temperaturu, čula sam kako je izašla iz barake i otišla je. Doziva stražara i kaže da mora da ide u Upravu. Iz Uprave je donela neke injekcije i dala mi je tako jednu za drugom ne vadeći špric. Ni dan danas neznam šta sam dobila, uglavnom ujutru je meni temperatura bila 37,2. Vera je celu noć pored mene presedela. Sve ostale koje su ležale pored mene, prebacila je na drugu stranu, na drugi boks. Govorila je - sklonite se, Gordana je teško bolesna, ne znam kako će proći ovu noć. Na moju sreću dobro se završilo. Kasnije sam saznala da je to bila samo jedna velika iscrpljenost organizma i ništa drugo.

Da je u svemu što se dešavalo na ostrvu veliki uticaj i presudan uticaj imala Uprava, to sam osetila. Otišla sam i prijavila se na razgovor kod drugarice Hilde. Lepo me je primila, saslušala, sa mnom razgovarala i nekoliko puta mi je naglasila „nemoj da ideš u Centar”. Centar to je bilo neko unutrašnje rukovodstvo radilišta, odnosno logora, od kažnjenika formirano. Ona mi je nekoliko puta rekla: kad odeš odavde ne idi u Centar. Međutim, ja na to nisam obratila pažnju. I kad sam se vratila u logor u krug radilišta, trebala mi je nešto olovka. I ja ne znajući od koga da potražim olovku, odem u Centar i pomenem da sam bila u Upravi kod drugarice Hilde. Tog momenta su se na mene sručili strahoviti šamari i udarci, da ja nisam znala šta me je snašlo. I u trenutku je meni prostrujalo kroz glavu, šta je meni rekla Hilda, da ne treba da idem u Centar. Islednici su davali tako signal Centru. Ako posle razgovora kod njih

neko bude poslat u Centar, onda slede batine. Ako ne, nikom ništa. Bilo je mnogo *bojkota,* bojkotovanih, mnogo pritisaka.

Posebno teška grupa je bila grupa *Bosanki*. Ne znam odakle su one došle i kako su takve postale. Bile su teške kao osobe. Lukave su bile, surove, zlobne, bile najbolji goniči i vrlo okrutne. Na taj način su htele da ubrzaju svoj odlazak sa Golog otoka, iz tog pakla.

Posebno teško su prolazile osobe koje su se po drugi put vraćale na Goli otok, zvali smo ih *dvomotorci*. To je takva strahota, da ja verujem da je svaka od njih poželela da nije živa. To su bili i *špaliri,* i teški kamen, i nošenje kibli, i rad u WC-u. Svi najteži, najgrublji, najprljaviji poslovi pripadali su dvomotorcima. One koje su bile na teškom kamenu, koje su bile *bojkotovane,* one su spavale na podu ispod boksa. Nisu mogle da primaju hranu kad i svi ostali nego posebno, nisu smele ništa da kažu, čak ni njima niko nije smeo da se obrati. Jednostavno, u prisustvu svih bile su izolovane.

Bilo je slučajeva da se zbog sitnih stvari odlazilo pod *bojkot* ili teški kamen. Da su žene dolazile u poseban tretman zbog sitnica. Recimo, kad bi grupa odlazila da kopa, žene su pronalazile divlji beli luk, ili žir, i u nedostatku hrane, jele su taj beli luk, jele žir. Kasnije su podvrgavane maltretiranju upravo zbog toga. Na njih se sručila čitava bujica osuđa. Kao, mi ne gladujemo, pa imamo redovno sve obroke, gladi nema, i ne mora da se jede trava, ne mora da se jede žir. Posebno teška kazna je nespavanje. Kažnjena osoba nije smela da spava, morala je celu noć da stoji pored kible. Ona preko dan radi a noću ne samo da ne može da spava, nego ne može ni da sedne, ne može ni da se nasloni na zid barake, nego samo stoji mirno. To je ubitačno, to se graniči s ludilom, tu počinju halucinacije. Može da se izdrži žeđ, može glad, ali nespavanje stvara u mozgu ludilo, stvara toliku iscrpljenost da počinju halucinacije. A osobi koja to trpi, ne dozvoljava se ni trenutak sna ni u stojećem stavu, niti da se nasloni na zid barake.

Na Golom otoku sam bila do avgusta 1952. godine. Znači dve godine i sedam meseci. Kad sam izašla prvo što mi je bilo da nastavim studije. Dočekali su me, međutim pojedinci: kako smem, kako se usuđujem da posle zatvora uopšte se pojavim na fakultetu, gde mi je obraz, zar me nije sramota da nastavim studije. Rastrzana sam bila između porodice, i problema koje je imala moja porodica zbog mog boravka na Golom otoku. I još fakultet! Kad je umro Staljin, mene je sačekao neki Miško iz Komiteta fakulteta, ja nisam ni bila čula da je on umro, a Miško me je sačekao i izjavio mi saučešće. To je na mene delovalo kao šok, jer saučešće se izjavljuje nekome kome je umro neko najbliži. Prvo sam pomislila na svoju porodicu, jer nisam znala o čemu se radi. On je počeo da se smeje i kaže: pa zar ti nije žao, umro je Staljin. Nisam znala šta da mu na to

odgovorim. Taj isti me je više puta provocirao, govorio kako nisam revidirala stav. Ja sam mu drsko odgovarala, jer više nisam imala načina, nisam više znala kako s njim da razgovaram. Govorila sam mu: nisam i nisam, idi iz ovih stopa i prijavi me. Kaži, Gordana je rekla da nije revidirala stav. Ako hoćeš možemo kao ljudi da razgovaramo, ako ne, idi i prijavi me. Nisam revidirala stav.

Posle je opet dolazilo do toga da budem pozvana u Komitet zašto sam to rekla. Kasnije, kad god sam imala problema sa službom, a imala sam ih dosta, uvek je bilo potezano to pitanje Golog otoka. Gde god sam tražila službu uvek sam govorila: molim, bila sam na Golom otoku da posle ne bude nesporazuma. Tako su ljudi odmah znali s kim imaju posla.

To je trajalo sve do mog odlaska u penziju. Ja sam 1978. godine otišla u invalidsku penziju sa dijagnozom angine pektoris. Radila sam u školi u administraciji, iako sam završila fakultet i dve specijalizacije.

Još nešto za boravak na Golom otoku. Nije toliko boleo fizički udarac, bolelo je ono što se psihički doživljava i što je bilo psihičko uništenje čoveka na Golom otoku jer se uglavnom na to i išlo.

Muke na Golom otoku bile su i fizičke i psihičke. Psihičke su bile teže, dublje, ali ni fizičke nisu bile zanemarljive. Bilo je pojava avitaminoze usled nekvalitetne ili slabe ishrane. To se javljalo u vidu rana i krasta koje ne zarastaju. Najmanja ogrebotina se širila u ranu koja je bila gotovo nezalečiva, zapravo nije mogla da zaraste. Bilo je pojave oticanja nogu. Bilo je pojave kokošijeg slepila. To se manifestovalo na taj način što je sa prvim zalaskom sunca, sa prvim mrakom osoba koja je imala kokošije slepilo, nije ništa videla. Mi koje nismo imale to kokošije slepilo, morale smo da je vodimo, jer je to bilo totalno slepilo. Trajalo je dotle dok ta osoba ne bi ponovo došla na svoje svetlo ili veštačko ili svetlo dana.

Bilo je promrzlina. Ja sam imala promrzline i na rukama i na nogama. Javljalo se najpre kao svrab, pa otok, pa crvenilo, pa pomodri, pa su se javljali plikovi, koji su podsećali na opekotine. To je trajalo dugo, po celu zimu jer smo radili sa gvožđem, sa onom ćuskijom teškom 18 kila. To je sve bilo hladno, Tamo je znalo biti snega i bure i hladnog vremena. Meni su te promrzline ostale dugo godina i posle izlaska sa Golog otoka. To je meni mama uvijala prvo zavojem sva četiri prsta posebno, i u rukavice sam uvlačila ruke. To je tako trajalo godinama. Sa prvim hladnim danima ja sam morala i ruke i noge da uvijam i čuvam, da se ne bi ponovo otvarale kraste.
Kao pojačanu ishranu za takve pojave dobijale smo parče hleba, pa je bila jedna kriška crnog luka i komadić zelene paprike. To je od prilike jedna paprika koja je deljena na tri-četiri dela. To se zvalo

pojačana ishrana, za one koje su imale izrazitu avitaminozu. Bilo je žeđi, kad nije mogao da dode brod da nam donese vodu, a na ostrvu nije bilo prirodnog izvora, tako smo vodu dobijale brodom koji se i zvao „Izvor". U slučaju da brod ne dođe, bilo iz kojih razloga, mi smo ostajali bez vode. Pokušavale smo da pijemo morsku vodu ali je to izazivalo još veću žeđ i još gore posledice smo imale nego da smo žeđ trpele.

Sve je ovo ostavilo dubokog traga ne samo fizički, nego i na psihu svih nas koje smo tamo boravile. Mi smo se slagale ako smo nešto smetale ondašnjim vlastodršcima, da bude izolacija, ali ne i takva tortura i takvo strahovito mučenje kojem smo bile izložene. Sve ovo što govorim nije iz želje ni za kakvom osvetom. Želja mi je da se drugi upoznaju s onim što se dešavalo sa ljudima koji su u tim danima bili hapšeni.

Danas pojedinci pokušavaju da to prikažu kao nešto što je bilo maltene odlazak na radnu akciju, na neko letovanje. Istina je sasvim drugačija i gorka za sve one koji su tamo bili. Ali pojedinci pokušavaju da to pravdaju „ondašnjim trenutkom". Slušala sam na radiju izjavu Marije Zelić, upravnice radilišta. Ona lično nije toliko udarala a nije ni trebalo, ali ono što je ona sprovodila i ono što se dešavalo na radilištu, to je bilo stravično. Od koga je ona dobijala naloge za tako nešto, to bi trebalo ona da zna i da kaže. To što se tamo dešavalo, što je ona surovo sprovodila, što je ona organizovala, to je svakako bila direktiva koju je dobijala odozgo. A nemoguće je da ti koji su davali naloge to nisu znali. Pa ni oni uz njih.

Uprava radilišta na čelu sa upravnikom odnosno upravnicom Marijom, davala je direktive kako kažnjenice koje žele da izađu na slobodu, moraju da se ponašaju prema ostalima, da bi uopšte stekle ikakvo pravo da izađu na slobodu. Bez tog miga Uprave nikakvo maltretiranje, ništa se nije dešavalo, sve je tu bilo samo ono što je Uprava tražila i zahtevala.

Niko nikog nije smeo ni prstom da takne, ako to nije bio nalog Uprave. Marija danas kaže da su na neki način svi osetili Goli otok i oni koji su bili kažnjenici i oni koji su ih gonili i mučili. To nije isto niti ikad može biti isto. Udarac pamti onaj koji ga je dobio i nikad ga neće zaboraviti pa ni danas posle 40 godina od tog vremena. Niko ko je bio na Golom otoku to ne može da zaboravi. To mogu da zaborave oni koji su udarali oni žele da zaborave, ali ne oni koji su trpeli udarce.

Posle izlaska dugo godina sam sanjala povratak na Goli otok i budila sam se sva u znoju i strahu da se to ne ponovi. Svaka od nas bi

se radije ubila nego da ponovo doživi ono što je doživela i preživela. I danas stoje živa sećanja, urezalo se to u dušu, u naše pamćenje.

Komandna zgrada u ženskom logoru na Golom

JELKA

Ja se bojim šaltera u banci, ja se bojim šaltera u opštini, ja se bojim advokata, ja se bojim svega. Brojim kad mokrim, brojim kad pijem vodu, normu. Jesmo li mi normalni, a posle kažem - neću. Slušala sam Dženi pre dva dana, kaže kako ona smatra da one ne govore zato, mi ne govorimo zato što se bojimo da bi imale nekakvih neprilika. Ne znam kakvih, ne znam od koga. Vidim pisao je Vlado Dapčević, pa mu preti grupa komunista sa Vračara. Ali on ti je u Briselu pa može da piše. Ja da kažem šta sam rekla, grupa će da dođe pred moj prozor, a ja bih premrla.

Oni su nas tako srozali, tako su nas oni preplašili, bar mene, da kad sam došla sa Golog otoka, (moja baka je umrla 1943. godine i ostala je kuća posle nje. Dok sam ja bila na Golom otoku, u kuću se uselila „narodna vlast". To je kuća na moru.) nisam smela da idem u opštinu i da tražim svoju kuću, kao naslednik. Dali bi mi još pet godina. Daleko vam lepa kuća, dajte kome hoćete, ali samo da vam ne uđem na vrata.

Desetinu godina sam imala košmar. Sanjala sam ubice, to je zbog toga što mi je brat zaklan. Uvek ulazim u prazno odeljenje i vrištim i tako strašno vrištim da ujutru, kad sam u hotelu, mene pitaju susedi - ko je kod vas vrištao? Kod drugarice idem na selo i imamo svoju sobu, a ona drugu sobu. Deli nas jedno predsoblje veliko. I ja vidim njih kako su došle i pitaju me: šta ti je, a ja vrištim i grebem po zidu, sanjam Goli otok. Ja sanjam žice i ja sanjam da sam uhapšena, sanjam da neću dobiti penziju. Uvek je bila takva koincidencija da baš meni, pođem da promenim preduzeće, nema moje radne knjižice, izgubi se. Kako se izgubi? Kaže - drug Miša

nosio. Drug Miša je bio udbovac. Uvek se dešavaju tako nekakve stvari koje me sapliću. To se u mene uvuklo.

Nisam radila godinu dana, htela sam da završim fakultet pa nisam mogla ništa. Jedan ispit sam dala jedva, misli su mi bile daleko. Muž je bio našao neku lepu ženu, rasturili smo se, iako je i on bio jedno vreme na Golom otoku. Rasturila mi se kuća, garsonjericu su mi uzeli. U garsonjeri je bila jedna žena, ja nemam pouzdane dokaze, ali mislim da su moga muža uzeli tamo malo da sedi baš zbog te garsonjerice. Jedan se udbovac razveo pa je njegovoj ženi data. Onda je takav bio pogled na svet i moral.

Neko je rekao - mi smo imali samo jedan prinudni klimaks dve godine. Ne verujem da su nam oni dali nešto, namerno da je to bilo. Tek, kad smo se vratile u Beograd većina nas nismo nikad rodile. Što smo izgubile muževe, brakove, stanove, to uopšte ne govorim. Ja bih bila rodila vanbračno, ali većina nije rodila. Malo je žena rodilo posle Golog otoka. Nismo mogle nikad da zanesemo.

Ja ne bih htela da se kaže - eto šta su radili komunisti - i da padne na komunističku partiju mrlja. Ja moje reči ne dam protiv Partije. Može biti, svaka partija ima i svoje padove i greške, ja sam bila komunista.

Naši komunisti, to hoću da vam kažem, se nisu prema svojim saborcima poneli dobro. Bila je doktor Eva Bohunicki, mala ženica, zapravo zvala se Adela Bohunicki. Ona je bila u Španiji, znači španski borac, zatim u našoj vojsci prvoborac, nosilac Spomenice 1941, visoka je bila jedan metar i po. Nju su, kažu, ja to nisam videla, ali su mi rekli, jednog dana tri puta tukli da se ona sva tri puta ukakila. Oni nisu smeli prvoborca da biju nikada, pa da je uradio ne znam šta. Morali su ga sakriti. Možda je to moje neko boljševičko gledanje, ali ako je neko nosio pušku pet godina i sada dozvoliti da ga tako ova rulja bije, to Partija nikad nije smela da dozvoli.

... Sećam se, došli smo u Topčider. Iz kamiona prebacili su nas u furgon. Kad smo prošli Terazijama, ljudi su sedeli pred *Moskvom,* bilo je divno vreme. To je godina 1951, juli mesec. Idemo mi, klopara voz. Ja osećam ravnicu. Pored mene sedi baba Ruža. Baba Ruža je došla kod nas na Obilićev venac. To je bio poseban tip.

Ona je imala 53 godine, gluva, seda, mala, slatka bakica koja je nekad držala kafanu kod Čačka. Njen greh je bio u ovome: sestra joj je umrla na porođaju i ostavila je muško dete. To dete je ona podigla. Kad je došla 1941. mladić je otišao u prvoborce. Postao je pukovnik, bio u Rusiji, oženio se Ruskinjom i imao dvoje dece. Kad je došla Rezolucija on se izjasnio za IB. Njega u ćorku, a Ruskinju šutnu za Rusiju. Baba Ruža ih isprati do Subotice.

Pita je islednik - ko je dolazio kod vas? Kaže: „Ne čujem te sine". Ovaj opet: „Ko je dolazio tamo?" „Ne čujem te, sine". Kaže - ko je dolazio kod vas? Kaže - ne znam. „Šta su pričali seti se i dođi sutra?" Kad sutradan, on je pozove - šta su pričali, jesi li se setila. Kaže - jesam, setila sam se. Šta su pričali? Pričali su gde ima dobrih ćevapa. A on njoj jednu šamarčinu i marš na Goli otok.

Ja nikad nisam čula da postoji „otok". Mi blesavci od 1948. do 1951. ništa nismo čuli. Nismo znali jer nije procurilo ni od kuda.

Godine 1950. sam radila u planskoj komisiji, kada je jednoj drugarici uhapšen muž a ona je imala dvoje dečice. Ja sam je videla na zimovanju pre dve - tri godine u Boriku u Zadru. Kaže ona - da li se ti mene sećaš? Kad je moj muž uhapšen, ti si pitala da li imam šta da jedem, ako nemam da mi daš para. Ja se toga više ne sećam. Možda mi je i to neko uzeo za zlo.

Putujemo vozom, voz klapara, klapara, meni ide na nerve. Jedna žena sedi pored mene modra po rukama. Pitam - šta ti je to? Ona veli: „Anji mene učili pameti". Ruskinja plava, sedi. Modra je od batina. Bila je u Glavnjači. Kakvoj pameti, mislim se. Ja nisam heroj, ja nisam herojina, ja sam zec, ja se plašim. Ja neću da kažem, ja neću da priznam, ja mogu da trpim batine, ali ja se tresem. Ljudi kažu da su hrabri. Bilo je hrabrih žena, bezobraznih, drskih, ali ja nisam taj tip. Oni su je, kaže, *učili pameti*.

Furgon kao za stoku, ali imaju klupe sa strane, ima i kibla u ćošku, i oni prozori četvrtasti. Kad sedite niko vas ne vidi. I na jednom mestu, kad smo stali, železničari kuckaju po onim točkovima, a jedan kaže: „Šalje Tito svoje na letovanje." Mislim se - a, idemo na more. I tako mi putujemo u tom košmaru. Sunce sija. Pored mene seda jedna žena sa divnom crvenom kosom.

Najlepša kosa koju sam videla. Ima kosu božanstvenu, Ticijanovo crvenu, a kad su je kasnije ošišali, izgledala je kao kokoška.

Mi silazimo pravo iz vagona u brod. S jedne strane i s druge strane na brodu neki robijaši, stoje u špaliru, a jedan s nekom močugom udari me ovde po desnoj strani i ja ti sletim dole u štivu. Štiva je u brodu prostor gde se drži teret. To je trbuh broda. Tu smo upadali, terali su nas onim močugama i tukli. Dole smo se nabili i dugo se vozili. Pored mene sedi baba Ruža, i ja kažem - baba Ružo,

znaš šta, gde idemo da idemo, mi ćemo da se držimo ovako mirno i fino.

Stigosmo. Mislim se, vidi šta ima naroda našeg na otoku pa će nas dočekati. Mi izlazimo, onako na palubu i jedna žena krupna, lepa, pita, baš kad je došla kod mene: „Koliko vas ima još?" Kažem ja: nekoliko njih. E, fino, veli, ne moram da štedim ruke, mogu da bijem koliko hoću. I tad me razdalami po glavi, s jedne i sa druge strane.

To je bila jedna od tih zatvorenica, koje su nas dočekale, jedna Bosanka sirota. To su bile tzv. *revidirke*. One su dobijale naređenje. Njima nije bilo lako. Kad smo došli na otok, to je bila takva vriska, špalir dugačak, kolona u redu i udaraju. Ja mislim ovde se gine. Nisam imala nikakvo iskustvo pri tome.

Niti znamo gde smo, samo vidiš glava ti leti levo i desno. Ja sam dizala glavu, ne znam zašto, nisam znala da treba da se sagnem. Nekako još je ostalo u meni ono komunističko vaspitanje: umreti sa dignutom glavom. Možete zamisliti koja sam budala ja bila. Posle mi je jedna Crnogorka dojavila, niko vas ništa nije smeo posavetovati: ,,Da, čoče, ne diž glavu tvoju ludu, ka da si ti najbolja, najpametnija. Odneće ti je pa će ti je razbiti žene. Nego se sagni malo, pokaj se." „Fala na receptu." - kažem ja.

Špalir je bio dugačak možda 50 metara, ili 100, ne znam sigurno. Onda su nas ošišali. Evu su šišali sa makazama od ovaca. Nama sa nekom nularicom od čela ka potiljku jedan red, onako ti to podšiškaju pa ti to strši kao u ježa. Tu su nas šišale žene, tu muškaraca nema. Kad se nešto pokvari, onda naređenje je bilo ako i dođu muškarci, ne smeš ga pogledati. Onda staneš i kad milicionar prolazi kroz krug, gde si se zatekao staneš mirno, kao da prolaze ambulantna kola. Ja nisam smela nikad da pogledam nikoga, nisam smela da podignem glavu. Žene su neke gledale, išle su čak i gledale ono groblje na Grguru da vide šta piše i ko je tamo sahranjen. Ja to ne bih radila. Zabranjeno, zabranjeno, šta imam da virkam. Ali, žene vole da čačkaju tamo gde ne treba.

Kad su nas tako dobro ispremlatili gomila žena iza barake, koja je bila ambulanta, popadala je kao cepanice. Njima su namazali usta, jer su im toliko ispucala i bile su modre. Sve smo dobile batina po glavi, po leđima, po nogama, svi su nas redom udarali. „Ajde da se ***banda*** okupa posle toga." Meni je krv išla iz svih otvora. I na oči i na zube. Svugde, sve je bilo krvavo. Ajde da se okupamo u morskoj vodi. To mnogo peče, jao, slana voda po izubijanom telu. Posle toga, podela odela. Ja sam dobila cipele, za broj kraće. Za nekolio dana imala sam naboje kao velike čireve na tabanima. Počela sam da padam u nesvest. Revidirka kaže: „Bando, pazi ova banda kakve ima noge! Bando ustaj i idi u ambulantu".

Taj prvi dan bio je neki kelj. Kaže - jedi bandol. Ja ne mogu. Drugi dan - jedi bando! Opet ja ne mogu. Iza mene baba Ruža kaže - jedi, majku im jebem njihovu, jedi, moraš da jedeš, moraš da se vratiš. I baba Ruža je mene uvek kontrolisala i kaže - jedi. Za tu reč što je rekla, glavče bi joj otkinuli. ali ona hoće onako kuražna mene da podrži.

Sutradan, rad. „Ajde bando na rad!" Ali taj rad, kamen na tralje pa navrh brda. To brdo je nama izgledalo mnogo visoko. Meni nije bilo ništa posle godinu i po dana da ponesem vreću od 50 kila cementa. Oni stalno kažu - popravljaj se. Ko će da čisti ribe? - Ja! Ko hoće da istovara, stigao kreč? - Ja! Ja se uvek javljam, ja se popravljam, ja ne razumem šta treba, šta je to da se popravim, nisam uopšte loša po mom shvatanju. A oni biju. Pa ne mogu ja da promenim svoje mišljenje batinama. Ko je još prevaspitao nekoga batinama? To nije moglo nikada. Sutradan, opet kamen nosiš gore na brdo, pa odozgo s brda. Gore kamen, dole kamen i tako ceo dan.
Dve žene, javni tužilac za Vranje i javni tužilac za Niš, a gospođe, nose kible. Gospodska posla mislim, a sa mnom su došle. Joj, kako im se lepo zalomilo. Sunce pripeklo, mi došli iz apsa na Sunce golootočko, nigde grane nema, nema hlada ni iza barake, bledi, nikakvi. Nemamo kose. One odu, napune kiblu, to je teško, ali malo smoče noge u moru pa se vrate. A ja zavidljiva pa kažem - kad ću ja da dočekam tako neku beneficiju? I dočakala sam 20. januara sledeće godine. Bura duva a mene zbog nekog mog velikog sogrešenija u klozet ekipu.

Teku dani. Ništa nisi mogao saznati jer nisi smeo ni pitati. Svako pitanje je greh. Baba Ružu mlati jedna debela, mlati, ona pada. Ja nosim kamen sa Božanom Maras, ona pada. Devojčica, imala je jedva 18 godina. Sve to pada u nesvest.

Onda, ajde gore na bunkere. Kad gore na bunkerima to je gde se sa onim štanglama vadi kamen. Nikako da dođe 10 sati, biće pauza. Pa se nađe malo zemlje kad ono kamen podignete pa ona zemlja malo vlažna, meni toliko toplo, a ja stavim ono blato na čelo. Kaže mi jedna lepa mlada Bosanka - nemoj to da radiš, to sam i ja radila, pa se skori lice i onda će te još više boleti. Meni momentalno, imam temperaturu, ali mi je teško zbog nogu što su me podbile one nikakve cipele, pa mi napravile naboje. I sad dolazi vreme da se raskritikuješ. Svaka ima da priča o sebi pred svima. To je rađeno posle rada, uveče u 6 sati. Ja sam slušala šta su žene pričale.

Uglavnom ono što sam ja slušala, ja nisam videla da je bilo niti organizovanosti, niti nečega što bi vredelo da se ovako nešto doživi. A baba Ruža reče meni: „Jebem ti državu koja se baba boji." A ja posle kažem - baba Ružo ti si u pravu, vidim ja ko je došao, nisu to

nikakvi neprijatelji. Jedva sam i to prevalila preko usta jer ništa ne smeš da kažeš, prate te uvek.

Ja jedanput kažem - ne mogu da zamislim da ćemo mi ovde ostati duže. Ako ostanem dva meseca ja ću da se ubijem. Onda mi ove druge kažu, nemoj ni da probaš, skakale su neke žene pa su se posle loše provele. Kakva dva meseca, sedećemo mi tu dve godine. Ja to nisam mogla da shvatim.

Prođe tako to raskritikovanje. Neke su opet pod bojkotom. I ajde na spavanje. Velika baraka sa dvospratnim krevetima,ali to su obične daske, te daske stoje poprečke, jedna malo uzdignuta, jedna udubljena pa kad legneš i na njima slamarice ali ne slamarice sa slamom nego prazne, jutane slamarice koje imaju po sredini razrez s mašnom koja se veže pa te malo žulja. Ćebe i neki pinkl pod glavu. Leže tako žene jedna pored druge, a gamižu stenice. Onaj ko je došao načet i bolestan, on je tu doboleo.

Sve mi vučemo, i na nama se dokazuju i iskazuju, i vreme prolazi. Jedne noći povikali su - pakovanje - i mi smo otišli sa Golog otoka. Kada smo mi došli na Grgur bila je mala cisterna i nije bilo dovoljno vode za onaj broj žena. Bila je čak jedan žena koja je beležila koliko se izdalo kanti. Brod dođe, napuni cisternu i dok se vrati po drugu, mi to popijemo. Bilo je dana kada smo dobijale po četiri gutljaja vode pred spavanje. Brojiš: jedan, dva, tri, četiri. To je sitnica, a meni je to brojanje ostalo urezano u pamćenje tako da kada pijem vodu ja i sada brojim.

Grgur je blizu Golog otoka. To možete proveriti i na mapi.
E, sad o kanalizaciji. Ide tako kanalizacija iz kupatila na Grguru pa iz kuhinje, pa odozgo iz klozeta sa brežuljka i sad tu ide kanalizacija kroz dvorište i to je pokriveno. Onda su napravili jednu rupu iz čista mira i iz te rupe možeš ući u kanalizaciju. Ja sam bila jedna od prvih od četvoro nas. Bila sam s jednom oficirkom unutra. To nisu cevi, i u čučećem stavu vi unutra u tom tunelu u kanalizaciiji punite kofu i prstima pipate da li je puna. Znači, rukama punite govna. Međutim, tu nisu samo govna, bilo je i tople prljave vode. Mi uđemo unutra, u debelu ladovinu. Oni kažu „u govna". Kažu - na šta si se spustila. Mislim - meni je u rupi još i dobro, nego da me ne biju posle kad iz rupe izađem. A ono mi smrdimo tri kilometra na sat. Neće niko da nam priđe. Teraju nas da spavamo u ćošku, a za nas lepota. Da su me pročitali, kako ja mislim da je kanalizacija lepota, odrali bi me. Unutra je mrak, samo malo svetla ide iz one rupe. Mi punimo govna i idemo onako čučeći, i ponovo tako se vraćamo do otvora i iznosimo kofu punu tog smeća, a voda i od kuhinje i klozeta. Mi dole, a gore čeka vagonet sa buretom koji se puni. Dve stoje pored njega. Ko god prođe zeza ove dve, a mi dole u dubini kao krtice.

Bila neka Makedonka sa mnom, lepo je pevala. A ona kaže - ajde da pevamo. Kako da pevamo? I tako sedimo u govnima i pevamo nas dve. I čujemo ozgo viču: stani, bando, šta radiš dole? I veli Makedonka: znaš šta ja moram da piškim. Pa šta hoćeš?! Nećeš valjda da izlaziš odavde da bi piškila? Pa u čemu si, bre sestro, do kolena! Čučimo i guza ti je pomalo u onom toplom, piški tu! Pa kako ću kroz gaće, kaže! Pa pusti, nema veze! Sramota je da se priča ali tako je bilo.

Zašto li sam došla u tu klozet ekipu, ja ni dan danas ne znam. Ali nekome padne na pamet da si banda, možda i pogledaju ponovo zapisnike, oni to pretresu i onda kažu - razmisli malo. A ti razmišljaš, a oni pitaju imaš li još nešto da kažeš. Ti sad misliš - vređala sam ljude s kojima sam pričala i razgovarala. Nismo mi držali mnogo do toga, nismo mi dizali u vazduh državu, pričali smo viceve i šalili se kao što se to u celom svetu radi. Sad je možda neko drugi nešto drugo ispričao. Možda nisam pomenula Saru, Mani ili neku Daru. Nemam šta da se setim, a ona meni: ajde opet razmisli. Ti sedneš, dobiješ hartiju i sve što si napisao i rekao, ti to opet lepo ponoviš malo i tako proživiš jedno vreme, jer nemaš o čemu da govoriš, nisi ništa sakrio...

... Baba Ruže nije bilo tri dana na Svetom Grguru. I posle tri dana - ajde žene zbor, da se baba Ruža *raskritikuje*. Na jednom ovako uzvišenju baba Ruža govori. Kaže: „Ja sam bila tri dana u betonskom bunkeru gola kao od majke rođena. Bila sam zato tamo što sam kazala da je u moju kafanu dolazio drug Đilas za vreme rata okružen mangupima i lošim društvom. I ja evo pred svima vama kažem, kajem se što sam rekla da je đrug Đilas bio okružen ... - ali ne kaže s kim, nego se kaje. I još kaže: ove moje ruke nekad su mesile patišpan u kafani sa 20 jaja, a sad evo mešaju govna, ali ako Ružo. Meni je i muž i sin bio u zatvoru i taj posinak je bio u zatvoru. Sin je posle godinu dana Golog otoka umro, ako Ružo...

Saživiš se sa nesrećom. Tamo na otoku je postojala takva hijerarhija, neki kodeks ponašanja, tako nešto neshvatljivo. Vi to možete da prihvatite niti da ne prihvatite. Vi morate kao stoka da se povinujete inače ste gotovi.

Nemate pravo da pušite ako ste pušač, a dobijale su se po četiri cigarete. Kad dobiješ pravo na pušenje, to se ujutru čita pred strojem. Ta i ta i ta dobila je pravo da puši, evo ti cigareta, i druge ti čestitaju.

I sad pušiš. Mene jedanput zamoli neka Lala da joj zapalim cigaretu, a to nisain smela. Jer puši ona, pušim ja, ali ja sam kao za jednu dlaku bolja od nje. I odmah mene u *klozet ekipu,* kao sad ćeš da vidiš ko si. A Lala je bila Ramrićanka, koja je za vreme okupacije

preživela u nekom Mathauzenu ili ne znam gde, pa su na nju uvek nešto sumnjali ili su bili Ijuti. Ja sam primetila da prvoborcima i logorašima i uopšte licima koja su nešto značila, da su prema njima bili rigorozniji. One male ženice „kurvice", koje su zalutale ili koje su pobacile, neću da budem tako zla, pa možda žene nisu ništa ni imale. Kad rekoh kurvice, moram pomenuti jednu drugu ženu. Nje se sećam još kad me je jednom pratila. Kazni ona mene da nosim težak kamen, to je odredila Hilda policajka. To znači da se na tragaču sva težina stavlja na vas i to je jako teško. Pozadi idu tri žene, jedna u sredini, a dve sa strane, to su aktivistkinje i one se menjaju svaki sat ili dva. I Lala je jedanput mene pratila. Ona ide ka jednom bregu gde je bila milicionerska kuća i tamo su radile kuvarice. Viče: „Ajde bando!" Tek kad je došla pred milicionersku kuću ona stane pa priča sa onim kuvaricama, pa priča, pa daj kiselo mleko, pa joj daju, pa se ona maže, a meni prolazi vreme, život teče. A ako je vas poterala to je i mene. Dobar čovek je bila, na taj neki način me je štitila kako je mogla. Ona prema meni nije ispoljavala neku surovost.

A opet, bila jedna jako lepa žena sa Obilićevog venca. Bila je razvedena i majka troje dece. Međutim, predstavili su je kao laku ženu. Bila je lepa od glave do pete, jako lepa. Kosa, zubi, telo, grudi. Lepotica. Mi smo se kupale gole, to sam mogla da vidim. Ja ovo pričam da vam podvučem njenu situaciju. Ja nisam nikad bila lepotica niti neka moja drugarica, a ona je bila. I najveći joj je greh bio, kako je ona to nama pričala, najveći greh, što je išla sa jednim udbovcem, pukovnikom od 29 godina. Zaljubila se u njega kao blesava, razvedena žena, šta će. Ali je bila nekako čudna i sebična. Kad smo bile u zatvoru nije bila neki kvalitet.

Kaže ona jednom tom pukovniku - šta ti misliš, ja sam se u tebe zaljubila. On odgovara - pa šta, a ona njemu: ja bih htela da se za tebe udam. On kaže da to ne dolazi u obzir. I onda ona njega poče da presreće, da ga goni i postala mu je dosadna. Da bi je se otarasio, poslao je na Goli otok. U redu, ako je bila nasilna, ako je njena glava modra, a velika kao lubenica, kao veliki dulek od batina. I ona je potpuno pošandrcala, što bi se reklo. Išla je kao avet po Golom otoku. Išla je tako kao poludela. Ošišali su je do glave, nikad nisam videla tako veliku glavu. Nešto su joj porušili, ubili su dostojanstvo u njoj. A zašto? Mogli su je držati tamo 10 godina jer ako je ona kurva kao što su joj govorili to joj je alat, ta lepota, ona mora da ima lepotu. To im je i bio glavni cilj. Da unište u svakom čoveku ono što mu je najvrednije. Udbovac je upropastio. Posle je bila kažnjena, možda je nešto rekla. Stavili su je u jedan bunker veliki sav od betona. Ona je

tu stajala dva dana i dve noći. Stajala je, nije smela da ide ni na kiblu. Sve svoje fizičke potrebe ona je u stojećem stavu obavljala, nije spavala, nije jela, nije pila. Mokrila je tako stojeći dva dana i dve noći i onda se srušila.

Tamo je bilo mnogo novinara iz one novinarske škole. Bila je jedna lepa prekrasna ženica, ne znam joj ime, bila je jedinica. Nije imala oca samo majku. Majka joj se obesila dok je ona bila na Otoku. Pa da joj ništa nije urađeno samo to, ona je oštećena, ona je upropaštena.

Bilo je žena asova i u mojoj grupi i onoj koju smo mi našli. Njih su zvali *informbirovski asovi*. Jedanput su bile *Književne novine* posvećene informbirovskim asovima. Fino, sad ćemo da sedimo dva sata, nije me briga za koga je, kad ono prva Brana Marković, a druga ja, treća mala Božana, četvrta ne znam koja.

Au, ovo ima da bude zlo. Ja sa Branom Marković, ali ja se sa njom ponosim, sa njom ne može svako da se uporedi. Sitne ribe i jajare ne mogu. Kad su pročitali, čitala je jedna žena baš o meni, kako sam ovakva, pa onakva, kako sam karijerista. Ja sam sa Branom jako volela da nosim kamen, ona je bila fina žena i jako dobra žena i mnogo me je volela. Bilo je tih tragičnih asova. Bila je jedna koja je bila u Nirnbergu svedok, Novka Vuksanović, koja je bila zamorče u Aušvicu, ta se našla na Golom. Bila je predratni komunista. Druga jedna žena koja je bila prvoborac, komesar, kapetan, nosilac partizanske spomenice; Miljuša Jovanović. Na Igmanu su joj odsekli prste i jabučice a četvrta doktor Seka Stanković, lekarka, koju su mnogo mnogo gonili da prizna da je njen muž informbirovac, a on je već bio bolestan od raka. Ja sam ih i zatekla i ostavila.

To su bile žene koje kad vi noću ustanete da odete na kiblu sebe radi, vi ih vidite u uglu barake gde sede, one ne mogu da stoje. Svake noći danima, nedeljama, mesecima sede. Noću ne spavaju, već sede, to je njihova kazna. Preko dana tucaju kamen i to je njihova kazna. Nikad ih nisam pitala koliko sati su sedele, I onda između sebe onako porazgovaraju. To su invalidi. Ja sam samo jedne noći stajala. To je užasno.

Jedna drugarica Aneta stajala je dve noći. Druge noći je padala u nesvest i držale su je. Preko dana je nosila kamen. A zašto, šta je skrivila.?!

Mi smo u trbuhu broda, došao je pesak i mi smo ga izbacivali. Deset minuta izbacuju dve, pa posle deset minuta izbacuju druge dve žene. To se izbacuje ovako lopatama i na palubu, pa posle palube na rivu. Tamo na rivi žene nose tragačima, ali to moraju brzo da odnesu i morate brzo da ih snabdevate. I sada dok smo se mi odmarale, ona se tako naslonila na ono rebro broda, pa je napisala „Duda”

latinicom. Imala je muža Dušana, Dudu, i volela ga je mnogo i to je napisala. Ja sam pisala po mojim nogama ime moga muža, a ona ne, nego je to napisala na brodu. To je videla *revidirka* koja je pratila i uveče kaže: Aneta je poslala poruku mužu sa Golog otoka i napisala je „Dud", čak nije ni stigla da napiše Duda. Ona je dve noći stajala tako i druge je pala u nesvest. Posle je prebačena u Bileće. Njen muž je bio osuđen na smrt, a to je pretvoreno na 20 godina.

Jednoj ženi sam, koja mi je rekla: dodaj mi novine, ja dodala novine. A ona je spadala u tu grupu koje se nisu još ,,popravile". To je bila moja greška. Zbog toga sam opet dobila neku kaznu, *klozet ekipu* ili nešto tako.

Sećam se, Makedonka, doktorka. Ona je stalno gledala u svoje ruke i kaže: vidi, ako izgubim ovo, ja sam hirurg, ja operišem, ja ne smem ove jabučice da izgubim, a vidi ja nosim kamen, ja samo ruke moram da čuvam. Glavu neka mi razbiju, ali ja ruke moram da čuvam. Priđe ona meni, puši ona, pušim ja, i ona meni kaže da joj zapalim duvan. Ja kažem: ne može. Zašto - pita. Pa ja sam malo bolja nego ti. To neko dočuo i odmah mene sutra pohvale. Ja, kao, znam da se distanciram. A nas dve se stalno družimo.

Kad sam došla bilo je i ovakvih stvari. Jedna žena na mukama u bojkotu, natekao joj zub. Dam joj moju maramu da veže obraz. U međuvremenu, već smo tu bili dva meseca, dođe i 29. novembar, neko je i pomilovan. Kad jedan dan zbor u baraci. Na dnevnom redu moje ime. Šta sam zgrešila, mislim se, kad oni počnu da me optužuju kako sam ja dala *bandi* maramu, i ona žena kojoj sam ja dala maramu, znate, kaže za mene: koliko je ona *banda,* kad je meni dala maramu da ja zavežem zub. Pa kad su je pohvalili, umesto da mi priđe i da mi kaže: sram te bilo *bando* evo ti tvoja marama, a ona vrda po celom gradilištu i beži da me ne bi srela, da joj ne tražim maramu. I tako ona sebi nije mnogo pomogla a mene je za srce ujela. Pričala mi je jedna drugarica, jednu ženu su mučili, a ona Je rekla: jao da ovo zna Maršal, pa on to ne bi dozvolio! Kad oni nju prebiše, kao da je ona rekla kako je on to dozvolio. E, sad, ova moja koja mi je ovo pričala, otrči u Upravu i kaže - nije ona žena tako rekla nego je rekla da on to nikad ne bi dozvolio, jer on ovo ne zna. I oni joj kažu nije važno šta je ona rekla. Važno je da ona dobije dobre batine. A šta je rekla i šta je uradila to uopšte nije važno.

Pitaju se Crnogorke između sebe, to su ti tragični asovi, koje su uvek bile bijene, koje su uvek noću sedele, one ovako kažu: ti si ista kao ona, stidi se, još si gora nego ona, a meni je činilo čast, one su meni dale kompliment. One su mene upoređivale stvarno sa asovima ljudskosti, čovečnosti, patnje, prvoborcima, ko sam ja prema njima, pa nego šta nego da su mi činili čast. Sa njima su me mešali, sa njima sam se i družila.

I kaže mi drugarica - znaš kad sam došla na Goli otok, ja sam puštena juna 1953. a ona je došla 1952. ja sam te videla. (Ona je i ranije dolazila kod mene i moga muža u kuću.) I kaže - kad sam došla na Goli videla sam jednu užasnu scenu. Jednu ženu su bacali u krugu kao loptu. Ja sam gledala i nikad nisam znala da mogu živog čoveka da bacaju kao loptu. Revidirke su tu ženu, kao loptu, kao deca kad se igraju, bacale. To je bila neka kazna. Ja tebe nisam poznala, a to si bila ti. Rekli su mi tvoje ime i prezime i ja sam pogledala i to si bila ti. To se meni dešavalo. Kažem ja - draga moja koliko puta su me šutnuli u dupe, jedanput su me gađali kamenjem. Ima Ijudi koji su i gore prošli. Ja sam se strašno plašila a mnogo sam dobila. Ali nikad nisam bila u situaciji i nikad ne mogu da kažem za te *revidirke* da su zločinke. Ja znam to su bile žene i majke koje su kod kuće ostavile decu, ne znam u kakvoj su situaciji bile. Postavi im se zadatak i pokaži se prema *bandi*. Mislim da se ja ne bih mogla pokazati. Jer i one Ramrićanke se nisu pokazale, pa su sedele po šest godina. Druge koje su dolazile posle njih, izbiju *bandu* i odu kući. One dolaze kao lančano, jedna za drugom, dolaze i odlaze. Može se to i tako posmatrati. Ja sam bila u situaciji uvek da dobijem batine a nikad nisam bila u dilemi da li i ja nekome da podelim batine. To sebi nisam dozvolila nikad. o Golom otoku, možemo samo iznositi fakta, ali šta je u čijoj duši bilo, nema Dostojevskog koji bi to opisao.

ČAJKA

Hrvatica mislim da nije bilo više od pet, a Slovenke su bile četiri, Makedonske dve. To su bile te koje su sa nama pošle. Jer, kad smo mi krenuli na Ramski rit, mi smo celog dana čekali u onim katakombama dole u beogradskoj Udbi da stignu iz nekih drugih zatvora, kao što su Sarajevo, Zagreb i Slovenija. Tu smo se mi sastale, tako da to nisu bile samo beogradske zatvorenice. One su bile hapšene tamo gde su živele tid. Mi smo uveče krenule oko 10 sati. Sećam se neke Katice, Crna smo je zvali. Ona je i meni a i svakoj drugoj ženi ostala u lepom sečanju kao ličnost koju niko nije mogao da zaboravi. Ona je inače bila predratni komunista.

Odlikovale su je neke ljudske vrline, kao što su pravičnost, otvorenost. Što je mislila to je govorila svakome. Kad je nešto pitala Marija bila joj je ravnopravan sagovornik, tako da se nisu mogli suprotstaviti tom njenom stavu. Negde 1951. godine je izbilo da su oni saznali što ona nije rekla u istrazi, i tada je dugo bila pod *bojkotom*. Ona je taj *bojkot* tako stojički podnela, tako hrabro. Ona je imala kondicije, mogla je da radi. Za teranje su bile obično one koje nisu imale veze sa Partijom, a takvih je bilo. Sećam se odlično njenog umora. Ona je bila onako pomala, ali starija od nas, mi smo mogle više da izdržimo. Sećam se njenih krvavih ruku, ona vikne na onog njenog goniča - stani malo da predahnemo, i ona mora da je pusti da sedne. I kažem, sećam se njenih krvavih ruku kako je ona to zavijala. Jer za goniča se daje obično onaj ko ima više kondicije, ko je mladi, ko ima snagu, ko će da joj natovari kamen da ne može da ga podigne od zemlje, pa ona ide napred ova je gura i tako. Sećam se nje, mnogo se napatila. Jednom skidoše joj taj bojkot. Posle toga je

dugo ćutala, bila je povučena, ali Crna je ostala ipak Crna, ostala je ono što je i bila.

Ostao mi je upečatljiv polazak iz Beograda i to neću nikada da zaboravim. Tog dana, još negde ujutru, ili inožda posle doručka su nas pomešali tako da kažem, iz raznih soba. Ja sam na primer promenila tri sobe, jer kad su me pitali da li nekog poznajem, ja sam rekla da poznajem i tako su me premeštali. Nikako da mi dođe u glavu zašto me vode iz sobe u sobu. U stvari trebalo je da kažem da nikoga ne poznajem. Konačno u trećoj sobi sam imala opet koleginicu, ali sam rekla da ne poznajem nikoga, iako sam nju poznavala.

Uhapšena sam, moj slučaj je toliko beznačajan da gotovo i ne znam šta da kažem. To je jedna izjava, jedno pristajanje da ja jednom kolegi uradim nešto, a niti je on meni to dao da uradim. niti sam ja to uradila. Pošto sam znala da kucam na pisaćoj mašini, ja sam trebala da mu to otkucam. Kad je izašla Rezolucija onda sam bila isključena iz Partije, jer je svako trebao da da svoje mišljenje i ja sam rekla tako, naravno nisam se slagala sa nekim stavovima Sovjetskog Saveza, jer su nas napadali, ali sam smatrala i bila ubeđena da su naši trebali da odu u Bukurešt i od toga nisam odustala. Zašto nisu otišli, ako nisu krivi? Mogli su da se odbrane tamo. Drugo, smatrala sam da je to sramota za komunističke partije, za radnički pokret u celini. Što je najglavnije, zbog čega su me smatrali tvrdoglavom, jer sam ja išla pred te komisije CK itd. Sve je to bilo negde u toku 1948. godine. Ja sam tada ostala pri svome mišljenju mada su me ubeđivali, lepo, ne mogu da kažem, ali ja sam ostala pri svome. Čak sam govorila i to da će se naši u vrlo kratkom roku pomiriti sa Sovjetskim Savezom, znači pored onoga što sam smatrala da nisu u pravu što nisu otišli u Bukurešt, smatrala sam da će uskoro da se usklade ti odnosi.Smatrala sam da je nemoguće da tako ostane, da ta situacija ostane za večita vremena. Govorili su mi da sam tvrdoglava, da se to nikad neće dogoditi. Govorili su, ako treba mi ćemo da ratujemo protiv Sovjetskog Saveza. Ja onako tvrdoglavo; ko, vi da ratujete, to ne dolazi u obzir? Čak sam rekla da su to najveće gluposti koje sam mogla da čujem.

Onda su mi rekli - pošto si tako tvrdoglava, islključena si iz Saveza komunista. U redu, kažem isključena sam. U sebi sam mislila, što sam rekla rekla sam, ništa više neću reći, niti imam bilo šta da protiv koga radim. Iz Partije sam isključena 21. januara 1949. Začudo, i dalje sam ostala na fakultetu, mada je tada već bilo tih hapšenja i isključivanja sa fakulteta. Ostala sam na fakultetu Poljoprivrednom. Učila sam i u junu polagala redovno ispite.

Međutim, negde otprilike polovinom juna, upoznam jednog kolegu koji je prvu godinu završio u Bugarskoj. Bio je poslat u Bugarsku i posle Rezolucije se vratio. Upoznali smo se pošto su u istoj sobi u studentskom domu stanovale sa mnom još dve koleginice, koje su takođe s njim studirale u Bugarskoj. Bile su na istoj godini, tako da je on kod njih navraćao. Negde polovinom juna priđe on meni, kaže da li bih ja pristala njemu nešto da otkucam, pošto ja znam da kucam na pisaćoj mašini. Ja sam to radila u studentskoj omladinskoj organizaciji, pre nego što sam bila isključena iz Partije. Čim sam isključena, od mene su oduzeti i ključevi i mašina, i ja više tamo nisam imala pristupa. Ja sam rekla: uradila bih ti ali ja nemam mašinu,nemam na čemu. Onda meni sine u glavu glupost da imam nekog brata od ujaka, koji je imao pisaću mašinu. I ja njemu kažem: dobro uradiću ti to, ali ću zamoliti brata da mi da pisaću mašinu. To je bio ceo naš razgovor i to je bilo sve što sam ja prihvatila. Glupost, u tom momentu nisam bila oprezna. Čisto jedan razgovor i ja sam to prihvatila.

Nedelju dana posle toga on je uhapšen i on je za nas 15 dao izjavu s kojom je šta od nas razgovarao. Tako i za mene. Po toj njegovoj prijavi ja sam uhapšena 4. jula, a kad sam dala taj pristanak mogla je biti polovina juna. Školska godina se završila 30. juna, a već 31. jula smo otišle na praksu u Pančevački rit, jer smo bile završile drugu godinu studija i to je bila praksa mesec dana. Otišli smo jedna grupa ratara, radili samo jedan dan, u stvari jedno pre podne. Sećam se, bio je ponedeljak, pre podne smo radili nešto. Na povratku, došli u barake, ručali, i sećam se vezivali smo neki paradajz. I posle perem ruke na česmi, koleginica jedna i ja peremo ruke i vidimo najednom dva nepoznata mladića uđoše u taj krug. Tu se spremalao za neku živinarsku farmu, ali još nije bila useljena, pa su nas smestili u te barake da boravimo dok smo na praksi. I primetim ja dva nepoznata mladića dolaze i traže sekretara partijske organizacije. Bile smo blizu i ja sam čula koga traže. On je bio s nama zajedno tu na praksi. Videla sam da su s njim stajali jedno desetak minuta i razgovarali. Onda je on prišao meni i rekao mi da oni traže me- ne. Bilo mi je odmah jasno. Došla sam, oni su se ljubazno sa mnom pozdravili. Seli smo na travu i razgovor nije dugo trajao. Podneli su mi da potpišem nalog za hapšenje. Spakovala sam stvarčice, pinkle i jedan koferčić i odatle smo pešice išli dosta, dok nismo izašli na neki drum. Tu su me čekala fina kola, ne sećam se marke, ali bilo je neko glomazno luksuzno vozilo. Usput ja idem onako ispred njih nosim onaj svoj koferčić a oni idu pored mene, jedan s jedne drugi s druge strane. I

valjda da bi mi stavili do znanja, mislili su da ću da pokušam da bežim, kud da bežim kog vraga, i jedan od njih izvadio je pištolj i počeo da ga vrti u ruci, pa je onda video neku ptičicu na pet-šest metara, pa on uperi pištolj. Ja mu kažem - zar pticu da ubijete, pa i ona voli slobodu? Tako nešto, u tom smislu. Šta mu je to trebalo ne znam. U stvari, hteo je da pokaže da je naoružan. Vidim ja kola na putu, u kolima vozač. Otvori mi vrata da uđem pozadi, a pozadi već kolega moj sa iste godine. On je bio na praksi u Crvenki, pa su njega ranije pokupili i sad nas dvoje voze. Kad smo se popeli na pančevački most, a tamo levo jedna kuća putarska pored nasipa. Oni narediše vozaču da skrene u tu kuću. Skrenu on, dođe do kuće i jedan od njih izađe i donese neki ključ, u životu nisam videla tako veliki ključ. Šta taj ključ otvara ja ne znam, a veličine je preko pola metra, onako kovan kao iz filmova, i to mi je ostalo upečatljivo. Okretoše na most i prođosmo centar i u Udbu za grad Beograd na Obilićev venac. Sobe su bile gore i mi smo bili gore, ali kakve podrume te kuće imaju i kakve katakombe, to sam videla onda kad su nas skupili da pođemo na Ramski rit.

U istrazi sam bila mesec i po dana, uhapšena sam 4. jula a za Ramski rit smo krenuli 18. avgusta. Otišli smo na saslušanje. Bata, taj iz Bugarske, je rekao od reči do reči šta je razgovarao sa mnom, to je sve stalo na četvrtinu tabaka, desetak redova i ja sam to potvrdila i ništa drugo. Jel tačno, jeste tačno je. Obećala sam, kucala nisam i to je bilo sve.

Otišle smo 18. avgusta u Ramski rit. Isterali su nas iz soba i počeli da prozivaju, vodili su nas u podrume donje. Dali su nam i te naše stvari koje smo sa sobom nosile. Dali su nam da to ponesemo, vezale smo to u nekakav zavežljaj. Sećam se meni su zadržali sat, posle sam čula od drugih da su i njima zadržavali tako neke dragocenosti ako su imale, a meni kažem nisu dali sat. Dali su nam te stvari i sad čekamo presudu dole u Udbi. Tu je ipak bilo jedno oduševljenje jer smo se videle. Ja sam, na primer, videla sve koleginice koje su bile uhapšene, i sve koje su dotle uhapšene, nigde nisu mrdnule, nije bilo odlazaka.

Posle podne je počelo prozivanje i izricanje kazne. Sede dva-tri njih mladića, kao ona dvojica što su mene hapsila. Tu nema nikakvih zvaničnika. Tako, jedna sprdnja, može se reći najkraće. Kako prilaziš on te pogleda i kaže: ti ćeš toliko, evo tebi godinu i po dana. Potpiši! Godinu i po dana administrativne kazne društveno korisnog rada. Šta ćeš drugo nego da potpišeš. Mi se smejemo i oni se smeju. To je trajalo otpriliike celo posle podne to naše potpisivanje. Mi smo se drale, urlale, već nismo znale šta da radimo tu, a da ne govorim

uveče kad smo krenule. Negde uveče oko osam sati smo krenule. Najpre su nam podelili neku hranu, za koju nismo znali koliko to da nam traje, da li dan, dva, ili tri dana. Mislim da je hila po vekna hleba, bila je po kesa šećera, skoro pola kilograma, i jedno parče salame od pola kilograma, svaka je dobila takvu kesu. Ja nisam bila toliko gladna, možda zato što sam skoro uhapšena, mada je tih dana uhapšena i moja koleginica sa godine, koja je studirala godinu dana u Sovjetskom Savezu. I ona je Bati obećala nešto da uradi i zbog toga je uhapšena. Znači, nas 15 je Bata lepo, fino sredio po kratkom postupku. Sve smo pohapšene za nedelju dana posle njega. Ta moja Nada, bila je Bosanka, rodom iz Visokog, na žalost, imala je dva brata, i sve troje ih je pohapšeno. Jedan brat joj je bio student medicine. Tako da su njeni roditelji ispratili sve troje dece u zatvor. Srećom, ona nije bila dugo. Ona je bila gladna i njoj se jede. Pričam vam jer to je jedan strašan utisak, posle mi je bilo žao nje. Ona je toliko htela da jede a nije smela, pa je dala meni onaj svoj paketić i kaže da joj ja odredim koliko da pojede, ali kaže - nemoj da mi daš koliko ja hoću. Evo ti čuvaj moju hranu, ali nemoj da mi daš, jer bih ja to sada sve pojela. Ja sam naravno govorila, ko zna gde idemo, možda nam je ovo za tri dana, moramo nešto da sačuvamo itd, i nisam joj dala da to pojede i zbog toga mi je strašno žao. Negde uveče oko 9 sati, pola deset, počeše oni nas da privezuju dve po dve, i ajde te pinkle i te kese pod ruku. Ja sam bila sa tom Nadom i izvodili su nas uz stepenice. Čekali smo autobuse, to su bili divni novi autobusi, kakve do tada nismo videle. Mislim da smo ih uvezli iz Čehoslovačke, onako dugački, lepi su bili, čini mi se da su bili dugački odavde do Terazija. Znam da nas je bilo 305, tačno 305 žena iz svih krajeva Jugoslavije. Predavan je rasport kad smo stigle i to sam čula.

... Najednom su se pojavile u jednoj uvali barake ograđene žicom. Videla sam da je to logor spreman za nas. Kapije su se otvorile i tu je već bila milicija, čekali su nas. Te kapije su bile žicom opletene i tu je bio kraj našeg puta. Odvezali su nas, mada smo i same mogle da se odvežemo. To je bila neka žica na rukama. I nastalo je prozivanje. Davali su nam neku odeću u jednoj posebnoj baraci, koja je bila kao neka ambulanta. Tu su nam oduzimali sve naše stvari pa i onu našu hranu koju smo mi čuvale. Tako da je ta hrana otišla u đubre. Toga dana je bilo samo to. Uveče su nas prebrojali, smestili u barake i mogle smo da biramo koja će biti s

kojom, da spavamo, da se družimo. Rekli su nam da se podelimo po nekim desetinama i tako smo mi i uradile. Kao studentarija! Formirali smo te desetine koja će s kojom i tako. One dve jadnice, ona što je rekla - vi ste gori od fašista - prozvana je, tada sam čula njeno ime i mala Rika, njih su izveli i nije prošlo više od desetak minuta, čula su se dva pucnja. To je bilo, mislim, da se ostale zaplaše. Mala Rika, Jelica, se nije ni vratila ali ova druga Melanija Mitić je vraćena. Nju su vratili u istražni zatvor i posle sa nekom grupom ona je došla nazad, a bila je i na Golom otoku.

Sutradan je trebalo da se krene na posao na radilište. Postrojene smo u kolonu po četiri, dale su nam neke alatke, krampove, budake, motike i sad Marija nastupa. Ne sećam se da sam je videla na tom putu, niti sam je u istražnom videla, nikad je do tada nisam videla. To jutro je stala pred nas i otpočela je svoj pozdravni govor, predstavila nam se, prvo što nam je rekla, bilo je: vi ste moralne i političke propalice.To sam zapamtila i dalje se ne sećam. Govorila je: mi smo vam pružili ruku. Da ste u Sovjetskom Savezu vi biste bile streljane.Vama je Partija pružila ruku, vi ćete da radite, svoj stav ćete promeniti - i tako u tom smislu. Ali prva rečenica je bila: vi ste moralne i političke propalice.

Tri žene, jedna od te tri sam bila ja, jedna je bila starija, izvedoše nas iz kolone i mi ostajemo da kuvamo ručak. Naravno, ostale smo nas tri. Bila je jedna posebna baračica napravljena za kuhinju, dali su nam tri glavice kupusa, tad sam saznala da nas je 305 i rekli su nam kako da podelimo proju koju smo dobile na 305 parčića. Za ručak je bio pasulj, možda je bilo kilogram do kilogram i po zrna pasulja, a kazan je bio od 80 litara da za nas 305 skuvamo tog pasulja i nešto malo zaprške, brašna i paprike.

Proje smo dobili onako velike table da izdelimo na 305 parčića kako najbolje znamo i umemo. To je bio obrok kad su se vratile. Ne sećam se da li smo dobile doručak toga dana. Uglavnom to je teklo tako, iscrpljujući rad a takva hrana, uglavnom takva. Tri glavice kupusa za 300 žena.

Jedne večeri su nas pokupili u kamione i krenule smo u Zabelu. Jedan od paviljona je bio ispražnjen za nas. Tu su nas smestili i tu su počeli opet radovi neke druge vrste. Tu je bio veliki paviljon gde su bile kažnjenice. Bila je jedna manja zgrada za miliciju. Ispod te male zgrade bio je jedan podrum. U tom dvorištu smo pravile neke staze, nasipale smo to šljunkom, koji je bio van tog dvorišta. Sećam se da smo izlazile sa tragačima da donosimo šljunak, a u Pomoravlju zakopaš samo oranični sloj, dole je već šljunak, tako da se taj šljunak vadio sa te deponije, a tu su dolazili i robijaši iz Zabele, pa smo tu sretali i srpske seljake koji su bili zatvoreni zbog otkupa i s njima smo razgovarali.

Marija Zelić je u stvari imala, neke žene, koje su se uvek njoj javljale na raport. A bilo je i takvih koje su išle svaki dan. A na raport se išlo samo u slučajevima ako nešto u istrazi nije rekla, pa da dopuni tu svoju pređašnju izjavu. Ali kad neko ide svaki dan, to je bilo jasno. Mi smo znale ša je to čim su išle kod Marije. Jer je i Veselin Popović vršio neka saslušanja i pozivao tamo. Prozivao, upoznavao, svaka je manje-više išla pred njega na raport, odnosno razgovor. Ali samo onda kad on naredi da neku pozovu. Ali ovo kod Marije postojale su neke koje su bile kao pretplaćene, i svaki dan su se javljale kod Marije. Mi smo znale da od njih treba da se čuvamo.
Ovo za Savkino ubistvo, toga se dobro sećam. Sećam se žene koja je nju sprovodila, koja je bila zadužena da je tera, gura. Bila je to jedna od tih koje su stalno išle na raport, a zvala se Olga Mandić. Mi smo bile smeštene u sobama posle večere. Nastala je neka gužva, neka cika, neka buka i čuo se jedan tupi udarac o beton. Neke žene su istrčale da vide šta je. Rekle su: Savka pogibe! Savku ubiše! Mi je više nismo videle, posle onog udarca je i usledila smrt. Odneli su je, a pored nje je bila Olga Mandić.

Nastupili su zimski dani i nije moglo više da se radi ništa. Po dvorištu, pao je sneg. Mi smo se povukle u sobe, ali šta da se radi u sobama. Onda je Veselin zamislio, verovatno sa upravnikom Zabele je to sredio, da se ženama da neki odgovarajući posao, odnosno ženski ručni radovi. To što smo mi radile verovatno je išlo za domaću radinost, jer smo radile vrlo fine stvari. Bilo je tu puno žena koje su vrlo lepo znale i da vezu i da pletu. Doneli su nam vunu, mustre, modele i mi smo štrikale džempere, peglale, vezle sve šta je koja znala da radi. Tamo se nije gledalo na normu.

Jednog dana on da ovakvu ideju: šta misliš Radmila da li bi zečevi jeli hleb? Ja velim - možda ali sirov, pečen ne bi. Kaže: puno se baca hleba. Milicija jede ali ostaje puno hleba, jer mi jedemo proju oni beli hleb, a kod milicije rade kao kuvarice dve - tri naše žene. Sećam se neke Rumunke, Flora Livija, fina jedna starija žena, ona je kuvala kod milicije. Kaže - idi ti reci Liviji da odsad ona taj hleb ne baca, nego lepo neka ga stavi u plehove pa neka ga posle prepeku, vi to svaki dan donosite i dajte zečevima neka jedu.

Mislim da je on znao da to neće zečevi da jedu, mi smo se od toga hleba tako lepo glacnule, a bio je reš pečen kao za prezle.

On je u svemu bio koristan. On dođe onako i pita šta si ti radila, šta si ti i tako redom. Imao je neki drugi stil. Taj zečarnik, posle sam čula, Marija je govorila svašta za taj zečarnik, a šta je tu moglo da se dešava, milicija iznad nas.

Posle su nas pokupili u vagone, povezali i dugo smo čekale u Topčideru. Čule smo da viču Topčider, tu smo čekali da se priključe muškarci. Bilo je neko manevrisanje, trebalo je da se formira

kompozicija. Tu smo čekali nekoliko sati, a noću smo krenuli za Zagreb. Putovali smo sutra ceo dan i tek noću smo stigle u Bakar, posle na Goli otok. Sećam se da su nas u taj ,,Punat" gurali, skakale smo, padale i ustajale. Stižemo na Grgur. Mi smo bile prva grupa i tu nije bilo nikakvog *špalira*. Nas nije na našu sreću imao ko da dočeka. Iskrcale smo se u zoru, svitalo je, jer taj brod se sporo kretao, nešto je tutnjalo kako je onaj njegov motorić radio. Iskrcali su nas. Prvi utisak - nebo plavo, beli goli kamen, i ništa. Kako smo izašle i počele da se penjemo kozijom stazom, s leve strane je bila cisterna, tek je bila sazidana i na njoj je bilo uklesano kamenom 4. 4. 1950. a mi smo sti- gle 6. aprila. To znači da su je završili muškarci pre toga i otišli. Sećam se videla sam taj datum 4. 4. 1950.

Tu sam ja ostala do 1952. meseca marta. Zapravo 9. marta prozvala me je Gordana, išla je sa spiskom da se jave. Ona je bila kurir u Upravi i njoj daju da čita. Mi se nadale da izađemo 8. marta ali nema ništa. Ja kao pokisla. Tek 9. marta, popodne, ona sa spiskom na radilište i viče: ,,da se jave", i čita naglas. Mi mislimo šta je sad, jer je 8. mart prošao. Ja sam bila daleko, nešto su mi javili sećam se, i ona viče: i ti si, i tebe sam prozvala. I ajde u direkciju. Tamo izađe Hilda.

Međutim, jednu ženu nikako ne mogu da zaboravim. To je bila Živka Rajić. Ona nije spadala u starije osobe, pre bih rekla da je spadala u sredovečne. Bila je profesor zemunske gimnazije.

Njen boravak je tamo bio strašno obeležen za sve nas i za nju samu, jedna tragedija je bila. Umrla je pre par godina od raka, a dugo je bolovala. Imala je tri devojčice, sećam se i imena tih njenih devojčica. Uvek je o njima pričala sa tugom. Muž joj je bio direktor „Galenike', tada. On nije znao ništa za njen rad. On se od nje rastao odnosno razveo se, dok je ona bila u zatvoru. Devojčice su ostale kod njega. Ta žena je lepo napredovala, mislile smo da će uskoro na slobodu. Sećam se imale smo mi one časove marksizma, proučavali smo istoriju Partije i Živka je bila jedna od glavnih koja je organizovala ta predavanja, zapravo bila je nosilac toga kursa. Umela je vrlo lepo da govori. Najednom puče jedno jutro prozivka i Živka u *špalir*. Mislim da ništa strašnije nisam doživela nego taj *špalir*. Ta slika kako je ona izgledala i sada mi je pred očima. Kad je prošla kroz *špalir:* raščupana, krvava, izmrcvarena, imali ste utisak kao da zveče kosti u nekoj vreći, takav sam utisak imala ja kad je ona izašla iz *špalira*. Prosto je izneta. Živka je bila dugo *bojkotovana,* bila je mučena.

Pravu istinu ne znam, ali pretpostavljam da u istrazi nešto nije rekla. Ali pročitano je od strane tog našeg Centra nešto u vezi istrage i sledio je *špalir*. Nju su terale, gonile na smenu. Gonile su je da nosi taj teški kamen, ruke su joj bile krvave, noge izgrebane, padao joj je

kamen na noge, gonile su je dušmanski. Mislim da niko više nije gonjen nego što je ta Živka gonjena. Bilo je žena koje nisu mogle svoje da pojedu, ona je gledala ako može da zgrabi tu porciju gde je ostalo malo hrane da pojede. To je bilo užasno da se gleda. Pre *bojkota* usta su joj bila puna deca: moja Sunčica, moja Zvezdica, moja Jasna. Jedan od tih njenih ćerki, ta njena Zvezdica, nije bila udata. Ona je nju negovala do zadnjeg dana. Pričala je kako je ostavljala nepokretnu i tako je zaticala. Sedam godina je to trajalo. Mislim da je zaradila rak kostiju ili nešto slično na Golom.

Cinkaroši bi se prišunjali i slušali su kad dve-tri pričaju. Tako smo odmah sutradan bile prijavljene. Ja sam bila oprezna i pazila sam se toga, poznavala sam kad koja prilazi i nisam se dala da me uhvate i za neku reč da me prijave, tako da nisam mnogo ni išla na raport. Ali jednom prilikom je jedna dobila fotografiju od deteta, ne znam tačno koja je to bila, jedna koja je imala dete četiri ili pet godina. Majka joj je poslala fotografiju. Slikali su dete, obukli su mu frak, pa stavili cilinder, cipele, košulju kao mali lord. Tako je izgledalo, a nije imalo više od pet godina.

Ona nama pokazuje sva radosna, skupilo se nas nekoliko da vidimo sliku deteta i slušamo njenu priču o detetu. Ja sam rekla: gde su to našli, obukli su ga kao malog lorda, mali izgleda kao lord. Sutradan mene zovu u upravu na raport. Ja onako prebiram po glavi ništa nisam uradila. Odem u Upravu a meni Marija pominje to, da sam se ja u društvu tih žena oduševljavala time kako je mali obučen, te da su moje misli koncentrisane sad na to, ja sanjam o nekom društvu, o nekim lordovima, kako je ona to već shvatila, o buržujskom društvu, a ne mislim na ono zbog čega sam ja tu, zbog čega sam tu došla, itd. Znam tačno koja je bila tu iza nas i tačno sam znala, bila sam neoprezna i ta nas prijavila.

Sećam se takođe Jovanke Rebrače, koju su jako mučili i izgledala je užasno, koža i kost. Dugo je bila pod *bojkotom,* prosto kao da gledaš avet. Sećam se njenog imena i njenog izgleda. Imala sam priliku da je vidim i na slobodi. Sasvim pristojno žena izgleda, prosto da ne shvatiš da je taj organizam mogao da se toliko regeneriše da je ona posle toga tako lepo izgledala.

Mariju sam takođe srela jednom na slobodi. Sudar je bio, maltene. To je bilo u Makedonskoj, ja sam stajala kod „Sunca", bile su neke fotografije i ja sam to razgledala. Odjednom primećujem da se neko kao muva oko mene, neko ko mi se kao približava. Okrenem se, vidim Marija. Ja joj kažem „dobar dan", ona meni „dobar dan" i nikom ništa. Prepoznale smo se. Ona je mene vrebala, što bi se reklo da me uhvati prosto je želela. Ali otišla je, nije joj uspelo. Imala je neke zelene oči, bila je pegava, ali ta njena mržnja! Mislim da u životu nikad nikoga nisam videla da pogledom može da izražava

takvu mržnju. Pogledom! To je kao neka maska navučena na lice, iz koje se samo ta mržnja vidi, i ništa drugo. U celom tom biću ništa drugo nije koncentrisano samo mržnja. To se videlo i to nije moglo da se sakrije.

...Sve golo

samo kamenje...

Pogled iz zaljiva na komandno zgradu

MILJUŠA

Ja sam rođena u Pipere 1917. godine. Otišla sam u partizane ja, upravo brat moj, ja i moja snaha Senka, Arsova žena. Majka nas je ispratila riječima: (ona je, inače, bila mnogo hrabra i vrlo čestita žena, ne zato što mi je majka, i mnogo je bila lijepa žena) i ovako, ne kaže, ni sklonite se, ni sačuvajte se, ni nemojte istrčavat, nego se ovako izmakla, ispravila se i rekla - „S obrazom," djeco. Pa ako živiš „s obrazom", ako pogineš „s obrazom". Dakle, da se ne osramotimo. To znači u Crnoj Gori *s obrazom djeco*. Tako smo otišli. Prvo smo išli na Pljevlja, tu je bila grdna pogibija. Ne znam, ali o tome ću kasnije. Imali smo mi od prilike od samog početka Tuđmana u vojsci više, ja ću to ispričati sve što mi se desilo u vojsci. Tu je bila grdna izdaja i tu je njih dosta poginulo. Neki su se vratili za Crnu Goru, a mi smo otišli dalje. I Arso je bio tada pozvat, nije bio sa mnom i sa Senkom, bio je Bora Božović doktor, kasnije je postao i profesor, on je bio u Užice, u Vrhovni štab kod Tita. Kad je video mene i Senku tamo, on se zgranuo. Rekao je: vi to ne možete izdržati. Kaže, bolje je da ostanete na terenu. Ja nisam htela, a nije ni Senka htela i otišle smo sa vojskom, iako me je sve boljelo, krila sam i govorila da mi ništa nije. Došli smo u Rudo. Tu se organizovala Prva proleterska brigada, na čijem čelu je bio Koča Popović, komesar Fića Kljajić. Odatle smo krenuli dalje preko Romanije. Došli smo u mnoge gradove, vodili smo grdne borbe, ja i ne pamtim sva ta mjesta, tek morali smo preko Igmana. To mi je priča duga i strašna, trebalo je preko planine proći. Pitam se uvek zašto smo baš morali preko Igmana, zašto nismo išli sa Vrhovnim štabom, sa Titom, tako da se na to pitanje uvek vraćam kad o tome razmišljam. Sećam se upala sam u vodu. Tu su prolazili konji, zapravo to je bio led i taj led su konji provalili, i mi smo se

smrzli. U mene se, kako sam rukom držala pušku, ruka se zaledila i zalepila za pušku. Bili smo gladni jer ništa pre toga nismo jeli. Doduše pre toga su nam govorili da ćemo imati jedan veliki marš i pripremali su nas za taj marš. Ali hrane nijesmo imali i nije nam se moglo dati, morali smo trpjeti.

Kad smo bili preko Igmana, ja sam imala ruksak na leđima i ja sam jednostavno nekako pala, naslonila se na onaj ruksak i tako sam počela da spavam. Ja sam tada vidjela i šporet i pijetla, onaj seljački šporet, takav smo imali na selu, pa se vidi ono kako tutnji vatra, a nigde vatre. Sećam se neki Špadijer, Crnogorac naišao je pita - Miljuša šta si tu? Ja sam mu onako drsko rekla - šta se tebe tiče što sam ja tu, prođi se. On nije htio da me prođe, nego mi kaže - Evo ide Rajo. Rajo je bio komandant bataljona i mene je bilo sramota da me Rajo nađe tu, to je bio Raja Nedeljković, naš čuveni vojskovođa. Počela sam da se dižem, ali nisam mogla, no sam počela padati. Onda je Rajo naišao i kad je to video prišao mi je pa su njih dvojica, jedan s jedne, drugi s druge strane, pokušali su da me dignu i tako su me poveli.

Kod nas u Pipere, bolje reći mi smo Primorci, kod nas je odmah tu more. Ovo ti govorim kako bih ti objasnila da mi nijesmo navikli na takav snijeg. E Crnogorci gore u planine, oni su ti na to navikli. Kod nas u Pipere kad padne snijeg to ti je slavlje. Ja kad sam bila mala i mi kao djeca smo se veselili kad padne snijeg, tako da ja nisam naučila na tu veliku zimu. Ja sam imala i nekakve cipele, ali sve je to bilo slabo i ja sam se smrzla. Oni su mene tako povukli do nekakve škole. Tu je bilo nas dosta smrznutih. Mi smo bili u pratećoj četi, zapravo u Kragujevačkom bataljonu. I tako kolona ide polako, pa ljudi ne mogu, pa padaju, pa ga dižete, to su bile muke Isusove, ali ima i viših muka od tih, Goli otok, na primer, bio nam je mnogo viša muka od toga.

Tako smo došli do te škole. Posle su nam pritrčali lekari Bora Božović, Gojko Nikoliš, Kraus i drugi i hteli su da me izuju, ali nisu me mogli izuti, pa su mi pocijepali na toj lijevoj nozi cipelu i tako su me izuli.

Posle toga smo prebačeni u Foču. Tamo smo bili, bogami, duže vremena. Mene su odrezali na lijevoj nozi tačno pola stopala, a na desnoj ispod prstiju. Ruke mi nijesu odrezane, ali ja nemam snage u rukama, meni ispadaju stvari iz ruku. Tu sam dobila i bronhitis, jetra mi je oboljela i zbog nepravilnog hoda kičma mi je stradala. Učili su me da hodam. Rekli su – neće moći hodati, a ja sam se bojala štapa i štaka, pa nisam htijela ni štake ni štap prihvatiti, no sam uza zid išla dok sam naučila hodati.

U ratu sam bila, u nesreći zbog tih mojih nogu, komesar bolnice i poslije sam bila komesar vojno-sanitetske škole, koja je bila

u Jajcu, politički komesar. Nama su držali i te političke i partijske škole. Poslije sam prebačena u Gravinu sa ranjenicima da budem politički komesar vojne bolnice u Gravinu u Italiju. U Gravino sam otišla onda kada je otišao i Vrhovni štab na Vis. To je bilo 1944. godine. Inače, svud sam, ceo rat sam prošla. Naredenje je bilo od Vrhovnog štaba, navodno da smo mi bili veliki borci, zvali su nas herojima i po tom naređenju Vrhovnog štaba trebalo je da imamo konje. Ali ne možete vi imati konja kad vidite da je gori neko od vas. Ja sam se milion puta skinula s konja da se drugi popne. Tako sam na petama išla, naučila sam tako da hodam. Pošto su mi odrezali noge, ja sam brojila posle toga oko 27 kostiju su mi izvadili iz mojih nogu. To su kidali konjskim kliještima. Prvo ta kliješta skuvaju u vodu i onda kidaj. Još ako doktor ne može sam, onda mu neko ko ima jake ruke pomaže i prihvati s njim. Nije bilo ni reči o nekoj narkozi. Bože sačuvaj, nego onako moraš trpiti, druge nema, trpeti ili umreti, izbora nema.

Mene su operisali na živo, morali su, izbora drugog nije bilo. Mi smo se drali od bolova, ali se moralo.

Moram priznati da mi je bilo žao nogu, žao mi je bilo da ostanem bez nogu. Ali šta, tako mi se desilo. Poneki put sam znala da zaplačem i kad me pitaju, jel ti žao nogu, kažem - jeste. Sećam se tada me je strašno uvredio jedan drug, zvali su ga Feđa, inače Kragujevčanin je bio. Bio je politički komesar, pa je rekao - Nećeš moći da nosiš cipelu ovoliku, nećeš moći da plešeš. Ja mu kažem - Feđa, to nije to, radije bih da sam izgubila ruku ili oko. Noge su krila čovekova, pogotovo su u ratu noge krila. Jer u ratu ostati bez nogu, to je propast. Vas ostavljaju, moraju vas ostaviti, ko će vas nositi. Mi smo nosili i spašavali koliko smo mogli, ali koliko ih je ostalo, ja sam bila očevidac.

Sada, na primer, Sutjesku slave! Na Sutjesku ne bih otišla po cijenu života. Jer na Sutjesku treba ići i naglas kukati. Pitam se i dan danas ko je doveo tolike ljude, tolike ranjenike, tolika nosila na Sutjesku!? Ko je to učinio, toga bi trebalo streljati? Zato ja uvijek kažem, ko je naredio da se toliki ranjenici, tolika vojska, tolika nosila, sve bolnice u toj kotlini nađu. Ja ne znam kako oni slave Sutjesku. To je vodio niko drugi do Tito, moga brata tu nije bilo. Moj brat je bio u Sloveniji poslat, a vojsku je tada vodio lično Tito. Otuda nas je on vodio. Ko mu je pomogao i to se zna. Ali Arso tada kao načelnik generalštaba, koji je bio vojni stručnjak i strateg, ne izmišljeni, no pravi vojni stručnjak, bio je vojskovođa za primjer, on je bio u to vreme poslat u Sloveniju. Kod mene su drugovi svraćali i sve šapatom pitali - a đe je Arso, đe je Arso?, ja im ne smijem kazati da je on u Sloveniju otišao sa 15 pukovnika da diže ustanak.

Na Sutjesku su doveli sve moguće ranjenike i pokretne i nepokretne i nosila. To je bila velika žalost, vriska, kad kaže: *drugarice,* ja bih tada zaplakala naglas, *drugarice, ne ostavljaj me!* To je žalost bila. A oni idu da slave Sutjesku a ja kažem na Sutjesku treba kukati iz sveg glasa, a ne slaviti. To je bila izdaja. Niko mi ne može kazati da izdaje nije bilo. Ja nijesam vojni stručnjak iako sam kroz rat prošla, ali tvrdim da je to bila izdaja. Ja sam bila na Sutjesci i sve sam videla. Ja sam dala moga konja Toši Srdanoviću, on je bio ranjenik i tifusar, bio je teži slučaj od mene u to vreme i dala sam mu svoga konja. Ja sam zagazila u Sutjesku da bi ohrabrila Ijude. Govorila sam – nemojte se plašiti, prođite, a Sutjeska je nosila ljude, ne zato što je velika bila, no više od straha ljudi su padali, od gladi su padali, ali tako je bilo. To je bio užas. Kad sam prešla na drugu stranu, pitala sam jednog, po dijalektu sam ga prepoznala da je Crnogorac i pitala sam ga - Druže, kuda ćemo? Kaže - četiri ti strane svijeta drugarice! Ovako mi je rekao. Ni dan danas ne znam ko je to bio, ali mi je tako rekao. Bio je izvan sebe, kao ludak se ponašao, jer je video šta se čini od ljudi. A nosila do nosila i viču: drugarice ne ostavljaj me!, druže ubij me! - mi svi naoružani, puške imamo, pištolje imamo. Ja sam tako išla i kako sam gazila u vodu, one cipele su mi se rašljopale i sve su otišle. Ja sam našla neke krpe i zamotala oko nogu i tako sam išla. Stalno sam plakala, pa pošto su mi ruke bile prljave, gotovo sam lice inficirala. Posle me je ta snaha, Arsova žena i Zina Penezić, one su radile u Vrhovni štab. Zika je došla i sve je pljuvala u neku krpu i brisala mi je lice. Pitala me je: što si prljava i što plačeš? Ja kažem - Senka, pa znaš li ti koliko je Ijudi ostalo na Sutjesci?! Ja bih danas plakala kad se toga sjetim. To što je ostalo sve je to pobijeno. Videla je onda one krpe zamotane oko mojih nogu i htjela je da mi cipele svoje da, ali ja nisam pristala. Mene je noga već bila natečena i rekli su da zovu, doktora Đanija. Bila nas je jedna grupica koja se izdvojila. Na nas je plotun osuo, mi smo se bacili na zemlju, trčali smo jedno preko drugog. Negdje kad sam se izvukla iz Sutjeske i prošla, neki Vita, unuk, to ti je velika pogan bila, Vita Cvetković se zvao, politički komesar i kaže - vidi naše Miljuše! Bio je politički komesar saniteta. Kaže - znali smo mi ona je lafica ona će izaći i počeli su da me dižu uvis i tako. A ja od žalosti ne mogu da živim, koliko je naroda na Sutjesci ostalo, da vam ne pričam.

Nisam Tita vidjela. On je glumio ranjenika. Slikao se za istoriju. On se nije dao vidjeti, mi obični borci ga nismo mogli vidjeti. Možda su ga viđali ovi u Vrhovni štab, ali ja ga vidjela nisam. Znam da su me mnogi borci pitali - a gdje je Arso? Ja sam tada mnoge stvari čula i vidjela. Grozne stvari su se dešavale. Kad ovo kažem mislim na te pogibije, na komandovanje od strane pojedinih komandira koji pojma nemaju o ratnim veštinama i ratnoj strategiji,

pa onda ljudi ginu, a nijesu morali poginuti, itd. Ja sam išla sa isečenim nogama. Mene su operisali 1942. i dalje sam bez stopala hodala, tako sam navikla a naviknut sam se morala, druge nije bilo. Ja i sada idem ko vojnik, još ne nosim štap. Ja nemam nikakve proteze, to je obična cipela u koju ja stavim vatu u ovaj prazni deo cipele. Ja tu vatu često menjam, čim počne da me žulja, ja stavljam drugu. Naša ti je ortopedija na nivou nule, a ja nisam mogla u inostranstvo poći, jer ja nemam pasoša!

Ta Sutjeska me strašno boli i to nikad neću zaboraviti dok živim. Strašno me vrijeđaju oni koji idu da je slave. Mi tu nismo pobedili. Interesantno, tada, u to vrijeme ja to nisam znala, išao je Koča Popović, Kočica, Milovan Đilas i Velebit na pregovore sa Nijemcima.

Trebalo je da se dogovore da se mi udružimo sa Nijemcima, mi partizani, i da zajedno se borimo protiv četnika, i tako. Jer to je bio pravi bratoubilački rat. To su oni išli da se sporazumeju. Ali ja sam sigurna da moj brat Arso za te pregovore nije znao.

Znala sam da je Sovjetski Savez rekao: udružite se sa svakim ko je za narodnooslobodilačku vojsku, ko je protiv okupatora pa makar to bio i crni đavo, bio to ne znam ko, a poslije rata ćemo izabirati vladu. Nemojte suviše isticati komuniste, petokraku itd. već svi u oslobođenje zemlje. To je Sovjetski Savez rekao, da li Staljin ili Kominterna, ali da nije bilo Sovjetskog Saveza mi nikad ne bi bili oslobođeni, neka je to svima jasno i mislim da to svi znaju, a pogotovo to znaju ratnici. A sad ovo - pregovori ne protiv okupatora nego sa okupatorima. To je to.

Moj brat to nije znao iako je bio načelnik Vrhovnog štaba. Jer zamislite vi, moj brat je završio vojnu akademiju prije rata, inače je bio veoma talentovan, završio je najviše vojne škole, generalštabnu školu i oni ga 1946. godine šalju ponovo u SSSR da još nešto završi, po mom mišljenju, samo da bi ga se otresli. Ja sam to znala i svi smo mi to znali. Posle toga dolazi Kočica, Koča Popović, otišao je kod moje majke i rekao je: Stara ja sam sio u stolicu tvojega sina, a, kaže, ovaj kaput kožni (Koča je mali, poklopio ga je do zemlje) ovo je kaput tvojega sina. Moja majka je nepismena žena, ali pametna žena bila, sa mnogo iskustva u životu, rekla je: Sine, ne možeš ti moga Arsa nikad zamjeniti, moj je Arso druge škole završio, a ti druge. Ja sam čula za tebe da si velike škole završio, ali ne vojničke kao moj Arso. Moj Arso je rođeni vojnik. On je tu malo sjedio, a stara je počela da plače. Ja sam tada radila u Glavni odbor invalida, to je bilo posle rata, kad je Arsa bio u Rusiji. Mene zove Senka i kaže - stara plače, molim te dođi. Ja kažem - pa Koča se šalio, nemoj majko, Koča se šalio. Kaže ona - nije se sine, on šalio. Pričam ono što me boli i to mu nikad neću oprostiti.

A Kočica je išao na pregovore ali o tome šuti, što o tome ne piše, šta se dogovarao sa Nemcima. Zato ja kažem da smo mi imali više Tuđmana u ratu i svuda. Svašta se dešavalo. Svakome se ponešto desilo. Kad se meni desilo malom čoveku, običnom vojniku, ja sam obični kapetančić izašla iz rata. No sad ni to nijesam, uzeli su mi čin! A čin su mi uzeli da mi ne bi dali hleba! Tako su se mnoge stvari u partizane dešavale.
Sto se Rankovića tiče, ja to kažem otvoreno i pred Srbijancima, on je krvav od glave do pete. On nije znao ništa, sem za Tita. Sve je mogao oganj da gori, samo je li Tito naredio, on će sve zapaliti za njega. Tako da je on krvav od glave do pete. On se čak i meni mješao u lični život, on se mješao, na primer, ovako ako u nekoga nije siguran, ako je to borac, general, ako je to Španski borac a nije mu siguran, on mu je poturio špijunku itd. Mi to znamo, mi znamo nekolika takva slučaja u ratu koja su se dogodila.

- Govorim sada o ličnom životu. Taj Ranković se mešao u sve i svašta. Ja sam imala čovjeka koji me je vjerio i oženio tako reći. Ali on se tu umješao. Prvo je poslao jednu ženu suparnicu, koja mi je čuda napravila. Ona je još živa i ovo će čuti lijepo. Tako da mi je napravio skandal u Gravinu a onda mi je i on napisao pismo, Ranković.

Tako da se Ranković i time bavio, on ti se je svačim bavio. Dakle, tu je bila i kontraobaveštajna služba u velikom, ali Ranković je bio takav, da je Tito rekao *pobij sve,* on bi bez razmišljanja sve pobio. Naredi mu - „Udri!" on udara. Takav je on bio.

Dolazi 1948. ja sam prije toga bila politički komesar Vojnosanitetske škole u Beogradu. Bila sam do kraja 1946. tamo komesar te škole. Tu sam velike petljancije imala. Neki Čajo Šćepanović, Crnogorac, to je najviše đubre, najviša pogan na svijetu koju sam vidjela. On je bio u komandi pozadine i jedan se major ubio zbog njega. Mi smo potpadali pod njime komesari, išli smo njemu da referišemo. To je životinja bila, to je jedno ništavilo, takvog đubreta ja nisam nigdje vidjela.

Znate, posle rata malo-malo, zatvore mi profesora, jer ja imam školu, a to je profesor koji predaje u tu školu. Ne mogu im se sada sjetiti imena, to je 40 godina prošlo, ali se sećam nekog profesora Jovanovića. Dosta ih je bilo, sve lekari perfektni, profesori. Ja ne znam i zovem njegovu kuću, ovog lekara koji je zatvoren. Ja se tako izlažem nezgodi i sad on sigurno misli da sam i ja učestvovala u tom njegovom hapšenju. Poslije tri dana ga pušti, ali to više nije ni čovjek, to više nije to. Meni je nezgodno da mu priđem, a i njemu je nezgodno da priđe meni. To je užas jedan šta se tu radilo. Niko nije pitao ni partiju, ni komesara, ni upravnika, iako su sve to bili komunisti. Tu niko nije nikoga ništa pitao.

Odjedanput se pojavila neka bolest, kažu - ostade iza neprijatelja - sifilis. Nama je došlo naređenje od saniteta da se formira jedna lekarska komisija, gde će biti upravnik i politički komesar. Tako smo muškarce ujutru prije mokraće pregledali, a žene isto tako rano ujutru. Tu nije bilo mnogo takvih, sem dvije žene, najbolje drugarice i najljepše drugarice, i obadvije su imale naše generale. Bilo je da žene ispitujem ja, Miljuša, kao politički komesar, a upravnik da ispituje muškarce s kim su imali veze. I nikad to neću zaboraviti kad mi je rekla, da ne kažem sad koja je, ali mi je rekla - Miljuša, ajdemo do dolje, molim te, ajde sa mnom, a taj je general došao. Ona je skinula burmu bacila mu je u nos i pljunula ga predamnom. Ona nije bila udata za njega, ali je bila s njim vjerena. Ja sam tog generala poznavala i mogu ti reći da je bio Crnogorac, ništa drugo. On je umro i ne bih htjela da ga pominjem.

Poslije toga dođe neki general, naravno i on je Crnogorac, i počne, meni da li on može da razgovara, da je on poslat od strane Rankovića. On je živ. Znam da se posle uselio u Arsov stan, znam da mu je žena Đuka. Kaže - mogu li ja s tim ženama razgovarati? Kažem - možeš brate. Pitam žene - hoćete li s njim razgovarati, poslao ga je Ranković? Kažu - hoćemo. A to su bile tako fine i lijepe žene, vjerujem sto puta da je general ne bi ga ni pogledale a kamo li uzele. I kaže - ja zamalo ne propadoh. Kažem a šta bi jedan, kaže zamalo me one... Ama, kažem ja njemu - nemoj pričati, to su najbolje drugarice ovdje, i to su fine žene. Ja govorim istinu onako kako je. Kažem to je izmišljeno, to su fine drugarice, znam skim su imale posle i nemojte vi izmišljati. Sad sam ja na osnovu toga otišla kod Čaje Šćepanovića i rekla sam mu s vrata - Odakle Udba i Ranković zna za ovo što se čini u moju školu prije nego ja? Odakle i zašto? Kaže - a ti si protiv Rankovića i protiv Udbe. Ja sam posle za 24 sata bila smijenjena sa dužnosti političkog komesara. Doduše mi smo imali polit-odjela u školi i ja sam ostala u polit-odjelu. A onda me kroz tri dana taj nesoj, to đubre zove i kaže: nemoj se ljutiti na ono što je bilo. Kaže - znaš, tebe traže u Glavni odbor invalida, traži te Veljko Vlahović. On je bio član Glavnog odbora invalida za Jugoslaviju i jedan Hrvat...

Radila sam u Glavni odbor za invalide i bila sam personalni načelnik, a po partijskoj liniji sam bila instruktor Trećeg rejona, odnosno Trećeg reonskog komiteta. Kad je izašla ta rezolucija Informbiroa, ja sam je celu celcatu pročitala. Pozvao me je Grga Jankes. Rekao mi je: drugarice, da li si pročitala Rezoluciju informbiroa? Kažem - jesam, ali mogu još jednom ako treba. To je bio jako dobar čovjek. Kaže - molim te, biće sastanak tada i tada, zakažite sastanak i nemojte nikoga nagoniti, niti forsirati da bude za nas ili protiv nas, neka se svak izjasni onako kako misli. Da li mi

grešimo ili ne grešimo, vreme će pokazati. To su bile njegove riječi. Ja sam otišla na taj sastanak i ja sam im tamo prepričala tu rezoluciju koliko sam znala. A onda su svi počeli da me pitaju, jer su znali da sam ja prvoborac, nosilac spomenice, znali su da sam i kapetan, iako im ja to nisam nikad rekla, oni su to ipak znali. Znali su da sam invalid i pitali su me - što ti misliš? Ja velim, pravo da vam kažem mislim iskreno, ne mogu shvatiti zašto naši nisu otišli u Bukurešt, na sastanak. To ne mogu shvatiti. Međutim, ja sam odavno skojevka i ja sam znala samo za Sovjetski Savez, a tek posle sam upoznala Tita i ostale. To je bilo dovoljno.

Došla sam u Glavni odbor, Boža Pavlović je bio sekretar Glavnog odbora invalida, i kaže: kako ti ono reče? Kaže, da sam ja tamo bio ti to ne bi rekla. Kažem: ja bih tako rekla jer ja tako mislim. Međutim, odmah su se počeli distancirati od mene. Ja sam i dalje bila načelnik glavnog odbora, ali sam osećala neku hlađnoću. To je polovina 1948. Iza toga je poginuo moj brat Arsa Jovanović. Mi nikad nismo saznali kako i gde. Nama su rekli da je poginuo u Vršcu. Mene su pozvali u Komitet i ja sam rekla - ubistvo mojeg brata je organizovano, a porodica ne zna ni gde mu je grob. Posle me pozvala Udba, odmah iza toga me je pozvao Kostić, zatim Sašić, Kostić je bio iz političke uprave. Oni su 19 ili 20 dana držali Arsa u konspiraciji, nisu uopšte javili da je poginuo. Ja sam tada zvala Đilasa. Đilas je inače 1941. bio kod moje majke, više je kod moje majke pojeo ljeba no ja. Bio je kod nje u Piperima. Posle je dolazio i kod Arsa. Ja sam u kući bila najmlađa i mene su tako mazili, pa me je i on zvao Markiza, Arso me zvao Futur, neki moj Mitur i tako. Ja ga zovem i javila se Štefica, njegova tadašnja sekretarica, a buduće žena. Kažem - mogu li da dobijem Đilasa? Kaže - on je na putu. Ko je to? Ja velim - Miljuša Jovanović. Kaže - drugarice Miljuša čim on dođe ja ću mu kazati. I Đido je zvao u Glavni odbor jedanput, pa drugi i treći put, ali ja nisam bila tu. Zvao je Boža Pavlovića. Ali pošto su o Arsu već dali u novinama. Prije toga mene piše Terzić iz Niša, general Terzić, kaže - ja ću doći kod tebe, pa ćemo ići kod Arsa. A Arso već poginuo, ali on to ne zna. I mene to nervira što oni to ne objave jedanput da se zna. I onda su posle 19 ili 20 dana objavili, Tada je zvao Đilas, a ja nisam htjela da odem. Ovi iz Glavnog odbora su me nagovarali - ajde, Miljuša, pa možda ćeš saznati istinu, pa ajde - i ja odem kod Đilasa. Znate mi smo se posvađali kao dva psa. I Đilas što kaže da ne zna za Goli otok on laže, on je znao za Goli otok, on laže.

Njemu tobožem stalo do mene, da li imam stan, pa da li imam auto, a do tada niko me nije pitao ni šta imam, ni kako imam. Šta su oni hteli od mene i šta su planirali, ja to ne znam. On meni kaže da se ja s tim moram pomiriti, da je Arso hteo da pohegne i da je izdajnik itd. Ja kažem - sram vas bilo - i svašta sam mu rekla, što mi

je god na usta naišlo ja sam mu izgovorila. Kaže - znaš li ti da sam ja član CK, znaš li ti da sam ja ministar - i što mi sve nije izbrojio što je on. Ja kažem - šta je mene to hriga, ovo što ti kažem to ti je tako. Ni crno iza nokta ne valjaš Arsovo, a vi ste ga ubili. Ja bih vam bila zahvalna da i mene ubijete, a istinu ću vam reći uvek. Kaže - vi ste svi informbirovci i oni vaši zetovi. Kažem ja - oni nemaju glave, oni su za vas. - Kako ti to nemaju glave, znači ko nema glave on je za nas? Kažem tako je. Svašta smo jedan drugome rekli. Ali, eto, što smo jedan drugom rekli u redu, sve je to bilo u Ijutini, to mi nije tako teško palo. Međutim, kad je moja majka, a to sam saznala posle njene smrti, nažalost, moja majka je išla kod njega, stara i jadna, da moli njega da mi dozvoli da joj pišem ako sam živa, i on je nije htijo primiti. Sram ga bilo, a toliko je leba kod nje pojeo i to iz ruku moje majke. Sad ga nagrađuju za neke knjige. Zašto ne piše o Golom otoku, što ne objasni o čemu se dogovarao sa Nemcima, o tome on neće da piše. Kažem ti ja, imali smo mi Tuđmana dosta u nas, dobro smo preživeli iko od nas. Kod nas u partizane bilo je više Tuđmana, to vam ja garantujem.

Posle te svađe sa Đilasom zvali su me redom i rekli su da će dovesti tog generala Petričevića, jer im je zaboga stalo do mene. Najedanput je ušao taj Petričević general, a ja valjda kako su me stalno vodili u Udbu i ispitivali, mene je pozlilo. Znam da je neki Kosta sipao vodu na mene i govorio mi je - osvesti se, ne budi slabić, ti si junak u rat bila - i lupao me je onako po licu. Ja sam mu rekla da ja tog Petričevića neću primiti, jer mislim da je špijun i njega neću primiti, jer je poslat da ubije Arsa, on je poslat kao provokator. I nikad za nikog Petričević nije došao u našu kuću, u Arsovu kuću, nikad ranije. Otkud sad da Arso najednom ide i beži s Petričevićem? Valjda sam tada bila i umorna i vukli me na sve strane i ispitivali i tako kad sam se osvestila, oni su me pustili. Posle me je pozvao neki Begović, Crnogorac, bio je načelnik Udbe za Beograd. Čula sam da je bivši žandarm i on mi je ograničio kretanje. Rekao mi je: Ti se ne smeš kretati po Beogradu.

Ja sam mu rekla - sve da su tu nemački tenkovi, ja ću ići do Arsove djece, to mi ne može niko zabraniti. Znala sam da sam pod pratnjom ali sam išla, videla sam da me prate. Srela sam jednog druga i rekao mi je - zdravo ilegalac! Jer kad su me tako ispitivali, pitali su me ko vi je rekao „ilegalac". Ja kažem to ne znam, otkud znam ko mi je to rekao. Ako ste me pratili što nijeste vidjeli i ko je. Onda je to prošlo sve do 1950. godine, kada su došli noću u jedan sat, a prije toga su me iselili iz stana iz Nemanjine ulice pod milicijom. Najednom su me proglasili da ja nisam ratni vojni invalid, a to su bili invalidski stanovi i došli su iz Glavnog odbora da sele. Ja sam uzela pištolj i rekla: marš napolje sve ću vas pobiti. Oni su

trkom otišli dole, a onda su došli sa milicijom. Ja sam onda uzela majku pod ruku i otišla sam u Kontrolnu komisiju Srbije. Znam da je taj drug vrlo čestit bio, vrlo fin je bio i mene i majku je lijpeo primio. Pozvao je neku ženu, mislim da se zvala Kika, rekao joj je ovako: ko je naredio da se Arsa Jovanovića porodica seli, jer je ta nesrećna porodica sva došla kod mene i majka i dvije sestre i sestrić i ta mala Zoja, jer je Senka bila bolesna, težak bolesnik. Kaže - Kiko moraš mi reći ko je rekao. Ja sam samo slušala njegov glas, ja ne znam što je ona govorila, ta Kika. Kaže ja sam na ovom mjestu, ali ja ne bi smijo što ne bih Centralni komitet pitao, a vi ste to učinjeli čini mi se na svoju ruku.

Naravno, doveli su miliciju i mene su prišili kako sam Titovu sliku iscijepala, a ja sve da sam to htjela, ja to nisam mogla, jer sam bila opkoljena milicijom kao najgori neprijatelj. Moje sestre, jedna i druga, one su dohvatile tu sliku Titovu i zgazile. Ja se čudim, znam da sam rekla, nemojte da vas staklo isiječe. A Arsovu sliku su uzele i ona jedna od sestara je uzela sekiru i kaže - samo mi priđite! A ja sve da sam to htjela uraditi, ja to nisam mogla, jer sam bila opkoljena milicijom. Tako su nas preselili u jednu kuću gde je stanovalo stotinu neprijatelja, jer ih je bilo tu svakakvih i četnika i pitaj Boga koga sve ne. Dali su nam tri sobe, pa su onda posle tu jednu sobu uzeli, kad su mene uhapsili. Imali smo jedan zajednički NjC. U taj NjC smo uzimali i vodu i živeli smo kao stoka, a nismo imali ništa. Majka je imala neku malu penziju, ili invalidninu od muža. Moja sestra je išla u Vojvodinu da radi, da bi donela malo brašna, da bi skuvali nešto. Jer nismo imali ni bonove, ni tačkice, ni karte.

Sećam se došli su u jedan sat noću (Udba), rekli su na vratima da je to stambena kontrola. Ja sam bila umorna, prala sam veš, jer nema ko. Moja sestra ide da radi po njivama, ova druga sestra je bolješljiva, majka stara. On meni veli vi ste uhapšeni. Ja kažem - slušajte vi, ja nisam Muslimanka, ja neću noću da se udajem, vi dođite sutra ujutro po mene. Kaže - bogami hoćeš, ako treba odnijet ćemo te sa kaučom. Vidim ja nema druge moram ići. Moja majka je naglas zakukala; kuku meni Arso, Arso, sine, vidiš li što čine od nas! zakukala je i ova druga sestra, to je bio užas. Onda je majka skočila, spremila se i uhvatila me za ruku i kaže - ja nemam nikoga bez nju, ja ću s njom ili ona samnom, ja je ne puštam. To je bila velika žalost. Tu su bili nekakvi zatvorenici što su radili u blizini, to se strašno čulo, mislim da su ti zatvorenici bili četnici, ili ne znam ko, tu su bili u barake i to se čulo gdje majka kuka.

Zaboravila sam kazati kad su došli da me uhapse, moja sestra srednja nije bila kod kuće, kad je taj kastig bio u kući, moja srednja sestra kažem nije bila u kući, a kad je došla i kad je čula da sam ja

uhapšena sva je posjedila, za jednu noć je posjedila, možete zamisliti, jadna.

A i prije nego što sam ja otišla u zatvor, oni su bili zavrbovali jednog mog rođaka, nekog Draga Jovanovića. Bio je potporučnik i on je bio mršav kao bolestan. Dolazi on i ja mu otvaram. Ja mu kažem - Drago pa ti si bolestan, a on se sruši predamnom. Onda sam donela vode i posula ga i rekla sam - što ti je Drago, ti si gladan. On je znao da mi nemamo ništa, ali sam mu donijela malo mlijeka. A on mi kaže: što mi daješ, ja sam danas potpisao da te špijuniram.

Ja sam tako s njima pošla da ništa nisam ni ponijela. Imala sam neku svilenu bluzicu i suknju sam nosila neku i onako sam otišla. Majka se jedva otkačila od mene. Rekla sam joj - majko pusti me, ko Boga te molim, pa je otkačim od jedne ruke, ona se uvati za drugi i sve naglas kuka i govori - Arso sine ubili su mi te! Sad će ubiti i Miljušu, što ću činjet bez vas, kuku mene! I odveli su me u neku kancelariju. Bio je neki astal sećam se i ja sam na taj astal osvanula. Onda su me odveli na Obilićev venac gore na sprat. Ta soba nije imala prozora, tako da mi je cijeli dan i cijelu noć gorelo svetlo. Jedna mala sobica bez ičega, bez ćebeta, bez kreveta i tu sam bila. Ja sam se nahladila i svaki čas sam išla u klozet. Tome stražaru dosadilo i opsovao mi je majku. Ja sam njemu opsovala i oca i majku i rekla sam mu: kad pomeneš moju majku podigni, se sram te bilo, i pljunula sam ga. Najedanput su se otvorila vrata i pozvao me je taj Begović, načelnik, đubre crnogorsko. Rekao je - počela si dar-mar da činiš. Kažem - kakav dar-mar. Kaže " mi smo te odvojili od žena, da te pustimo kod žena i dovatio je tašnu i gađao me je sa njom. Ja da nisam sklonila glavu tačno bi me ubio sa tom tašnom. Kaže - počela si dar-mar da činiš. Ja ću tebe sada u podrum. Ja velim - a što je ovo bolje od podruma? Kažem mu da je to đubre koje je do juče služilo Nemce, a moja majka je borac od 1941. i moju majku kad pomene, neka se podigne. Moja majka jedinca sina šalje 1941. godine, šćer šalje i snahu, a dvoje Arsovih dece drži pod pazuhom i kaže: „S obrazom, djeco!' On moju majku kad pomene, neka se podigne, to đubre koje je do juče bilo s Nemcima. Kaže - možda i jeste bio s Nijemcima, ali on je danas bolji od tebe. To je bilo njegovo obrazloženje. Tada, posle toga sam dobila ćebe, ali mi je zamalo glava odrala od njegove velike tašne.

Onda najedanput ti zadrigli Udbaši, sa onim čizmama, sa kožnim kaputima, idu, otvaraju vrata, kažu: hoćemo da je vidimo. I ulazi jedan i kaže - što ne ustaneš? Ja mu velim - ja sam ratni vojni invalid, ne ustajem nikome. Kaže - ti se drznula protiv nas, ali bićeš ti kao bela lala, to ćeš biti za nas. Kako je to bezočno, kako je to bezobrazno, to su Ijudi koji su sve mogli, koji su stvarno sve mogli da čine.

Posle su me sastavili sa tim ženama uveče. Sastavili su nas u neki furgon, a bilo je hladno, to je već bila jesen 1950. Jedan kaže - Miljuša, (ja uvek na tapetu), kaže - Miljuša, jel se smrzaješ? Ja mu kažem - ovo ti je drugi Igman. To mi kaže sprovodnik koji nas sprovodi. To đubre sam viđala i poslije, to je jedan Udbaš. On nas sprovodio. Poslije sam vidjela taj Bakar. Mi smo mislili da nas vode da nas poubijaju. Strpali su nas u taj vagon u njemu je bilo svakakvog svijeta i špijunki. Došli smo, najzad, vozom u taj Bakar, posle su nas potrpali u nekakav brod. Jednostavno su nas vezali dve po dve pa su nas niz one stepenice gurali. Ako jedna se strmoglavi, ona vuče onu drugu, padamo dole, u utrobu broda. Ako uspeš da brzo ustaneš, druga te neće nagaziti, ako ne uspeš, druge ti se gomilaju na leđima i tako nekako uđosmo u brod. Bože dragi, kako su se oni prema nama ponašali. Vezali su nas milicioneri. To je noć, oni nas vode noću, da se ne vidi.

Kad smo došli na Goli otok, kad smo izašle iz tog broda, pomislila sam: sačuvaj mi Bože um i pamet, kad sam vidjela te žene što čine od nas. Bio je jedan veliki špalir, žene stoje u dva reda s jedne i druge strane, a mi idemo kroz taj *špalir,* koji se otegao u nedogled, kako prolazimo te žene nas biju, jedna u nos, druga u glavu, treća u ramena, četvrta u grudi; neke pljuju, mi sve krvave, izbezumljene, nikad stići do kraja, nešto grozno, a *špalir* ogroman. Prije toga smo čule urlike i galamu. Čak su nešto i recitovale, kao što su na primer reči: „Ubićemo svakog skota, ko je protiv kapejota" i još: Tito - Partija, Ranković, nešto su i o Sutjesci pjevale.

Ja se sjećam jednog govora Titovog tada još nisam bila zatvorena, ali se sjećam, rekao je: ,,Ko neće riječima, hoće po leđima". Zar to nije dovoljno bilo da oni ovo rade od nas? Zar to nije bilo dovoljno!?

Danas mnogi govore, a i onda su govorili: nismo znali za Goli otok. Čak je i Ranković govorio da nezna, a i Đilas je to isto govorio, pa i onaj s onim brojanicama - Tempo, kaže, nijesam znao. Svi oni lažu, to je prava istina. To su lažovi.

Postoji čovek, bilo ga je i u novine sa fotografijom, koji je po naređenju Rankovića i njih gore, kaže, išao na Goli otok da pravi barake. Kaže da je vodio iz Lepoglave kriminalce i druge zatvorenike da to rade. Tempo, onaj sa brojanicama kaže sad da nije znao. Pa on laže. Svi su oni znali.

To je bilo da kažem to prvo kršenje kroz taj *špalir*. Mene su posle vratili u neku veliku prostoriju, bio je hor i dirigent i žene su pjevale, a dirigent je dirigirala. Ovamo je bila na drugoj strani jedna grupa žena, ja sam poznala jednu dragaricu iz rata. Tog dana kad sam došla na Goli otok, meni je jurila krv iz nosa, iz ušiju, iz očiju, i mislila sam, sad me vode da me previju. Međutim, Marija Zelić mi je

pripremila dobrodošlicu, posebnu. Tu što sam videla i prepoznala iz rata, zvala se Seka, a radila je u hirurškoj ekipi Đura Mešterovića, generala. Ja nisam svoj vlastiti glas poznala, rekla sam: drago mi je Seko, što te vidim. Ona kaže, kamo sreće da me ne vidiš Miljuša, samo mi je to rekla. Mislila sam da će sada da me previjaju. Međutim, one su mene okrenule zidu, rekle su - podigni suknju, uzele su konop mokri, koji je zavijen u čvorove, kao kad vežu brodove, i tim konopcem su me šibale. To su radile te žene, a to je bilo po Marijinom naređenju, to je takozvano krštenje jer navodno ono kroz *špalir* je bilo malo. Tako sam bila od polovine sva prebijena. Vratili su me, a nisam znala ništa za sebe. Onda su me dohvatile da me šišaju. Vuku me za kosu, čudo čine od nas. Skaču na nas, pljuju svašta čine od nas.

Sutradan mi smo otišli na rad i ja sam hodala sve dotle dok mi noge nisu počele da otiču. Najgore je bilo što vi uveče stojite, jer ti ne daju sesti ni leći, jer mi smo takozvana *banda*. Stojim pod svjetlom, padam ali me dižu opet da stojim. Pre bih nekako mogla i da hodam, ali stojati ne mogu, jedna noga mi je bez pola stopala, a druga bez prstiju. Isprva sam nosila i ja te tragače, imala sam i maljeve, a posle sam radila na tucanju kamena. To je bilo još dobro kad sam dobila čekić, ali kao *banda* nisam imala pravo na čekić nego tucaš kamen o kamen i dobijaš sve rane po rukama. To je bio užas jedan, sve su mi rane izašle po rukama. Ali šta koga briga ako vas boli.

Jedanput smo potpuno oćorili, ništa nismo videli. Valjda zbog nedostatka vitamina, jednolična hrana. Bez vitamina ćore smo bile načisto. Onda su donijeli neku ribu da jedemo. Mislim da je bila neka plava riba. Jele smo to i stvarno smo progledale, inače zlo, ne vidiš ništa.

Jedanput je iz muškog logora Golog poslat bio neki doktor Grujo Petrović, isto logoraš da nas ipsituje. Kaže, ja sam od Udbe poslat da vas ispitujem, da s vama razgovaram. Ja sam čula da je on ginekolog i kažem mu - mene ginekološki ništa ne fali. On kaže - ne bi to bio pregled nego razgovor. A on je bio španski borac, samo su mu sada to dali kao zadatak. Kažem ja - pa izvolite. Kaže on - eto sinoć je bila predstava i tako, a vas niko nije video da se nasmijete. Nikad se niste nasmijali. A na tim predstavama uglavnom nas imitiraju i ismejavaju. Prave skečeve na račun *bande*. Na primer pravili su kako mi Rusi meni pomažu da hodam, pa na račun Brane Marković i za svaku od nas *bande*. A nama narede - gledaj tamo, a nekad kažu gledaj u zid. E, on, taj Grujo doktor kaže - niko te nije video da se smiješ, a navodno islednik Bulatović mu je rekao da sam ja tako veseo čovjek da bi i mrtvog zasmijala. Kako to da se nikad nisi nasmijala.

Vidi, oće još i to: da te ubiju, da te ispljuju, da te ponize kao životinju, da te živu unište - i još i da se smiješ!

Ja pitam - a čemu to imam da se smijem, jad me ubio? Međutim, i on je bio zatvorenik iako je španski borac, pa kaže - a bi li se ti nasmijala bi li ti drago bilo da te puste iz zatvora?

Kažem ja njemu - e, pa vidiš, sasvim mi je svejedno. Nije tačno da mi je svejedno, nego nisam htela prema njemu da budem iskrena, jer šta znam ja šta je on. Tamo su se ljudi promjenili, to ti je zatvor, logor, tu imate svega i svačega.

A jedanput oko neke tršćanske krize, nateraju iz Centra ove bojkotovane i isprebijane žene, da idu oko nekog skvera i da viču „Trst je naš'. One jadne, izbijenih zuba, rasečenih usta, neka bez oka, krvave od batina, ne mogu ni da lijepo izgovore nego vavolje nešto kao „trtenas, trtenas'. To je bilo mnogo strašno i tužno, plakalo mi se ali ja sam se tada, ne znam zašto, kao luda počela histerično da smijem. Onda me je Betika Romano dočepala za kosu i savila mi glavu do zemlje. Zar ti *bando,* veli mi, da ismijavaš naše mere i parole. I tako glavom nekoliko puta o kamen...

Mene su posebno mučili mesec dana. Doduše ja sam uvek u *bandi* bila, mene iz *bandu* izdvajali nisu. Nisam bila sama doduše, bilo nas je više koje su bile *banda* duže od ostalih. Sećam se neke Jelene Hadžikan iz Zagreba. Bila je radnica. Majko božija, ona je prošla grozno. Nas je dosta i poludjelo tamo. U Vršac smo mi završavale. Neka Markovićka iz Podgorice, fina lijepa žena. Ona je poludjela, pa onda neka Kostićka iz Nikšića i ona je luda. Ja znam te, jer su bile iz moje barake, a koliko je njih iz drugih baraka. Za tu Jelenu Hadžikan, mislim da je ona najgore prošla. Jeleni nigde nije bilo kose na glavi, ne da je odsečena, nego je iščupana i to sve kivavo ostaje, a bila je jaka žena, puna. Vriskala je, a tukli su je i noću i danju, svašta su od nje činjeli.

Kad me je pitao Radovan Zgovorić - daj mi nešto ispričaj - ja mu kažem - to ne bi ni Maksim Gorki opisao a ne ja da ispričam. To se ne može ispričati.

Konkretno ti ne bih znala reći za Jelenu šta je učinjela, ali znam da je bila čestita, imala je muža i dvoje djece, jedno od 15 i jedno od 16 godina. Ja sam krijući došla do nje. Putovala sam preko Zagreba jednom, kasnije, i svratila sam kod Jelene. Pitala sam je - Jelena moja, kako si mi? Ona me je isto tako zagrlila. Kažem joj - možda me prate, ako me nećeš primiti izbaci me. Ona kaže - kako da te izbacim?! Sećam se rekla mi je: „Miljuša ja moram ići za Kanađu." Kaže, ja sam se 18 puta zapošljavala i puta su me izbacili sa posla. Kažu mi da ja bunim radnike. I tako 18 puta su me zapošljavali i s posla izbacivali. Kaže, hoćeš - nećeš, ja moram ići na zapad, moram ići u Kanadu.

Mene Zgovorićka kaže - kako nisi uzela adresu, a ja velim - kakva adresa, kad je to sve krijući bilo. Oni su nas pratili tako da mi nismo smele jedna kod druge odlaziti i viđati se.

Nastavljam ti o Golom.

Pošto smo bile pod *bojkotom,* mi smo spavale ispod boksa, ne gore na daske, no ispod na podu, kamenu. To je bio strašno uzan prostor, ako uđete ispod, vi se ne možete prevrnuti i zauzeti neki drugi položaj i kako se uvučeš tako moraš biti cijelu noć. Imala sam neko ćebe koje je bilo polumokro. Da li je bilo mokro od vlage ili je namerno mokro ja ne znam. Tu smo imali pacova mnogo. Jednoj ženi su pojeli nogu do kosti. Ona je bila u jedan ćošak, a ja u drugi. Zvala se Rada Popović, bila je sudija, iz Beograda. A da i ne govorim o mišima, oni su išli pored nas, ali oni su bili mali slatki sa onim okicama, ali ti pacovi, to je ušas, bili su veliki ko mačke. Ja njoj kažem da se pokrije po glavi. Ona se pokrila po glavi, ali noge su ostale napolje i pojeli joj nogu do kosti.

Što smo ležale ispod tog boksa, nego što cio dan radiš na kamenu. Jer 4 sata je ustajanje, pa onda stojiš pa prebrojavanje, pa se ide na umivanje na more tobož, pa se vratite, malo kačamaka ti dadnu, pa ideš na rad cio dan od jutra do mraka. A bura, pa hladno probija kroz kost. Imali smo nekakva odela, ali ništa ne vredi - hladno! Onda kad ćete poći na spavanje, 20 minuta ležite, 20 minuta morate stajati i tako to ide naizmenično: 20 minuta ležanje, 20 minuta stajanje. Ja sam brojala jedne noći, 17 puta je bilo - lezi i ustani. Vi uveče legnete da spavate i ležite 20 minuta i onda te bude i 20 minuta stojiš. Ja sam staja- la ispočetka, a poslije su mi noge natekle i ja sam padala, nisam mogla apsolutno da stojim. Onda su mi dozvolili da sedim, pro- bude pa 20 minuta sedim, pa legnem, i tako redom do jutra. Ja nisam mogla onako sedeći da spavam, jer ja imam svoju čuvar- ku koja me budi. Osim toga tu je bila i kibla, a one žene cio dan rade i dižu se na kiblu i ona para i smrad onaj ide, to Hitler nije radio, i za to oni treba da odgovaraju. Ono što su nam radili, naročito nama *bojkotovanim,* to ni Hitler s nama ne bi činjeo. Nama na Golom otoku su svašta činjeli. Ove žene koje ću vam nabrojati, to su bile divne žene i majke, a bile su *bojkotovane.* Među njima je, na primer, Brana Marković, koja je Sime Markovića žena, a član je Partije od 1922. godine. Nju su tako mučili i tako su je maltretirali da to živ stvor ne bi izdržao, a ona je izdržala. Interesantno - ona je znala da se „isključi'. Ona je i meni više puta govorila - Miljuša isključi se'. Kažem: pa ka- ko, Sunce ti božije. Kaže - ja se jednostavno isključim, ja njih prezirem, isključim se kao da nisam tu. Vidim neki put je psuju i pljuju a ona se digne i šeta. Ja joj kažem - jesi li normalna, pa oni će da te biju. Mi onako krišom razgovaramo, jer smo jedna do druge, tucamo kamen, a ne znaju da

mi pomalo razgovaramo. Jer ako nas uhvate da razgovaramo ubiše Boga u nas. Kaže - ja se potpuno isključim, isključi se i ti Miljuša.

Kad su me podizali, ja sam počela da podrhtavam i to je nju strašno zabolelo. Ona je kao starija nekako bdila nad nama svima, nekako vodila je računa o nama, jer je bila stara i čestita žena. Ali kad je vidjela da ne mogu da stanem na noge, da podrhtavam, to je nju strašno zabolelo. Jer oni su mene tako cijeli mjesec dizali, 20 minuta lezi, 20 ustani!

Jednom prilikom tucajući kamen ja šapućem i kažem Brani: Brano, oči će mi iskočiti koliko me noge bole, upalile se u ovim opančinama. A ne smijemo da govorimo. A ona mi šapuće da skinem te opančine da mi noge dodu do vazduha. Ja to i učinim i bude mi lakše. Onda sam uveče dobila dobru porciju za to jer su me prijavili i jer je ispalo da ja to zlonamerno pravim demonstracije kako, eto, naša Partija uništava invalida na Golom otoku.

Međutim, Branu Marković, Novku Vuksanović, Vukicu Popović tako su mučili više od godine dana i one su to izdržale. Da ne veruješ da to živ čovjek može izdražati, one su izđržale. I opet da kažem, Brana kad je vidjela da ja podrhtavam, to ju je strašno zaboljelo. Mene su sa tucanika noću vodili da me ispituju i isleđuju do pola noći, a te žene jadne mislile su da me tuku. Svaka me gleda onako i kaže Brana jednom - jel te tuku? ja joj kažem - ne tuku.

Sada ću vam reći nešto i o Ćosiću. Neke kažu - naivni Ćosić - ali on nije naivan, on je prvo bio Titovac, prešao je sve moguće sa Titom, pa je bio Rankovićevac, pa je bio Đilasovac, i najzad je dolazio i na Goli otok. On je došao da ispituje Branu Marković tamo. A neki kažu naivan, on nije uopšte naivan.

Brana Marković je bila jako fina i čestita žena, inteligentna, visoki intelektualac. Oni su poslali Dobricu Ćosića da je ispituje. I Ćosić kad je došao kod nje, ona je strugala drva, stara žena. On je došao kod nje i rekao: ,,zar je to teško reći „revidiram", ovim riječima. To sam ja čula kad je on to njoj rekao, to su čule i druge žene, ,,zar je teško da se kaže revidiram". Ali ona ti je veliki junak bila, pita ga - ko ste vi? On kaže - ja sam književnik Dobrica Ćosić. Kaže ona - ja s vama nemam ništa. Molim vas oslobodite me - i nastavila je da struže ona drva. Međutim, sutradan sam videla Ćosića dje se pirlita kratkih rukava u bijeloj košulji, u šorcu, ide radilištem, a žene glibave u onom zatvoreničkom, izmučene, užasne, a on isputuje Branu Marković. Brana tuče kamen, a on nije u stanju da zamoli Upravu i da kaže - molim vas, ako treba da je isleđujem (jer su mi rekli da je došao da je isleđuje) da reče - pustite je da ne radi, kako bih na miru s njom razgovarao. Nego ona tuče kamen, a on je pita i ispituje. Pita je šta je sa Simom. Hoće pošto poto da ja kažem da su Sima ubili Rusi - veli mi Brana. A ja, Miljuša, veli ona

meni, neću da lažem pod starost. On istina nije se složio sa Staljinom po nacionalnom pitanju, ali on je umro od čira, ubili ga Rusi nisu. On je bio u prvo vrijeme zatvoren, a posle je bio pušten, tako Brana kaže. Rekla mi je i to da je Ćosić, u stvari, poslat da nju isleđuje. Kaže, ja ne mogu lagati pod starost. Možete samo zamisliti kako je to grozno izgledalo. On obučen i onako se pirliti, a ove žene jadne i glibave.

Bila je isto tako Adela Bohunicki. Ona je bila španski borac, i lekar je. To je jedna vrlo čestita žena, mlada, a teško je podnosila batine, ali je bila čestita. Bila je i ona s vremena na vrijeme pod *bojkotom*. A mala je bila rastom, sitna onako. Ona je bila u Partiji kad je Rezolucija izašla. Rekla je nešto da se ne slaže sa našijema i dospela je na Goli otok.

Zatim Novka Vuksanović, ona je iz jedne fine komunističke porodice, mislim da je komunista i to bila od prije rata. Težak je invalid bila. Bila je u Aušvicu na njoj su Nemci vršili neke eksperimente. Imala je urezan broj. Pitala sam je - Novka, sve si prošla i videla, da li se ovo može uporediti sa onim što si u logor preživljavala? A ona mi kaže: Ne, kaže, to se sa fašističkim logorima ne može porediti, oni su tamo humaniji bili od ovih naših. Ovo je gore, tako mi je rekla.

Zatim, Vukica Popović, profesor. Radila je u sovjetsko jugoslovenskom društvu, a vazda je bila bojkotovana. Imala je tuberkulozu. Ona je cijeli Goli otok prepljuvala krvlju. Nju su hteli pošto poto da nabede kako je ona enkavedeovac. Ona kaže - nisam ljudi božji, nisam ako Boga znate. Jeste, tamo sam radila, ali ja nisam nikakav agent. Inače je bila popova šćerka, lepo vaspitana.

Zatim Persa Biljurić, žena profesora Biljurića iz Podgorice. To je stara komunistička porodica. To je jedna vrlo čestita žena i vrlo je ponosna bila, nikome ništa nije učinjela na žao. Onda Zlata Šćepanović, invalid, borac, bez ruke, žena poznatog crnogorskog junaka, bila je na Goli otok. Nju su takođe strašno mučili. Ali ona je ostala na visini i bila je do kraja poštena. Pa Coka Popović, profesor. Za nju ima jedna priča, malo je poduža. Coka Popović je šest godina bila na Goli otok, i odrede je da prati bojkotovane, a i nju kontrolišu. Ona ne smije s nama progovoriti, a mora. Kaže - Miljuša, ja sam određena noćas da te bijem. Ja joj ne mogu odmah odgovoriti, jer će nas videti, ja kad mi se malo ukaže prilika velim: „Coko, udri ko Boga te molim, jer sam određena da me biju i sasvim mi je svejedno ko će biti egzekutor. Udri prije ćeš otići kući, ko Boga te molim, udri samo da odeš kući.”ona veli - neću. Ona opet pita - šta da radim? Kažem - da me biješ.

Bila je neka pekara na Goli otok, ili su je samo tako zvali, ja to ne znam, pa neko korito za pranje veša je tu bilo. To korito se

prevrne pa mene iskvasilo. Svežu mi ruke na jednu, a noge na drugu stranu i udaraju me po zadnjici sve do kolena, sa nekim štapom kao drška od metle, tako je debelo, s tim me biju. Oni me batinaju uveče kad se vratimo s posla. Zato ja joj kažem - Coko, ja sam određena da se tučem i molim te dođi i udri, tu si šest godina moraš izaći jednom odavde, jer između ostalih i to je jedan od uslova. Ako druge tučeš pre ćeš na slobodu. Možeš zamisliti čega su se zveri dosetile!

U to vreme je bila upravnica Centra Draginja Dapčević. Veliko đubre je bila, a tobož i ona zatvorenica. Kao upravnik Centra, imala je zadatak kao osuđenica da bude upravnica, rukovodilac ženskog logora. Ta Draginja, inače je fizička nakaza. Dođe Coka da me bije, podigne tu batinu, ali Coka nije mogla nego je uzdrhtala, i pala joj je batina i Coka se srušila u nesvest. Onda su oni uhvatili i mene i Coku, ta Draginja Dapčević i rekla ovako se tuče. Da vidiš. Pogledaj - pa udri po meni, pa po njoj, tako je ona obavila taj posao umesto Coke, i izudara i mene i nju. Inače ta Coka je bila čestit čovek i poštena žena. Da me je tukla sto puta bih joj oprostila, sigurno bi i slabije udarala od ove nakaze Draginje.

Zatim Rada Tomić, Bosanka. Nisu sve Bosanke bile zlo božje, ova je po mužu bila Tomić, ona je bila žena nekog Crnogorca. Velika pogan crnogorska je bio taj. Bio je nosilac spomenice, ali ništa nije valjao. Mi smo ga odmah smijenili u Glavnom odboru invalida. On je tamo napravio kupleraj, pa je trebalo taj personal izmjeniti, ali ona je bila dobra žena i ostavila ga je. Inače, ona je radila u kuhinji. Kad bi te žene vodili kasno da ih isleđuju, onda je ona vikala: „Nećeš *bando* jesti na svjetlo, no ćeš tamo u mrak", a u stvari, ona je odvajala u mrak da im da što više hrane, turi šerpu pred njih i kaže - jedi, jedi kukavico, jedi nesretnice. A ovamo naglas viće „đubre jedno bezobrazno" i tako se ponekad moralo i dvolično biti. Inače je vrlo čestita žena, sa tom hranom mnoge je iz mrtvih podigla, pomagala sirota koliko je mogla.

Zatim Bosa Đurović, profesor, ona je bila onako pomala, u nju nije bilo ni 20 kila, ja sam je zvala „malo magare", pa kad vidi da ja nosim kamen, ona se sagne iako zna da će dobiti batine, ona se sagne i pomaže mi. A ja joj kažem - beži, magare, dalje, jer ako joj dam kamen, ubiće i mene i nju. A nju pogotovo.

Onda Jelka Hadžikan. To je velika žalost, ta Jelena Hadžikan, to je stvarno žalost. Mislim da je to bila žena koja je najviše dobila batine na Goli otok. Ona je kukala noću, ona je zavijala, ja sam mislila da ona normalna neće ostati. Nju nisu šišali, no su je čupali.

Znate, u svakom zatvoru i u svakoj zemlji u zatvoru ima špijuna, te sarađuju sa policijom. Bilo je i prije rata i uvek, a ja sam sigurna da je od nas 700 žena bilo najmanje 200 špijunki, u to sam sigurna kao što vas sada gledam. I one su nekad dobijale batine,

trebalo je to da se ne bi otkrile, ali to je sa njima bilo drugačije i blaže. A one su te koje su slušale Upravu i izvršavale najprljavije poslove za policiju. Sprovodile su sistem, i tukle.
Onda Draginja Babić, nastavnik ili profesor, i njen muž je bio na Goli otok, Babić. Ona je umrla. Imaju sina - Vuk Babić se zove, čula sam da je reditelj. Onda Seka Stanković, lekar, iz Beograda. Nju su prebijali, maltretirali, a bila je vrlo dobra i čestita žena. Draginja Mušović, Crnogorka, partizanka, ja je znam iz rata. Bila je dobra i čestita drugarica. Stanojka Đurić, lekar, nosilac partizanske spomenice, ona je radila kod Udbe, a bila je po činu pukovnik ili potpukovnik. Ona je tri puta prošla kroz *špalir,* pa je rekla - živeo Sovjetski Savez - a oni su je ponovo vratili, onda je rekla - živeo Staljin - pa su je ponovo vratili, ona opet - živeo Sovjetski Savez - i ponovo u *špalir*. Onda su je ponijeli na nosila. Poslije je vrlo brzo umrla, onako isprebijana. Ona je bila sjajna, vrlo hrabra, ja je znam iz rata.

Bila je neka Baba-Ruža Lazarević, pomala ženica, babica, starija žena. Tu babicu su zazidali u zid, napravili su neki dubak da ne može sesti, zazidali je u zid i tu su je držali sedam dana. Zašto, zato što je rekla da Đilas skuplja četnike. Ona je došla na Goli otok zato što joj je snaha bila iz Sovjetskog Saveza i kaže za nju - milija mi je od Sunca, samo je to rekla, da joj je snaha milija od Sunca. Ona je bila zazidana, to je živa žalost, da se gledati nije moglo. Sedam dana je bila tu zazidana, samo su joj davali pomalo vode i pomalo hleba. Kad je izašla bila je majušna ko kokoška, sve se ogulila. Joj, jadna baba Ruža! Užas!

Ja sam radila u NjC, mi smo to zvali, da izvinete, *govno-promet*. I ta voda iz tih bačava bila je jako hladna, a ja sam imala promrzle ruke i mene se ruke oduzimaju. Najpre poplave, pa pobjele i najzad, ja ne mogu s rukama ništa. Onda me vode u ambulantu, tuku po rukama, masiraju, stavljaju mi peškire da mi krv proradi i onda me ponovo vraćaju u taj govnopromet. Ja kažem nekoj Ljudmili, Slovenka je bila, baš je luda bila, kažem - molim vas, a baba Ruža nosi tu vodu, nosi neku koficu vode ide na more, jer ona ne može da radi. Ja joj kažem dajte mi tu vodu što se nosi s mora, ona je mlaka, a ovo je smrznuta voda, to je od bure smrznuta. Kaže: ne, *bando,* ne može. Baba Ruža je bila gluva, ali je to čula i baba Ruža dođe do mene i u to moje korito sipa tu vodu. Ta baba Ruža je kasnije mene posećivala, a zamisli jada kako je bila zazidana, tako je i nuždu vršila, ali i nije imala šta jer su je slabo hranili, malo vode i hleba. Zvala se Ruža Lazarević.

Evu Panić poznajem. Ona je otišla u Izrael, imala je šćerku, posećivale smo se. Dolazila je ona kod mene i rekla mi je da njena šćerka hoće da ide u Izrael, rekla je da ona oseća da je to njen narod.

Ja sam rekla - ako oseća nek ide, ona je velika ti joj ne možeš zabraniti. Pa je na koncu i Eva otišla za njom. Govorila mi je, jadna, kako nema stana. Ja joj kažem - idi kod Moše Pijade, neka ti dadne. I ona je stvarno bila kod Moše i dao joj je nekakvi stan. Njen je muž bio kapetan čuveni Panić Rade. Mislim da je on radio kao obaveštajac, ili je, on odbio da bude obaveštajac. Zatvorili su ga i za tri dana su ga ubili, a posle su rekli kako se obesio o radijator. Da se čovek može obesiti o radijator, to je besmislica, ali eto, sve se može. Tražili su od nje da se odrekne muža kao neprijatelja, to je ona odbila. Onda su zahtevali da bude ona obaveštajac, ona nije pristala na to, tako mi je pričala, pošto nije htela, otišla je na Goli otok, ni kriva ni dužna. U čemu je njena krivica?

Bila je i neka Markovićka, ne mogu joj se setiti imena, ona je iz Podgorice, poslata je u Vršac jer je poludela, a bila je mnogo lijepa žena. Zatim neka Kostić iz Nikšića, isto Crnogorka i ona je poludela i otišla u Vršac. Zatim Lela Janićijević, iz Beograda, fina žena, ona je sestra onog glumca Janićijevića. Zatim Slavka Mitić, fina žena, onda Slavica Kirac iz Pule i nju su mnogo mučili. To je bila mlada devojka, strašno su je maltretirali i nagonili je da se klanja, da se klanja Udbi, tim batinašima. Ona nije popustila bila je na visini, ali su je strašno mučili. Kosa Lončarević, Crnogorka, dva puta je dolazila na Goli otok. Nju su izmučili strašno i ona je umrla od muka.

Marija udbačica. Pre toga samo da kažem da je neka Krmpotić na Goli otok bila, njena je majka od Jovanovića, od naših Jovanovića. Ona se svojata i kaže da je bila kod nas. Ali je mene optužila da sam htela da idem pod feredžu sa pukovnikom Dukljanom Vukotićem u Albaniju.

Što je bila ta Marija, ali ove druge su bile Slovenke, neka Tanja, koja je možeš reći bila najpristojnija od svih njih. Zatim Hilda, takođe Slovenka, pozvala me je iz Uprave.

Pozvali su me iz Uprave ali ja sam kazala da to nije istina, da ja nisam htjela da sa ovim Vukotićem idem preko granice. Ali neki špijuni su to rekli i izmislili, jer se oni sa svačim slaže. Ja sam rekla - dovedite mi tu ženu neka me pogleda u oči. Mislila sam da ne može neko nešto da kaže odnosno da laže i da te gleda u oči. Oni su je doveli, ja kažem toj Bogomila se zvala, nešto čudnovato, a zvali su je Beba, kažem - Bogomila pogledaj me kad to pričaš. I ona me lijepo gleda i kaže - jeste htjela si da ideš pod feredžu u Albaniju sa Dukljanom Vukotićem. A taj Dukljan Vukotić je zbilja veliki junak bio crnogorski, bio je i u partizane. Njega su prebili na Banjicu najpre, a zatim i na Goli otok. To je Poznato, a u partizane je poznat kao veliki junak. Jedanput mu je Arso rekao, da nijesi moj rođak, ti bi, Vukotiću bio odavno general i narodni heroj. A Dukljan me pita - što ovo Arso kaže Miljuša, boguti. Nisam mu htjela odgovoriti ništa.

On me ponovo pita što ovo kaže Arso, ja ti opet ćutim i velim mu - pitaj ga što veli. Taj Dukljan je bio heroj, oči su mu pekli, tri puta bio bi heroj da je bio u neku drugu vojsku. Ali poneki su ga mrzeli, a on pošten nije znao niz dlaku ići, pa su ga tako mrzeli.

Što se tiče Marije Zelić, to ti je poznato đubre, ljudsko đubre. Ja sam vam već rekla da sam pošto sam stigla na Goli otok proša kroz *špalir,* a posle toga su me odveli u neku baraku, mislila sam da će me previjati, jer mi je krv išla, ali su me nastavile tući, sve po nalogu Marije Zelić. Kod nje su me tukli. Mislila je da ću vriskati kad me tuku, pa je organizovala hor da pevaju da se to ne čuje. Pokvarenost je njena bez kraja. Zamislite, hor i pesma a mene biju. Ako se čuje vriska, doći će do pometnje, ali od hora se to ništa ne čuje. To je bila žena zlikovac, blaže reči za nju ne postoje. Žena zlikovac. Ja sam je zapamtila kao zlikovca, ja sam je doživela kao zlikovca. Za Hildu to ne bih mogla nikad reći, ona je vršila svoju dužnost, iako je bila i ona gruba.

Kad sam ja, naprimjer, rekla onoj ženi te je slagala za mene i za Dukljana i za tu feredžu, kad sam joj rekla - marš napolje što lažeš - onda je Hilda rekla - Miljuša ti si zaboravila, ovo nije tvoja kancelarija no moja, marš ti napolje. Mogla me je dati kroz *špalir* što bi Marija sigurno učinila, ali nije. Tu je razlika između Hilde i Marije.

Posle je došla jedna što je zamenila Hildu, mislim da se zvala Tanja. Bila je jedna žena koja je kažu špijunirala Milicu Perović. Ali je interesantno kako je ta žena morala postati njihov čovek, a svaki zub su joj prije toga izbili u ustima. Zvala se Mira Obrenović-Šimanska. Svaki su joj zub bukvalno polomili na Goli otok.

Ta Mira Obrenović-Šimanska, je predavala Tanji nemački, davala joj je časove tamo na Goli otok. Tako su one koristile to. Meni je Brana jednom prilikom za nju došapnula, čuvaj je se, ona je špijunka, za tu Miru. Isto to mi je rekla i Vukica. Ja sam opet mislila da nije. Tamo je neka druga žena radila kod Tanje i ta žena je čula gde je Mira rekla: sve mogu da shvatim ali ne mogu da shvatim ovo što radite od Miljuše. A Tanja joj je rekla: ni od Miljuše ni od vas, ni od ijedne, da je moje pitanje, ja bi ve sutra pustila na slobodu. Ja ovde radim ono što mi se naredi iz Beograda, inače ne bih mogla ovde biti. To joj je rekla ta Tanja.

Ja, Brana, Novka i Vukica - Brana Marković, Vukica, Popović, Novka, Vuksanović, Miljuša Jovanović - to je bila večita *banda*. A *banda* je ta koju može svako da tuče i da je maršira. Na primer, ta Draginja Dapčević iz Centra, ona je bila prosto alergična na Branu Marković, kad je god srela ona ju je udarila i pljusnula. Svaki put, kad je god srela Draginja bi udarila Branu, a i ona je bila zatvorenica. Ta Pekova snaha.

Tako sam ja provela tri i po godine na Goli otok.

Mene su pustili 1954. godine, jer su zatvarali Goli otok. Ostalo je svega par žena u kuhinju sa Branom Marković. One nisu tučene, ali su ostale sa Upravom dok se to ne zatvori, da kuvaju, pa sirote i nek se najedu, sve je to gladno bilo.

Još jedno da vam kažem što su pogan činjeli od moje stare majke. Oni dolaze i kažu - Mi smo ti donijeli Spomenicu, jer zaostala je kažu, u Crnu Goru. Zamislite čim se Udba služila! A ona kaže: To je za to što ste mi sina ubili a šćer zatvorili! Napolje iz moje kuće...

To Hitler ne bi radio. To su đubrad i to im ne treba nikad oprostiti.

Tako su me na kraju pozvali, dali su mi nešto para kao za put.

Posle Tanje došla je bila jedna za upravnicu, ta je bila u Italiji u Gravinu kod mene, i ja sam je prepoznala. Nisam se ni nadala da će nas pustiti uopšte, mislila sam da ću na Golom otoku ostaviti kosti. Tek će ti meni ta moja iz Gravine: znaš Miljuša, ja sam bila jako uvrijeđena na tebe u Gravino. Ti si bila politički komesar i nisi me predložila za rukovodioca SKOJ-a, no si postavila Radu. Ja kažem - sad imate šansu pa se osvetite. Kaže: ne, naređenje je da vas sve pustimo. I ona je prva meni to javila. Ja sam posle to prenela ostalim. Kaže, naređenje je da vas pustimo. Ove druge su se zgranule kad sam im rekla da idemo sve na slobodu. Mi smo ta grupa koja je ostala, skupa izišle i u grupi smo se i vratile u Beograd. Išli smo preko mora, a ono veliki talasi, pa smo povraćale. Adela je vodila računa o nama kao lekar, i trči od jedne do druge, a mi povraćamo.

Prije nego će nas pustiti kući davali su nam nešto bolje da jedemo kako bi se malo nadebljali, jer smo užasno izgledale, pravi kosturi i mrtvaci. Ali mene nisu uspeli nadebljati jer sam imala bolesnu jetru. Bila sam mršava ko grana. Kad sam rekla majci - majko, ja sam tvoja Miljuša - ona nije verovala, nije me poznala. Kaže - nije ni dao Bog, moja lijepa Miljuša je visoka i krupna, to nije moja Miljuša. Tako mi je rekla... Tu sam zatekla dva kontraobaveštajca u moju kuću. Jedan se zvao Sveto Soškić major, a drugi Ilija Laković kapetan. I ova đubrad pitaju ko sam ja. A došli baš sada kad ću ja doći. Ja sve to slušam. A imala sam sestrića kog su doveli iz Crne Gore, a i sestra mi je bila tu, njegova majka. I taj Ilija se sa sestrićem okumio samo da bi se u kuću uvukao... Ja kažem - što vi pitate ko sam ja? Vi vrlo dobro znate ko sam, i zato i jeste ovde. Znate i ko sam i odakle dolazim. Vrlo dobro znate. A i ja znam zašto ste ovde, ali vam naređujem ovog momenta obojica izlazite iz ove kuće, inače ću ja kastig napraviti i od vas i od sebe. Kastig to je crnogorski izraz kao napraviću čudo. Oni su se digli, imali su pištolje - mogli su me ubit, ali oni su se digli oba i otišli su na vrata.

Međutim, moja majka nije naučila da se neko izbacuje iz kuće. Rekla je: Sine, što ovo učine ti?! Kažem ja njoj - to su oni te su ti sina ubili i mene zatvorili. E, kaže, pa neka si. A onda sestra moja, majka tog mi sestrića, uhvati me za ramena i ovako me protresla. Jer ona je među nama najstarija, starija je i od Arsa, a mene su rodili pod starost, ne bi me ni rodili no su mislili biće sin. Te je ona kao najstarije dete i mene podizala. I sad ona mene trese za ramena i kaže meni - znaš li ti šta si napravila, sada će moga sina zatvoriti, i ovako me drma... tako da sam se ja nekako osetila tuđe u svoju kuću, u svoju porodicu. Pa kažem: Neka ga zatvore, i ja sam bila u zatvor pa me evo žive, ali mi Udba neće više u kuću, ne dok sam ja živa, a ovo su kontraobaveštajci... Međutim, njega nisu, na sreću, zatvorili. Posle je napustio vojsku pa studirao. Završio je fakultet i doktorirao, a sada je i profesor na Univerzitetu.

A po izlasku nigde ne smiješ otići. Spijuniraju te na svaki korak. Godina dana je prošla da nisam otišla kod Bora Božovića, na kliniku. A onda kad sam došla odmah sam ga pitala - da ti nije ovdje nešto prikopčano. Ne - veli on, ovo nije moja kancelarija. Kod Radovana Zogovića sam otišla jer smo mi i ratni i posleratni drugovi. Radovan se prosto začudi kad me je video. Mi smo ga zvali Dadan. Dođem kod Radovana i zvonim i vrata mi otvara jedna žena a Radovan samo gleda.

Dadame, pa ova žena je s Golog otoka. Kaže on - meni je kuća puna Golog otoka, sobu mi uzeli i ubacili Udbu tamo, i tu su se mijenjali. I ova žena kad je došla s Golog otoka, otišla je kod Radovana. Marija Zelić, ona mi je otvorila vrata. Kaže - dođi da vidiš šta čine od kupatila. On stavi nekakve mreže i zaključava. Ja velim, oni će mokraću kroz tu mrežu, vidim da čudo čine od njegove kuće. Neke je on gađa papučama i cipelama. Radovan kaže - meni je Goli otok u kući.

Kažem ja njemu - hajdemo vani. Marija je, pošto mi je otvorila, odmah otišla u svoju sobu. Radovan mi je rekao: ona hoće prije da te vidi nego ja...

Mene sve što se desilo u životu, ja se nisam imala kome obratiti sem Radovanu. Ja sam stalno išla Radovanu. Kod mene je dolazila Brana, i ja sam njoj dala ključ. Brana nije imala stana, bila je kod nekih Crnogoraca, Ljotićevaca. Ja sam joj dala ključ od mog stana u Cvijićevu ulicu, tako da je ona dolazila, voljela je da se kupa, pere, kao svaki kulturan čovek. Ja sam joj rekla - znaš Brano kad neko dođe ko je tebi drag a mene nema tu, evo kafe, evo šećera, toga je uvek bilo kod nas, iako hleba nije bilo mnogo, jer oni mene nisu dali službu uopšte nikad. Onda su me naučili neki drugovi iz Kragujevca, kažu, Miljuša, onako krišom, ne smeju stati samnom, nego u prolazu, kažu meni - traži kapetansku penziju, ti imaš na to pravo, ti

si ratni vojni invalid i nosilac si spomenice. Ti si po naređenju Partije otišla tamo. I ja stvarno tražila kapetansku penziju i to sam čekala dugo. Išla sam u Ministarstvo narodne odbrane, politička uprava, pitala sam što mi to ne rešavate za moju penziju. Posle nekoliko meseci kažu - vi ste lišeni čina. Kažem - ko je mene lišio čina, ja nisam suđena, mene sud časti da sudi, pa da budem lišena čina. Ko je mene lišio čina?

Posle toga sam otišla kod generala Šumonje. Bila sam strašno uporna. Kažem ja njemu, druže generale može li se neko kazniti ili unaprediti, a da on sam to ne zna? On kaže mene - a ko je to u pitanju? Kažem - ja lično. Kaže - pa šta je bilo? Kažem - tražila sam kapetansku penziju pa mi je nisu dali. Rekli su mi da sam lišena čina. Pre toga ću vam reći da sam sestra Arsa Jovanovića i da sam ja bila na Goli otok tri i po godine. On se podigao i rekao: ja pravnik nisam, ja ću vam pozvati pravnika. Došla su dva mlada čoveka, Udbaša ko Bog. I onaj jedan veli vi ste više od dvije godine bili na Golom otok i automatski vam se gasi čin. Kažem ja njemu - ja s vama neću da razgovaram. Ja hoću vizavi mene spomeničara, s vama neću da razgovaram. Kaže ne vičite, kažem ja - hoću da vičem. S vama neću razgovarati. Kaže - nemojte vi nas da potcenjujete, mi smo akademski građani. Kažem, ja vas ne potcenjujem, ali hoću vizavi mene spomeničara, pa neka on kaže. Nisu mi ga doveli i ja sam se vratila doma.

Kad sam god otišla negdje da tražim službu, dođem kod poznanika, on mi kaže - Miljuša, druže rođeni, dao bih ti moju stolicu ali ne smijem, mora neko odozgo narediti. Ja pitam Begovića, tu pogan načelnika Udbe, pitam ga, što vi branite da se ja zaposlim? Kažem - znate što ću ja ućinjeti. Ja ću učinjeti ovo: izuću se, otići bosa na Terazije, staviću spomenicu i sva ordenja koja imam i tražiću milost naroda. Kaže on - znam da to hoćeš, ti si neprijatelj naš i mi se to od tebe nadamo. To mi je odgovorio.

Iza tog Golog otoka ja sam se razboljela pa su me slali u Igalo i tamo sam srela Blaža Jovanovića i kažem mu - tražila sam da idem kod Gošnjaka da ga pitam zašto mi nisu dali, ali on je bio na putu, pa sam otišla kod Šumonje. A on mi kaže, što nisi otišla kod Veljka Zekovića. Kaže pođi kod Veljka Zekovića, daće ti on, ili kaže dođi u Crnu Goru, moja majka je poslije Arsove smrti živjela još deset godina. Ja sam ih imala punu kuću, jedna sestra, pa druga sestra, pa majka, sestrić i puna kuća mi je bila porodice. A niko ništa nema sem majka nešto penzije. Moja sestra ide u Vojvodinu da zaradi nešto za pojesti.

Meni tako Blaža kaže - idi kod Veljka Zekovića. I ja odem kod Zekovića, mislite li da se okrenuo na mene. Bože sačuvaj, samo me je lagao. Zeković je tada bio predsednik Izvršnog viječa. Rekao je

„hoću" i vukao me za nos. Na kraju je rekao - pa ona se samo može zaposliti - i uopšte se nije osvrnuo na mene, samo me je lagao.

Reću vi to, malo sam uvrijeđena na te Crnogorce. Ja sam otišla to je bilo onda sa Čehoslovačkom 1968. pa sam bila u Lučice. Bože dragi, prije toga Crnogorci „o ljudska šćeri, junače, heroju', ovo-ono, pozdravljaju me dižu mi se stari ljudi sa stolice. Kad je ono bila frtutma oko Čehoslovačke, Bože dragi, a oni beže od mene. Zovne me čovek i kaže mi - ti si opkoljena, nemoj što progovoriti, u Lučice kod Petrovca na moru, to je naše mjesto. Jer koliko god čovek ima neprijatelja, toliko ima i prijatelja. Kako su mi se ogadili, kako se to razišlo, kako je to otišlo od mene, a prije toga *Ijudska šćeri, heroju,* ovo i ono. Bože dragi kako smo ništarije!

Posle sam dobila penziju kao spomeničar, minimum.

Da nemam invalidninu ne bih mogla da živim. Ja sam to rekla Blažu.Kad me je pitao - kako si? Bila sam u bolnicu, a on je dolazio da ga pregleda Božović i pitao me je - kako si? Kažem - ne pitaj me, hoću da se odreknem penzije. Kaže pa zaboga nisi toliko bogata da se odrekneš penzije. Kažem - to maltretiranje čitavog života ne mogu podnijeti. Dobro je što sam izgubila noge jer ne bi imala hleba. On kaže - to je crni humor, nemoj to govoriti. Jest, velim da je crni, ali je to istina.

Tito nas je obišao u Foči nas Igmance, mene prije toga nikad nije video. Po čemu je znao da sam ja Arsina sestra, ja to ne znam, neko mu je rekao. Pitao me je - jesi li ti Arsina sestra? Rekla sam - jesam. Tada sam ga videla i više nikad. Ja nisam ni mogla imati o njemu neki naročito utisak. Ali tada kad je održao taj govor, ja sam vam rekla to - *ko neće riječima - hoće po leđima.*

Ja mislim iskreno da vam kažem, nikad im to ne bi trebalo oprostiti. Taj Goli otok se ne može oprostiti i to im nikad neću oprostiti. Ne mogu im oprostiti ni Arsovu smrt, nikad za nikad. Lijepo je strijeljati čovjeka i to je pošteno. Neprijatelj si i streljaću te vojnički, ali mučiti čovjeka, ponižavati ga to je neoprostivo. A cio rat sam prošla i vidjela svakog zla i nevolje, ali ovo na Goli otok, Bože me sačuvaj, nedaj Bože nikome.

Na dan Staljinove smrti nama stavljaju crne marame i vode nas u klozetske kanale da radimo i to niti krpom niti ičim nego prstima i šakama, fekalije uzimamo, prstima golijem, tako su nas častili. To je bez ikakvog presedana, to se opisati ne može riječima što su oni činjeli od nas.

NOVKA

Od početka, od 1941. ja sam bila u odredu. Odred Jablanički. Zajedno sam otišla sa braćom. Tri brata i ja. Svi akademski građani... I zatreba nam zavoja, joda, lekova, - a bolnica na periferiji Lebana... i ko će, ko će da ode - zna se Novka. Razumeš.

Ajde. Nađem neku široku haljinu da što više lekova natrpam, i pravac tamo. Treba snabdeti odred!

Upadnem tamo a puna čekaonica seljanki i seljaka iz okoline. Neke su me prepoznale i pitale: Vuksanovićka šta je? Kažem: kod doktora. One su me gledale kako trpam lekove u nedra i nijedna me nije izdala. Ja natrpam sve to u nedra, zavoje, jod, sve što sam našla i odem. Neko me je ipak izdao i blokiraju taj ceo kraj i naravno mene uhvate, ali sam bar lekove predala. I pre nego što su me oterali za Leskovac, uhapse mi oca i majku kao taoce, jer su inače imali nameru da ih uhapse. I njih u Leskovac. Posle su mene prebacili u niški logor kod Crvenog krsta.

Bila je grupa žena sa mnom, bile su niške skojevke, zatim bila je Kristina Kovačević, stari član Partije, bila je majka Želimira Žilnika, ovog režisera.

Ja sam jedna od onih koja mu je dala ime - Želimir „Želi - mir'! Otac mu je Konrad, narodni heroj bio u tim odredima tamo, I odavde u beogradskoj policiji neki Dragoljub Stojanović, nikad nisam čula za njega da kaže da sam mu ja dala materijal neki, onaj proglas Centralnog komiteta, i mene dovedu tu u Beograd. Prvo sam bila u zatvoru ovde Okružnog suda Beograda, Aleksandrova 5, tako se zvao ovaj zatvor gde je sada sindikat. Pošto su me dobro isprebijali, onda me pošalju na Banjicu.

Na Banjici ostanem do 28. juna 1943. godine. Odatle mene sa još grupom žena oteraju za Aušvic. Među nama je bilo 13 Šiptarki i 30 Grkinja. Tako ta grupa dođe, u Aušvic. A pre nas oterana je jedna grupa žena sa Banjice, njih 160, a mi smo tamo zatekle žive samo dvanaest, sve je poubijano i spaljeno.

O Aušvicu i onome sve što se desilo, to ceo svet zna, ne Evropa nego ceo svet zna. Glad, batinanje, paljenje, ubijanje, jedna stravična slika. Mislim da to ne treba ni ponavljati to ceo svet zna. To je prodrlo kao istina.

Kada su Rusi napravili prodor da uđu u Poljsku, hteli su da oslobode prvo logor Aušvic. Tu zemljište ima onaj živi pesak i tenkovi, mislim ta ratna tehnika, nisu mogli da pređu, tako nisu ni mogli odmah da jurišaju, nego su pravili pontonske mostove. Odjedanput bila je noć, zatrubile su sirene strahovito. Pokret. Digli su nas odatle, da nas Rusi ne bi oslobodili, a sad možeš zamisliti 300 hiljada žena. Bose, gole, gladne. Pošli smo u nepoznatom pravcu. Putem pišaš, sereš i ideš dalje. A zima, sneg, blato.

Ništa ne znamo, mi samo idemo, slika stravična, nas po deset u redu, tu su psi, tu su oni, jedna stravična slika. Zastali smo na jednom mestu, i tako se dogovorimo da bežimo. Dogovore se još nekoliko Jugoslovenki da beže. Jer i kad smo išli ko zastane - metak u čelo i kolona ide, a putem mrtvih žena puno. Pomislim - pa bolje je metak da me ubije u bekstvu nego ovako. Dogovorimo se mi, Ruskinje, Francuskinje, Norvežanke. Ja pođem u izvidnicu gde bi našla prolaz. Neke Jugoslovenke kažu - zar sad na kraju rata da poginemo? Ne morate, ja produžim, nađem se sa Irkom i još nekim drugaricama, ali smo imale prugasta odela. A svuda ogromne plakate, ko se nađe da je pobegao, na licu mesta streljati. Mi pođemo u nepregledne nemačke šume. Ove koje su rekle da neće, kažu - Novka, evo nas polazimo. Tako smo išle i nađemo se na tom stravičnom putu sa jednom grupom Francuza i dva brata Petrovića, mislim da su iz Crne Gore iz Podgorice. Čujem ja gde pita jedan, ima li koja iz naše zemlje iz Jugoslavije. Ima bogami, rekoh. I u tom, mi se rešimo da neki prodor napravimo, jer kad smo došli do nekog jezera u šumi, onda je Evgenija Lazarevna, heroj sa staljingradskog fronta, jedna divna žena, ona prisloni uvo i kaže: naši su blizu. A kaćuše samo sevaju. Mi na jedno brdo se popnemo da vidimo, odjedanput vidimo dva civila dole, sa šeširima. Irka mi kaže, a nas je pet tu, a Ruskinje su na momenat kao vuci, kažu: nas je više, da ih zadavimo. Kad oni progovore ruski. Ove im Ruskinje kažu - no vi vlasovci? Kažu - da vlasovci.

Kažu one: stidite se, sram vas bilo. Kažu nam da odjednom jurnemo, jer nas je pet a njih dvojica. Odjednom se oni počeše smejati, i šta je: podigoše civilne pantalone, kad dole prugaste

pantalone. Kažu - pa i mi smo pobegli iz logora, nego smo naišli na neku kuću, uzeli ovo civilno odelo. I izvuku iz džepova po parče suva hleba te nam dadnu.

Samo da kažem da iz Aušvica kad smo proterani, išle smo peške stotine kilometara po snegu bose, jer su nam cipele pospadale i došle smo u Ravensbrik. Tu smo ostale do oslobođenja, odnosno dok nas nisu pojurili. Onda smo se mi, grupa jedna internacionalki dogovorile da bežimo i pobegle smo, posle smo srele one Ruse i onda - dalje.

Oslobođene smo u Vezembergu.

... Iz Vezemberga smo otišli u Brandemburg, jer je tamo bio zborni punkt za sve logoraše i tek u septembru smo došle u domovinu.

Kad je u Varšavi bilo javno suđenje Hesu i kompaniji, odrede mene ispred aušvicera da idem da zastupam našu zemlju na suđenju u Varšavu. Jer na meni su vršeni i vivo eksperimenti. Ja sam bila tu i kao svedok. Pričao mi je Oto Bihalji kad je kasnije bio u Varšavi, nije bilo književnika da ga nisu pitali šta je samnom i kako sam, i tako. Tu sam se srela sa nekim drugaricama Norvežankama Kirsen Brumvol i još s nekima, koje su bile sa mnom u Aušvicu.

Po dolasku - zaposlila sam se i bila sam sekretar Vrhovnog suda Srbije, a predsednik je bio Mika Đorđević, pokojni. Neki dan mu je umro i brat Živa.

U tom sudu sam ostala neko vreme, a onda me prebace za načelnika pravnog odeljenja u Ministarstvu poljoprivrede. Savezno, razume se.

U Ministarstvu poljoprivrede sam ostala do hapšenja, početkom 1950. godine.

Ja sam tu bila sekretar partijske organizacije i nateraju me da govorim o napadu IB-a na našu zemlju. A ja se setim da su gubari tada, napali našu zemlju da upropaste. Oni su bilo blokirali pruge, a mi smo bili poljoprivredna grana, pa sam rekla da mi treba o tome da razgovaramo. Mrtva tišina! Niko reč da progovori, razumeš li, tišina. Vidim ja zlo mi se piše, ali se mislim - ti mene teraš da govorim o IB-u, e neću. Oni me teraju da ja kao sekretar govorim o IB-u ja govorim o gubarima. Jednog jutra izađem iz kuće da kupim mojim starima mleko i nešto što im treba, prilaze mi dva građanina i kažu - pođi s nama. A ja sam tada bila narodni odbornik grada Beograda imam imunitet. Zašto da pođem? Kaže - pođi kad ti se kaže.

- Neću da idem dok mi ne pokažeš rešenje. Kaže onaj jedan; ma majku ti jebem, polazi! Šta ću, ja pođem. Dođem u Udbu negde tu u Dositejevu, ne znam ni koja je Udba tu, i zatvore me u jednu stražarsku kućicu. Pita onaj jedan: ti si to Novka u samici? Kažem -

jesam, ja sam. Dobro, kako te nije sramota. Kažem zašto, što da me bude sramota, šta sam ja to uradila, recite mi? Doveli ste me ovde, odbornika građanina slobodnog, žrtvovala sam se, sve sam dala za otadžbinu i sad me pitate, kako me nije sramota. Kažite mi čega to bi trebalo da se stidim?

Kaže onaj jedan, znaš, ti si ovejani informbirovac. Ja to nisam nikad bila niti sam sada, velim ja. Apstolutno s tim ja nemam veze. Dajte mi dokaze, velim ja. Kaže, daćemo ti skoro dokaze. Strpaju me u zatvor grada Beograda, prozori niski, govna se izlila, pacovi kao mačke, ne znam ni koliko sam tu bila, dok nas jednog dana ne pokupiše mene i još neke i pravo na železničku stanicu u one furgone pa u Bakar. U pratnji nam je bio Ante Raštegorac, on je sprovodio voz. Pitam ja nekoga - ko je ovaj. Kaže - ćuti to je jedan, ne pitaj ko je. Pitam pa ko je, jer je u civilu. Kažu - ćućeš. Dođemo do Bakra a odatle nas potrpaju u brod, zvao se „Punat', pun, krcat, i dođemo tamo. Kad tamo imaš šta da vidiš. Š*palir!*

Neke udaraju rukama a neke imaju i motke i pevaju pesmu „Ubićemo svakog skota ko je protiv Kapejota, ko za druga Tita nije, nema sunce da ga grije"... Udri *bandu!,* a ja imam ružnu osobinu, kako me koja udari, ja umesto kao druge, da potrčim, ja gledam da zapamtim koja je to bila. Kad sam izašla na kraj *šplira,* pola kose mi na glavi nema, krv lije iz mene.

Mislim se, majko božija, šta je ovo, je li ovo Danteov pakao, ako nije i gore od Danteovog pakla. Kako sam osvanula i jutro dočekala živa, ni sama ne znam. To mi sada nije jasno. Skupiše se žene da me pitaju ko sam, zašto sam tu. Kažem ja njima - ja sam Novka Vuksanović, diplomirani pravnik, a kažem unuka sam čuvenog plemenskog kapetana iz Vasojevića Šuja - Šćepana - Dragovića. Kakav Šujo, jebo te Šujo, tek onda počeše da me udaraju još jače.

A ja sam namerno rekla, kakve tu veze ima moj pradjed Šujo Šćepanov - Dragović, to je stvarno čuveni plemenski vođa Crne Gore, ali ne znam šta ću. Od besa sam to rekla. Pitaju me - zašto si ovde, šta si radila. Ništa, Bogu mi, velim ja. Gde si bila za vreme rata, pitaju me. Bila sam po logorima i zatvorima, kažem im ja. Kojim? Ja im kažem: Crveni krst, Banjica, Aušvic, Ravensbrik... A posle rata šta si radila? Ništa nisam radila. Bila sam sekretar Vrhovnog suda, pa sam bila načelnik za poljoprivredu bila sam odbornik grada. Pa zar ti da budeš, mamu ti jebem, načelnik pravnog odeljenja, da ti budeš sekretar Vrhovnog suda, pa *bando!* i udri po meni. Pitaju me s kim si razgovarala - niskim nisam, ne mislite valjda da ću vam pričati i s kim sam vodila ljubav. Opet mene kroz *špalir,* meni se srce steže, znam već kako je, prolazila sam.

I što je najgore, dve koje su bile sa mnom na Banjici, čini mi se da su me najviše tukle u tom stroju. Ne mogu se setiti njihovih imena. Pod boksom sam spavala godinu dana, bez ćebeta, bez ičega, a blato veliko i one klompe, sve meni preko glave, a ja dole. Sa onim što sam bila u istrazi i ovo što sam provela na Golom otoku to ti je tri i po, skoro četiri godine. Ja njima velim - i ja sam živi stvor, vidiš da sam dole! Ma, mrzim žene uopšte, to je govnarija jedna! Zamisli, sipaju ti mokraću na glavu! I blato sa klompi!

Ja i Brana, pre nego što odemo na kamenjar, moramo da nosimo kible. One su od mokraće sve ispucale, pa su ih mazali katranom, bitumenom, pa su teške i prazne, a kamoli pune. Kiša pada svi su unutra, sklonili se, a nas dve šetamo kiblu. Ruka mi je bila pokidana skroz. Mene su zvali *komandantom bande*. I zvali su me Noje. Kaže - diži *bando* stenu! Ja povučem onu stenu ona se strovali, ja da je zadržim da ne padne, ona mene preko ruke i prepolovi mi ruku. Posle svega toga nas odvedu u te zasebne sobe, uzmu motke pa udri.

Ne mogu to da izbrišem. Dovedu me u sobu, legnu me na klupu pa udaraju kao da pšenicu mlate. Ja ih gledam, neću da ih imenujem, možda imaju decu, a mislila sam da ih sve imenujem, ali neću, nek im je na čast, ali udaraju li udaraju, a niko ih ne vidi iz Uprave, ne možeš reći moraju jer ih neko gleda. Ali one moraju jedna pred drugom da se pokažu, jer je to Uprava cenila kao njihovu vrlinu, od toga zavisi njihov život i sloboda!

Ja skoro da i nemam zadnji deo tela, posle toliko vremena još stoje ožiljci. A i vidi mi ruke! Pogledaj!

Jedne večeri njih deset sa motikama su pošle i mene i Branu napred na brdo. Tamo ima neka rupa iskopana, jama, i ogromno bure puno vode. Toliko su nas tukle motkama i svačim, kao da su mislile da nas tu ubiju, a ponele su i motike da nas zakopaju. I onu vodu su sipale preko nas u kantama, i udri motkama.

Ja i Brana smo *stajale* a često i Miljuša i Seka, ova doktorka. Danju ceo dan radiš, a noću celu noć stojiš. I što je najstrašnije pred zoru kažu: ajde, legnite, i samo što legneš, dižu te. Bila si na nogama celu noć i ceo dan, i stojiš. Duva bura, tebe zemlja privuče a one te što pre probude. To je bilo mučenje.

Mučene su još Jelena Hadžikan, radnica iz Zagreba, Mileva Perović, sestra Mileta Perovića, koje su takođe vrlo loše prošle. Loše je prošla ta Seka Stanković doktorka, pa Adela Bohunicki. Ona je tako mirna i tiha. Kažem ja - Adela vidiš li ti ovo. Kaže - ne pitaj.

To je tako teklo neprestano do kraja. Sećam se ove upravnice su menjane i došla je neka drugarica Rada, bila je dobar čovek, primorka iz Kotora. U međuvremenu došao je Aleksandar Ranković. Pošto sam ja bila skoro mrtvac, sva u ranama, ruka slomljena, on je

rekao da mi se daju neke injekcije. I ova Adela iz ambulante je došla da mi da neke injekcije, a ja odbijam da primim, kažem: daj onome ko te je poslao, neću! Molim te, Leka je rekao. Ne, ja odbijem. Ali sutra dan su došli da me vode u bolnicu u Rijeku, da vide šta treba da operišu, ja opet nisam htela da idem. Hoće da me vode, moraju, došao taj brod, a one mi ne daju motku da se pridržim da dođem do broda, da se poštapam, nego puzim po onom kamenju.

Tamo u Rijeci sam sama ja bila od ženskih. Jednog dana me dežurni odvede kod lekara i lekari se skupiše iz bolnice, Bože, i pitaju me šta me boli. Ja kažem: ništa mene ne boli, evo sami vidite. Kažu mi ćemo to sada... ja velim, ništa vi nećete sada da radite, nego me otpratite natrag na Goli otok. Jednog dana stražar stoji na vratima i dođu dva lekara. Kažu, dali smo joj neki lek, da vidimo da li je uticao. Ja nisam htela lekove da uzmem, ali sam bila strastven pušač i gde ugledam pikavac ja ga dignem. Uđu ovi lekari kod mene u sobu, podignu ćebe i pod ćebe mi gurnu dve paklice cigareta. Jao, majko moja, kad su mi gurnuli dve paklice cigareta, ja jedva čekam kad ću da zapalim.

Bila je i moja sestra od tetke Persa, žena čuvenog Marka Biljurića, profesora. Zamisli ti, da nju odrede. Ja sva u krvi čaršave menjaju svakih pola sata, i nju odredili, zamislite vi tu demonsku misao, sestra od rodene tetke, da mi menja čaršave. A ona skamenjena, drhte joj ruke kad treba da mi promeni čaršav i plače, a ne sme, jer će druga da dođe i da vidi da ona plače pa da je prebiju. To nigde nema na svetu. Ja na tom Golom otoku mislim da nisam s njom deset reči progovorila. Mislim da jesam jednom kad je ona prošla sa onom malom Milevicom, ja joj kažem: Perso bre, daj mi cigaru. Ona šta će, okrene se levo-desno, pa kako je zapalila ona je baci, jer ne sme, gledaju. A ja je dograbim pa puši. Za cigarete sam bila brza, majko moja.

Došla sam jednom da mi previju rane na zadnjici i ja im kažem: sama ću, izađite mene je stid. One izađu a ja zapalim.

... Ja sam prošla od Jablanice preko čuvenog logora u Nišu kod Crvenog krsta, Banjice, Specijalne, Aušvica, a ceo svet zna šta je Aušvic, preko Ravensbrika, ali sve je to bio raj, da tako kažem, u odnosu prema Golom otoku. Baš zato što sam prošla kroz sve ove zatvore, logore i torture, ja mogu to da kažem. U Aušvicu, recimo, Srpkinje i Ruskinje nisu dobijale nikakve pakete, a druge nacionalnosti su dobijale. One jedan deo paketa odvoje za nas. Ako je glavica luka na 20 delova ćemo je podeliti... A ovde na Golom umesto toga, sređeno je da svaka gleda kako će da te udari! Prema tome, ako bih napravila neko poređenje, sve ono je bio raj u odnosu na Goli otok. Ja sam samo mislila kako ću opstati živa.

Bile su i dve sestre Coka i Stojanka Popović, bile su dve sestre Nedeljković Miljka i Persa, zatim su bile neke Bosanke - majka i ćerka... Ja sam skakala u more da se udavim, a posle toga kroz *špalir*. Trebale su da mi isteraju vodu, pa kako su me gazile, a kažu - *bando* hoćeš da bežiš, hoćeš na slobodu, oćeš na Sveti Juraj. Toliko su me tada istukle, ubile su dušu u meni. Ja sam znala da plivam, ali onako izmrcvarena i bolesna mogu da plivam desetak metara, i dalje ne. Ali sam rešila - idem pa idem. Javi se kod čoveka neki prkos.

Pravo da ti kažem one koje su me najviše tukle na Golom otoku, pa kad me vode za ovo ili za ono, ja ih pljunem, znam da ću proći kroz *špalir,* ali ja ih pljunem. I zbog toga sam tri puta išla kroz špalir. Veru Raspopović posle onog batinanja Seke, gde god je sretnem ja je pljunem, ona me prijavi, prođem kroz *špalir,* ali je ponovo pljunem, jer je đubre.

Ja sam ih zvala *bede* i *fašizirane kurve,* sve što sam se setila to sam im i govorila. Loše prođem ali duši olakšam. Neku sam Ružu Milićević zapamtila po batinama. Ona je bila motkaš. Da se dodeljivala Nobelova nagrada za batinanje, ona bi je sigurno dobila, užas jedan. O Bosankama* neću da pričam. To je bio poseban ološ.
Sećam se 5. marta 1953. godine umro je Staljin. Onda su mene, Miljušu, Branu i Seku Stanković naterali da uđemo u kanal sa

---

*** O „Bosankama" i „bosanskim revidirkama" koje se često u iskazima pominju - Veselin Popović tadašnji major Udbe i Upravnik logora u Zabeli kaže sledeće:**

Činjenica je da je najveći deo bosanskohercegovačkog rukovodstva 1948. stao potpuno ili delimično na stranu rezolucije IB-a. Oni su zatim pozvani u Beograd i pod pritiskom „ubedljivih' argumenata iz predratnih policijskih dosijea, domaćih i stranih, koje su u arhivama UDB-e pažljivo čuvani (o tome može svedočiti i Krste Crvenkovski) - promenili svoj stav. Zatim su se vratili u Bosnu i od svih onih koji su se bili izjasnili za rezoluciju IB tržili da revidiraju svoje stavove.

Već u istražnim zatvorima počeo je neviđen teror. Provokatori iz ranijih kvislinških jedinica su bili desna ruka onih koji su primenjivali ovaj teror. Uz njih bili su ubacivani u zatvore i obični vagabundi i kriminalci, koji su, kao i ovi, po zadatku premlaćivali zatvorenike koji su se izjasnili za rezoluciju i nisu hteli da promene svoj stav.

Tu je i tako stvorena klica za golootočko „prevaspitavanje" ljudi. Tako je bilo i sa ženama, „Bosankama". Grupa Bosanki koja je došla posebnim kamionima u Zabelu oko ponoći pevala je pesmu „Druže Tito mi ti se kunemo da sa tvoga puta VIŠE ne skrenemo". Probudile su me. Izašao sam da ih vidim. Žalosno ih je bilo pogledati - dolaze na robiju a pevaju slavopojke onom ko ih je poslao. Zaista užasno. Kada sam se ja pojavio počele su još glasnije. Naredio sam

im da zaćute, i za sve vreme dok sam ja bio upravnik nikada nisu zapevale tu pesmu, niti su se ponašle drugačije od ostalih...

Po mom odlasku Marija Zelić zna kako ih je upotrebila.

... Smatram ipak da nisu one krive već oni koji su od njih napravili to što su napravili.

---

govnima, mi smo morale golim rukama da čistimo te fekalije, a neke su ovamo puštale vodu da to ide. A mi golim rukama, onaj smrad, ona mokraća, ona kiselina, dušu da ispustiš, a one stoje iznad nas i viču - *bando!, bando!* Kad smo to očistili, onda su nas doveli nasred dvorišta, došli su islednici sa Golog otoka, onda su namestili jedan ležaj, jedna je legla kao da je Staljin, namestili su joj brkove i neku sablju, šta li, a četiri su stajala tobož oko odra i one su predstavljale Stanković Seku, Branu Marković, Miljušu i mene. I one su kao kukale: jao Stošo mili, mili naš, jao Stašo što bi te umrije, mili Stašo... One su to crnogorski naricale. Brana se na to okrenula i kaže: Miljuša, Novka stidite se, to ta što je igrala Branu, sram vas bilo kako možete tako, on je bio veliki, ostao je veliki, sad je uzleteo na nebo i lepo nas gleda odozgo a vi tu kukate. Ovi islednici se iskidaše od smeha. A mi izašle iz kanalizacije, smrdimo na kilometar i dalje, samo da nas puste da odemo do mora da se operemo. Ali ne daju, treba da uživaju. I opet, kaže, kao bajagi, Brana: nemojte da plačete, Staša je bio veliki, ostao je veliki. Jeste kod vas Crnogorki običaj da naričite, a, kao, ja i Miljuša, nas dve naričemo: jao Stašo, mili Stašo gde nam ode ti, i druge gluposti.

Pre toga hteli su da nateraju silom mene i Branu i Miljušu da stavimo crne marame. Ali mi nismo htele, nije nam bilo ni na kraj pameti. I hteli su da mi sa tim crnim maramama uđemo u kanal. Mi nismo htele, vukle su nas, udarale, nagonile, ali nismo pristale. A gde nađoše samo crne marame to mi nije jasno!

Rada iz Kotora, je bila poslednja upravnica. Ona me je zaustavila jednom na ulici i kaže: drugarice Novka, znaš li ko sam? Rekoh - znam. Kaže, ajdemo ovde ona mala ulica od Čika Ljubine, gde ima ona čuvena poslastičarnica, da popijemo kafu i da porazgovaramo. Kažem - neću. Kaže, pa nisam ja prema vama... Ne kažem ništa, ali neću. I sad mi je žao što nisam sa njom sela, jer je ona bila dobar čovek. To je bilo nekih desetak godina posle Golog.

A Bosanke o njima ste slušali od drugih, da im ime ne pomenem, užas jedan.

1954. Skinut mi je *bojkot,* ali ja sam bila polumrtvac. Samo sam mislila šta je ovo. Ni danas mi nije jasno jesu li to bili ljudi, ili zveri.

Kad su me pustili drugarice su me vodile od stanice, skoro nosile, one su mi pripomagale. Milka Nedeljković, i Dana. Moji zapanjeni kad su me videli. Grob ! Nisam odmah tražila službu, čekala sam da se malo onako stanje sredi...

Kad sam se malo oporavila zaposlila sam se u finansijama. Milivoje Perović je bio ministar, a to mi je ratni drug. Ja mu kažem otvoreno: Milivoje, slušaj da ti nešto kažem! ma ko da dođe kod tebe a dolaziće, zato što sam ja Novka Vuksanović da ti ispriča, kako sam pričala nešto protiv Partije i države, to laže jer ni pred kim neću da razgovaram. Prođe jedno dva-tri meseca, zove mene Milivoje, kaže, dođi da popiješ kafu. Odem ja i on mi kaže, bilo je tu nekoliko ljudi, koji su dolazili da mu kažu, da se preporuče kako sam ja pričala o ovome i o onome, kako koji zine on kaže - napolje! Istera ga napolje. Ja nju kaže bolje poznajem nego vi svi, i izbaci ih napolje.

Inače u mojoj duši je Goli otok i umreću sa Golim otokom, tu nema spasa.

Kažu: prevaspitanje, popravni rad. Kakav popravni rad, crn je to bio rad. Nađi Milku Nedeljković nek ti ona kaže. Čule smo da joj je sestra umrla a brat joj je u Sovjetskom Savezu.

O Mariji neću ništa da kažem, ni o Hildi. Dovoljno je bilo samo njihove oči pogledati. Bože, nas su čuvale blic-medle u Aušvicu i ovim drugim logorima, blic-medle su nas čuvale, ali ovo je bilo mnogo gore, to se ne može poverovati.

Ko je izmislio Goli otok i ono što se tamo dešavalo to je demon nad demonima. Neću da govorim pojedinačno, ali onaj ko je to izmislio neka ga pronađu. Ja bih predložila da žene tih dovedu na Goli otok, ko je izmislio Goli otok, i neka ih zadrže 24 sata pod onim uslovima, a ne godinama. Pa to je užas. Svet zna Aušvic, ali on ne može da se poredi sa našim Golim otokom. I Ravensbrik, to svet zna, ali ovo je bilo gore. Ponizili su čoveka, ubili su u njemu sve što je ljudsko, napravili zver od njega! Molim vas, imala je situacija takva da drug đeneral bije druga đenerala dok može. Molim vas da Branko Kađa Petrović koji je poznat i pre rata bio, uzme motku i bije starog Božu Ljumovića, najstarijeg komunistu u Jugoslaviji, predsednika vlade crnogorske, da ga bije do iznemoglosti.

A Mihailović, on kad je primao nagradu kao akademik, kaže: sreća što sam bio uvek objekat a nisam subjekat. Kaže ima još tih koji su bili objekti a ne subjekti. E, to sam i ja ipak srećna!

Pošto mi na Golom otoku nismo ni predstavljali ljude, da tako kažem, mi smo bili... mi smo bili krpe, stvari, predmeti, pa su s nama tako i postupali.

Već se nagađa ko je. Nagađa se. Ne moramo ga pomenuti, ali se gotovo zna na koga mislimo. Ali nije to jedan čovek, više ih je bilo.

E, tu sad moram da kažem zašto je Goli otok gori, najgori od svih mojih pet logora. I od Aušvica čak. Nadamnom su u Aušicu vršili i vivoeksperimente. Za to sam nešto i obeštećena kasnije... Ali nigde, ni u jednom logoru nisu tako nastojali da čoveka ponize, da ga učine krpom, moralnom nakazom, da ga iznutra unište i unakaze. Bio si svuda podvrgnut fizičkom mučenju, torturi. Bio si izgladnjavan, ubijan, spaljivan, ali ako si to istrpeo ostajao si iznutra u sebi čist, svoj neukaljan. Ostajao si sa svojim moralom, svojim duhom. A ovde, na Golom, upravo su to nastojali da ti poljujaju, ponište i unakaze. Odavde si morao da izađeš kao duhovni invalid, da se gadiš samog sebe, da se stidiš, da ceo pretekli život patiš. Zato ja, i sigurno i svi drugi koji su to preživeli, - ja najduže i najcrnje pamtim Goli otok. Ne sanjam ni Ravensbrik ni Aušvic, ali me Goli otok i sve preživljeno na njemu ni danas ne ostavlja. I danas me progoni i u snu i na javi.

Električna centrala

Logor za muška vojna lica na Sv. Grguru u koga su kasnije preselili žene

BONGO

Marta 1952. logorašice sa Golog otoka prebačene su na Sveti Grgur.

Upravnica logora bila je Hilda Sedej.

Na ovom ostrvu, izvan logorske bođljikave žice, nalazile su se dve poveće parcele sa grobovima koji su bili obeleženi pobodenim štapovima od debele žice, na čijem gornjem kraju su se nalazile metalne kutijice koje su se otvarale po sistemu „šuber". U svakoj od tih kutijica nalazilo se po nekoliko ispisanih imena. Najstrože je kažnjavana logorašica koja bi se usudila da se približi ovim grobovima.

Parcele sa grobovima nalazile su se na uzvišici koja se pružala iznad zgrade zvane *električna centrala*, a u neposrednoj blizini štale u kojoj su čuvane ovce. Do ove štale bile su postavljene šine po kojima su logorašice gurale vagone sa vodom za stoku. Pre nego što se dolazilo do štale, u neposrednoj blizini šina, sa desne strane, nalazilo se prvo groblje, a drugo groblje nalazilo se pedesetak metara iznad štale, takođe sa desne strane. Neposredno preko puta štale nalazilo se izdvojeno jedno grobno mesto obzidano suvozidom visine do jednog metra.

U toku 1953. ne mogu da se setim u kom dobu te godine, upravnica logora Tatjana Sviti (ili je to još bila Hilda) naredila je da se svi vagoni isteraju izvan žice logora i da se, do daljeg, zabranjuje svim logorašicama izlazak izvan žica logora. Posle dan-dva noću je počeo da dolazi brod, da se spuštaju vagoneti od štale do obale, i da brod te iste noći odlazi. Još nekoliko noći čuo se dolazak broda, spuštanje vagona od štale do obale, i odlazak broda. Potom je bilo

dozvoljeno da se izlazi van logorske žice radi obavljanja teškog preteškog rada na kamenu.

Kod štale je ostao trag od deljanog drveta (mnogo iverki) i svuda okolo posut rastvoreni kreč. Metalne šipke su metalnim kutijicama stajale su i dalje, usamljeni grob obzidan suvozidom nestao je, kamen od suvozida sklonjen, a grobno mesto posuto rastvorenim krečom.

Neprovereno, priča se da su posmrtni ostaci žena i muškaraca logoraša pohranjeni u zajedničku raku na vojnom groblju u Rijeci. Marija Zelić, Hilda Sedej, Tatjana Sviti (a ima ih još) svakako znaju gde su odneti posmrtni ostaci logoraša sa ostrva Sveti Grgur.

... sve propada

jer verovatno neki žele

da sva patnja ide u zaborav...

ISLEDNICA

Na dan 22. marta 1945. godine, i tog se datuma jako dobro sećam mene pozivaju u OZNU za Dalmaciju. Saopštavaju mi da prelazim na rad u OZNU. Određuju mi kao mesto rada Dubrovnik, sektor kontraobaveštajni rad. To sam ja doživela sa istim ushićenjem, sa kojim sam doživela i prijem u Komunističku partiju. Ja sam to čula gore dok sam bila pri Okružnom odboru, negde s proleća 1944. godine, da je formirano odeljenje OZNE, da je to organizacija koja će da štiti, da je to organizacija za borbu protiv svih narodnih neprijatelja itd. i da se tu biraju najbolji ljudi, najbolji kadrovi, i ja bivam primljena u tu OZNU. Ja ushićena, to je bilo konspirativno odeljenje i ja odlazim tamo kao operativac.

Snašla sam se, radila sam.

Imala sam 22 godine. Na toj dužnosti, na tim poslovima radim do kraja 1946. godine. A 1946. godine prelazim na rad u Zagreb. Medutim, sama dolazim ja do ocene, da državi više ne preti opasnost ni sa koje strane i taj rad u ilegali, jer taj odsek u kojem sam radila, on je bio ilegalan. Te to odeljenje je tek na oblasnom nivou bilo legalno, a ovo je bilo ilegalno. Mogu da vam kažem da je to bilo vreme, recimo, vreme UNRINE pomoći. Ta UNRINA pomoć se istovarivala, između ostalog i u Dubrovniku. To je bilo vreme kad se preko Dubrovnika, kad je Dubrovnik bio jedan od kanala za bežanje reakcije iz unutrašnjosti za Italiju. To je bio kanal. A osim toga, predstavnici UNRE, to vam je verovatno poznato, oni su vrlo bili prepotentni. Ta UNRA je nama u početku postavljala vrlo čudne zahteve, koje mi nismo prihvatali, ali nisu se ponašali kao prijatelji ni kao saveznici. Jesmo pomoć dobijali, ali oni su uspostavljali svoje veze i vezice i mi smo protiv tih veza i protiv njihove delatnosti

morali da se borimo. Čim kažem kontraobaveštajna, to znači obaveštajna delatnost koja ti preti sa te strane. To je bila borba protiv angloameričke špijunaže.

Do 1946. sam radila taj posao. Posle me pozivaju na rad u Zagreb, i ja u Zagrebu molim da me oslobode dužnosti rada u OZNI, smatrajući da se Jugoslavija dovoljno stabilizovala, i da OZNA može i bez mene. Posle se upišem na fakultet. Dobijam želju da pređem u Beograd, da ga vidim bar nekoliko dana i dolazim u Beograd gde i ostajem. Upisujem Pravni fakultet. Godine 1947. odlazim kao student Pravnog fakulteta, na prugu Šamac - Sarajevo. Tu postajem udarnik. Kao udarnik bivam vrbovana kako se sada kaže, ja bih rekla angažovana za slušaoca višeg privrednog kursa, višeg ekonomskog kursa Privrednog saveta vlade FNRJ. To je kurs koji je organizovao drug Kidrič, da bi od proverenih kadrova, mladih i proverenih kadrova, brzo stvorio jednu vrstu srednjeg rukovodećeg kadra za privredu. Tada sam ja sa OZNOM prekinula sve veze.

Ozna je sve do 1952. godine, prvo OZNA a zatim UDBA, to je bila vojna formacija. Htela sam da se oslobodim i te vojne stege i te konspiracije, ilegale, mlada sam bila, željna sam bila slobode, ne te vojne stege. Ja sam tada mislila sa UDBOM ja sam svoj obol dala i ja više nisam dužna ni UDBI ni vojsci, ja sam sad slobodna, slobodan građanin.

Međutim, negde u maju, znam da je bilo toplo, u proleće 1948. godine, još sam slušalac Višeg ekonomskog kursa, mene poziva na razgovor u UDBU za Jugoslaviju drug Rolović, koji je tada bio pukovnik UDBE za Jugoslaviju. To je Vladimir Rolović, koji je kao naš ambasador ubijen u Švedskoj kasnije. On mene poziva na razgovor, nemam pojma zašto me zove i u prvo vreme mislim neke informacije, možda nešto mogu pomoći UDBI. Međutim, on mene u jednom malo dužem razgovoru upoznaje i saopštava mi kako Jugoslaviji predstoji sukob sa najžešćim neprijateljem. Kako je UDBI potrebna kadrovska popuna i obnova.

Bio je, kaže, tražeći ljude u kadrovskom odeljenju CK KPJ, da je tamo pregledao dosijea, da je iz mog dosijea već video da sam u UDBI radila i da on smatra, da po njegovoj oceni ja apsolutno u UDBU treba da se vratim. Da je on siguran da ja taj zahtev neću odbiti.

Posle sam ja dugo, dugo razmišljala. Zato sam ja to tako lako prihvatila, jer smo se drug Rolović i ja vrlo brzo složili, ja sam praktično prihvatila njegov predlog da se ja u UDBU vratim. Ja sam mogla da kažem da bih želela da završim fakultet, da ne bih, ne bih ja imala nikakvih reperkusija i da sam odbila. Ja sam bila borac, ja sam član Partije. O tome sam mnogo razmišljala. U jednom momentu drug Rolovič je mene strašno podsećao na Tita. To je bio

razlog što sam prihvatila. A ovo kad mi je rekao da Jugoslaviji tek *predstoji sukob sa najžešćim neprijateljem,* kad sam izašla meni se Ulica Miloša Velikog stalno po glavi vrtela. Ja sam vrlo brzo i jednostavno protumačila da nam predstoji jedna snažna imperijalistička ofanziva na Jugoslaviju.

Ja se sećam dana kada sam prvi put pročitala na jednom letku ime Tito. Kad sam Savki Dapčević, koja je bila moja intimna prijateljica u to vreme, ja sam joj rekla - znaš ko rukovodi Narodnooslobodilačkom vojskom i Pokretom, neki Tito, Tito mu je ime. Tada sam prvi put čula za Tita. Od tada pa kroz rat, kroz sve vreme rata, ne za mene nego za skojevce, za članove Partije Tito je bio sinonim slobode, sinonim sreće, sinonim budućnosti, sigurno sretne budućnosti. Tito je bio sve. Do brionskog plenuma.

Drug Rolović mi je rekao - odmori se mesec dana. Ja tada odlazim u Split. Rekao mi je da se 25. avgusta javim kadrovskoj upravi državne bezbednosti Saveznog sekretarijata. Ja se 25. avgusta javljam, i vidim da tu ja nisam sama od kursista, jer mi to sada krijemo. On je meni rekao - nemoj o tome da govoriš nikome ništa. Sad ja vidim tu nas je petoro - šestoro kursista, od žena drugarica Rada, ona koju je pominjala Lebl neki dan, koja je bila na Golom otoku, jedna vrlo fina devojka Bokeljka, ona je bila prvoborac, a ja nisam prvoborac i ja. Ostalo su bili sve muškarci.

Ja sam došla u Udbu, ali mi ne govorimo ništa što se u međuvremenu desilo. Negde pri kraju kursa, tačnije 28. juna uveče posle večere mi kursisti sedimo u velikoj sali, sluša se Radio Beograd. I najednom spiker najavljuje da će nam biti pročitana Rezolucija kominforma, koja je upravo objavljena. I jedan vrlo lep glas čita tu rezoluciju i najedanput među nama nastaje jedno užasno komešanje. Muškarci počinju da se dižu sa stolica, mi se zagledamo, neka čudna psihoza među nama. Recimo, ja sam doživela čitanje rezolucije, moja prva ideja je bila (mi smo bili u Kososkoj ulici a tu je vrlo blizu Radio - Beograd) da je neko upao u Radio Beograd, da je neprijatelj upao u radio stanicu. Šta je ovo, kakve su ovo optužbe? O čemu se radi? Rečenice teku, optužbe teku, ali vi uopšte ne shvatate o čemu se radi. Tek kad je rezolucija pročitana, nastao je jedan veliki muk, a onda smo posle počeli da razgovaramo totalno zbunjeni. Svak je imao svoju verziju, a niko nije imao pravu verziju.

Kada je mene drug Rolović pozvao maja meseca, ja više nikoga iz UDBE čula nisam, dok nisam otišla u UDBU 25. avgusta da se javim na dužnost. Pojma nisam imala ni ja niti bilo ko od mojih drugova tih kursista, a tu je bilo mnogo prvoboraca, bilo je i španskih boraca. Niko od nas nije znao, da se odnosi između dve partije zaoštravaju, da već cirkulišu pisma i da preti sukob. Mi o tome pojma nismo imali.

Mislim da bi daleko manje tragična uopšte 1948. godina bila. Ne da im zameram što meni nisu rekli ili što nama nisu rekli, nego zameram što je partijsko članstvo u celini bilo zatečeno. Jer je s tim bilo upoznato samo rukovodstvo, a partijsko članstvo je bilo zatečeno, bilo je obezglavljeno. To je bilo kao da vam neko bombu na glavu baci. Pošto je rezolucija objavljena, sad se organizuju komiteti koji stupaju u dejstvo, pa se organizuju objašnjavanja, pa izjašnjavanja. Sećam se da smo uskoro imali jedan zajednički partijski sastanak, na kom smo se izjašnjavali za ili protiv Rezolucije,

Sećam se da se prvi za reč javio, Filip - Fića, on je poznati informbirovac bio tada, ne znam da li je španski borac bio ili nije, ali je predratni komunista bio i poznati komunista iz Vojvodine. On se prvi javio i on je vrlo emotivno branio Rezoluciju informbiroa, jer iza nje stoji SKPB, Sovjetski Savez bastion socijalizma itd.

Ja ni u kakvoj dilemi apsolutno nisam bila. Meni je bilo teško, meni je bilo strašno žao što je do sukoba došlo, ali ni jednog trenutka se nisam kolebala, ni tu kolebanja kod mene nije bilo, ni jednog momenta. Ali je bio jedan užasan stres. Bilo mi je strašno žao jer sam i Ruse volela. Osećala sam bol.U to vreme dotle ja sam bila spremna podjednako da dam, verujte mi, može biti smešno, ali toj generaciji entuzijasta ondašnjih, podjednako smo davali za Rusiju koliko i za Jugoslaviju, za Staljina koliko i za Tita. Ali sad nas Staljin direktno napada. Osudili smo rezoluciju informbiroa i izjasnili smo se za Centralni komitet i izađemo i skandiramo: Tito - Staljin, Beograd - Moskva. I to ne samo mi i druge organizacije su se isto tako ponašale. Znači, mi još uvek ne verujemo, ne možemo da se pomirimo s tim da je to definitivan rascep. Mi još uvek mislimo možda nas je neko opanjkao, možda je neko bacio klipove u točkove i odnose sovjetsko - jugoslovenske. Verovatno se radi o nepoznavanju verovatno se radi o nečijoj intrizi. Neko je intrigu napravio, nemoguće - do juče su naši borci ginuli sa imenom Staljina i imenom Tita podjednako, do toga dana nam je Staljin ćaća, pored ostalog. Klicalo se: Staljin nam poručuje, itd.

Ja sam sada raspoređena u odeljenje druga Rolovića. To odeljenje je bilo za borbu protiv unutrašnjeg neprijatelja. Mislim da sam ja prvi operativac koji je otkrio neprijateljsku informbirovsku grupu u Beogradu. Ja sam radila u odeljenju za privredu, to je bilo odeljenje druga Rolovića. Mi smo tada kontrolisali sve. Ja sam pokrivala nekoliko direkcija, recimo. Ja sam analizirajući rad, analizirajući sastav tih direkcija u kojima je bilo dosta stručnjaka iz stare garde itd. Ja sam naišla, da li slučajno ili ne slučajno, ili sam

dobro mrežu postavila, ali sam uglavnom ja naišla na informbirovsku organizaciju. Došla sam do informacije da u jednoj direkciji se formirala inforbirovska grupa, koja je obezbedila i prostorije za rasturanje informbirovskog materijala i letke, širi propagandu, agituje, vrbuje ljude itd.

Ja nisam bila na jednom radnom sastanku, na kojem je rukovodilac naše grupe rekao, između ostalog, govoreći o potrebi budućnosti prema informbirou, na primer, rekao je - Marija je najpravilnije to shvatila. I ja sam verovatno zbog toga prva upućena za islednika žena informbirovki.

Smatram za veoma potrebno da vam iznesem, da vam ukažem samo na dva momenta. Meni je odluku da prelazim na rad u logor, mi to nismo zvali logor, mi smo to zvali radilište, administrativno kažnjenih žena društveno korisnim radom, ali nazovimo to logorom. Odluku mi je saopštio načelnik UDBE pokojni general Voja Biljanović. On je mene pozvao i rekao mi u zatvorima je već dosta informbirovaca bilo, bilo je dosta i mojih hapšenika, jer sam radila u UDBI za Jugoslaviju, a svaka UDBA je imala svoj zatvor. Ja sam znala da je tih hapšenika dosta, znala sam čak i kad su prva hapšenja počela itd. On je meni rekao - ti znaš da ima dosta uhapšenih informbirovaca, a među njima ima dosta i žena. Kaže - mi smo odlučili da formiramo radilište jedno, na koje će one biti upućene radi prevaspitanja.

Ti znaš da su one izdajnici Partije, i Partija je odlučila da im pomogne, da pokuša da ih vrati ponovo na svoje pozicije. Tvoje će biti da s njima radiš politički, radi revidiranja njihovog stava. Kaže - nastoj da ih ponovo vratiš u stroj socijalističke izgradnje, izgradnje socijalizma, a neke od njih će sigurno biti vraćene i u Partiju. Dalje mi je rekao među njima je i dosta mladih pred kojima je tek život, kojima tek predstoji materinstvo, ima dosta studentkinja koje mogu biti dobri stručnjaci, ima mnogo zavedenih, koje i ne znaju kuda su krenule, ne znaju put kojim su krenule. Ali naići ćeš i na okorele protivnike Partije, okorele frakcionaše. On mi kaže, naravno, kome da se obratim zbog ovih tehničkih stvari. Sad će mi se objasniti gde će biti logor, kako će se on organizovati itd. kako će on funkcionisati tehnički itd.

Međutim, meni je ostalo u glavi: Partija želi da tim ljudima pomogne, da ih vrati natrag na svoje pozicije, a eventualno i pod svoje okrilje.

A ja znam, do juče sam ih hapsila, znam koliko među njima ima ogorčenosti u tom neprijateljstvu, ono što vi kažete ostrašćenosti u tom neprijateljstvu. To su već leci, to su mase letaka, to je organizacija za organizacijom koje se formiraju. Zatim, pokušaji bekstva. Meni je pobegla jedna studentkinja za četvrt sata; pobegla

je u Bugarsku. Da sam četvrt sata pre stigla u Kragujevac ja bih je uhvatila. I to je vrlo istaknuta informbirovka u Bugarskoj bila. I znala sam koliko su ti informbirovci oštri, koliko su neprijateljski raspoloženi i sad je trebalo ih ponovo vratiti na kurs Partije, u okrilje Partije.

Ja sam pretpostavljala da će im biti suđeno, valjda. I da će posle presude biti upućivane na izdržavanje kazne. Mene su šokirale reči Bojanovića. A zašto su me šokirale? Ovaj razgovor se vodio avgusta i to na početku avgusta 1948. godine, a samo nekoliko meseci pre toga, 13. maja 1949. godine na godišnjicu dana Državne bezbednosti u Domu garde u Topčideru, u dupke punoj sali nas udbovaca, Tito i čitavo rukovodstvo Jugoslavije i partijsko i državno prisustvuje toj našoj proslavi. Prvo je drug Marko govorio o uspesima u likvidaciji zaostataka *bande* (Aleksandar Ranković), mi smo ga zvali Marko, govorio je o uspesima koje je UDBA postigla. Govorio je i o tome kako smo se sukobili sa informbiroom itd. Posle njega je uzeo reč drug Tito, koji je rekao: Drug Marko je bio preskroman u iznošenju rezultata vašeg rada. Dalje što je govorio ja ne znam, ali je poenta u tome, kaže vi ste se sada sreli sa našim najopasnijim neprijateljem. Vidim da ste shvatili svu opasnost koja nam od njega preti, žestinom sa kojom ste ušli u okršaj s njima, tom žestinom i dalje nastavite sa njima.

Mislim da nikad nigde Titov govor nije frenetičnije pozdra vljen nego tada u Domu garde. Muškarci, heroji, junaci iz rata, to je vrlo nezgodno što ja govorim, ali možete na mnogo mesta čuti i pročitati da je vrlo pažljivo vršen odabir ljudi za UDBU. Govorilo se da su to najbolji, najverniji, najodaniji, najčistiji komunisti su birani za rad u UDBU. I sad odjednom vidite masu tih muškaraca koji frenetično skandiraju. Tu je bilo i polomljenih stolica, ljudi su skakali na stolice da plješću. Na kraju se prolomilo iz svega glasa: Druže Tito mi ti se kunemo.

Posle ovog razgovora sa Vojom Biljanovićem, a meni stalno prisutno to što je Tito govorio: vi ste se sreli sa najžešćim neprijateljem, najopasnijim neprijateljem i sad s druge strane taj neprijatelj, od tog neprijatelja treba da praviš ponovo prijatelja i da ga vraćaš na pozicije Partije, pa čak kako je idealno bilo zamišljeno i da ga vratiš i u Partiju. Znači jedna humanost, pružiti ruku, pomoći im da se izvuku iz blata. I ja tako odlazim na novi posao.

Prva lokacija tog logora je bila Ramski rit. To je jedna ekonomija u blizini Požarevca, između Požarevca i Gradišta, u strogom graničnom pojasu. To je ekonomija koja je pripadala Kazneno-popravnom domu, ženskom požarevačkom kazneno-popravnom domu. Tu su za nas napravili barake, ograđene u žici, nekoliko baraka, ne znam tačno koliko i van žice barake za nas iz

Uprave. To je bio avgust mesec 1949. godine. U Upravi smo tada bile drugarica Zora Korać, to je jedna drugarica koja je isto iz UDBE za Jugoslaviju, ali ona je radila negde u tehnici UDBE. Ona je bila Ličanka, bila je prvoborac, ona je upravnik bila i ja kao islednik, i vaspitač. Do tada sam uvek bila operativac, sad je moja istraga i moje je prevaspitanje. Ja sam ta koja treba, koja bi po rečima druga Voje Biljanovića, trebala od njih kao nešto da napravim.

Kad su one u pitanju, moj prevashodni zadatak je bio da ja njima lepo objasnim da je put kojim su one krenule pogrešan, da ih razuverim da su one u pravu; da ih ubedim da to što one čine, da je to izdaja; da to nije nikakav doprinos nekakvom internacionalizmu, da je to naprosto izdaja svoje zemlje i svoje Partije, da su one izdajnici i da im mi pružamo priliku da se one te svoje izdaje rasterete. To je bio moj zadatak.

Kada su one došle ja sam prvo njih sve pokupila i održala sam im jedan govor. Rekla sam im - vi ste administrativno kažnjene korisnim radom, vi ste ovde upućene da bi ste se prevaspitale, da bi revidirale svoj stav. Mi od vas očekujemo da vi preispitate svoj stav. Mi ćemo vam u tome pomoći. Ovo što ste vi uradile to je izdaja zemlje. Izdale ste zemlju u najtežem momentu. Nalazite se na strogom graničnom pojasu, Rumunija je tu pored nas, rumunska granica je od nas nekoliko kilometara, rumunski su tenkovi na granici, na bugarskoj granici su bugarski tenkovi, na mađarskoj su mađarski tenkovi i vi ste u tom momentu, kad je Partija na vas najviše računala, vi ste u tom momentu toj Partiji zaboli nož u leđa. To nije lepo, to je izdaja i vi to morate shvatiti. Mi ćemo pokušati da vam pomognemo da se iz tog blata izvučete. To su parole. A šta drugo da im kažete? Vođeni su s njima i pojedinačni razgovori.

Ja uz svaku kažnjenicu dobijem i njen dosije, kao što uz svakog bolesnika ide bolesnički karton, tako uz kažnjenicu ide njen dosije. Ja iz njenog dosijea vidim zašto je hapšena, razloge zbog kojih je hapšena, kako se u istrazi držala i koliko je u istrazi bila iskrena. Zatim imam mišljenje njenog islednika. I sad kaže: izjasnila se na sastanku, jer je smatrala da smo trebali da idemo u Bukurešt, ili je smatrala ovo ili ono, koješta, svaka se odnosila prema toj rezoluciji kao da je to karta za snabdevanje. I onda - ovo jeste ovo nije. Jedna se slaže sa tri tačke, sa druge tri se ne slaže. Neka se slaže sa čitavom rezolucijom od početka do kraja, ali mi ih ne hapsimo zbog toga što su se slagale ili se nisu slagale. Oko toga da li su se slagale ili nisu one su bile izbacivane iz Partije i to im je bila jedina kazna. Ali mi njih hapsimo zbog toga što su one pokušavale i uspevale da formiraju neke svoje organizacije, da razviju neku delatnost, da rasturaju letke, da vrbuju ljude za tu svoju delatnost, a neke su

pokušavale i preko granice da beže. I tako ja dobijem uz nju i taj njen dosije. Sada vidim s kim imam posla.

Iz tog perioda, prvih dana Ramskog rita, lakše bi mi bilo da vam kažem s kim mi je bilo najlakše da uspostavim kontakt, nego s kim je bilo najteže. Masa njih je bila neprijateljski raspoložena.

Sećam se, recimo, da sam među prvim s kojima sam uspostavljala lep ljudski kontakt, da je to bila Slobodanka Boba Đordević. Nažalost, ona je umrla. Ona je bila predratni komunista, bila je intelektualka, bila je profesor, bila je vrlo obrazovana. Ona je došla iz zatvora. Ona je u zatvoru shvatila šta je uradila. Ja znam da sam vrlo rado s njom razgovarala i često puta posle podne, kad osetim potrebu, da sam umorna, da više ne mogu. Ja sam stalno ponavljala, jer je meni bilo vrlo važno da njima utuvim da su one izdajnici. Da ih nateram da misle na tu svoju izdaju. Zbog toga sam im stalno ponavljala: vi ste izdajnici Partije, vi ste Partiju izdale, vi ste je izdale kad joj je najteže bilo, vi ste Partiju izdale onda kad je trebalo da joj pomognete. Posle tih napornih razgovora u kojima je bilo, izvinite, bilo je žena koje su bile bezobrazne. Ja bih tada osetila potrebu i pozvala bih Slobodanku Bobu Đorđević da dođe na razgovor. Razgovarale smo o svemu. Nisam insistirala da razgovaram sa njom o informbirou. Njen zapisnik je bio potpuno čist. Ona mi je tako pričala o svom radu u Beogradu pre rata. Njen muž je bio slikar, da mi priča o slikarstvu. Pričale smo o književnosti, umetnosti to mi je bila jedna razonoda. Znate kako je, mi u Ramskom ritu nemamo svetla, nemamo radija, tranzistori još uvek ne postoje. Preko dana da čitaš nemaš vremena. Prema tome osećaš potrebu da malo sebi daš oduške. Sećam se nje.

Mislim da je ona puštena u prvoj grupi. Posle je bila profesor. Ja sam s njom održavala prosto prijateljski kontakt. Nikakve ja usluge od nje nisam tražila, jer ona nije bila u poziciji da mi pruži usluge na poslu koji sam ja tada radila. Sećam se da mi je dolazila za Novu godinu, da mi je donela na poklon Jesenjinovu knjigu. Jednog dana čujem ja da se Boba razbolela, neko mi je javio. Kažu razbolela se jako i nalazi se na Neuropsihijatrijskoj klinici pod Avalom. Posle ne znam. I njena majka je dolazila kod mene. Jedna fina žena.

Tako mi je Boba bila prva prevaspitanica.

U početku ja njih zovem na razgovor, zovem jednu po jednu. Kažem - šta je, ti si se izjasnila za informbiro, zašto? Kaže - zato što ja smatram da su Rusi u pravu. Pa kako su u pravu? Kaže - u pravu su. Pa gde su u pravu? Pa kaže - Tito je trebao da ide u Bukurešt. Pa

nisi ti tu da odlučuješ. Centralni komitet je odlučio da Tito ne treba da ide u Bukurešt. Kaže - jeste trebao je da ide u Bukurešt, to je kukavičluk što on nije otišao u Bukurešt. Na kraju vidim da s njom razgovor ne ide, bezobrazna je, još je svoja. Onda pitam - hoćemo li zapisnik. Kaže nemam ja ništa sve što sam znala ja sam u zapisnik napisala. Kažem - dobro, izađi napolje.

Recim - eklatantno je biia bezobrazna, recimo, Brana Marković. To je žena Sime Markovića, prvog sekretara Partije. Kad ja njoj kažem - Brano dođi na razgovor. Ona dođe na razgovor. Pitam - hoćemo li malo da razgovaramo? Kaže - bolje da ne razgovaramo. Kažem - zašto da ne razgovaramo, ljudi smo? Kaže - nemamo mi šta da razgovaramo (govorila je na ti) kaže nemamo ja i ti šta da razgovaramo. Kaže - bolje je da ne razgovaramo, za tebe je bolje da ne razgovaramo. Kažem - a zapisnik malo da dopunimo? Kaže - nema šta da se dopuni. Ona je bila među najstarijim. Čujem u toj emisiji da je ona imala 72 godine, pa sad ne znam da li je imala 72 godine kad je umrla, ali na Mermeru 70 godina nije imala nikako. Mi smo taj Goli otok zvali Mermer, jer je tu bilo preduzeće za kopanje mermera. Kad je došla i kad je bila na Grguru, ili kad je bila u Ramskom ritu, po mom računu ona je mogla imati oko 50 godina. Ali ona neće da razgovara sa islednikom. Ako je islednik sretne na putu, na stazi na kojoj ona radi i nešto je pita, ona neće da digne glavu i neće da prekida posao, neće samnom da razgovara.

Lebl tvrdi da se u Ramskom ritu radilo od zvezde do zvezde. Znači čitav dan avgustovski. Na Ramskom ritu se radilo osam sati. (U Zabeli se, takođe radilo osam sati. Na Svetom Grguru se, takođe, radilo osam sati) Tada su bili poljoprivredni poslovi. Rit to je jedna peščara. One su tu nešto kopale, radile te kanale, zalivale, nemam pojma. Radile su nešto oko poljoprivrede. U svakom slučaju to nisu bili teški fizički poslovi, to su bili poslovi primereni ženskoj kondiciji. U Ramskom ritu je, ne znam o kakvim se to torturama radi. U Ramskom ritu ja ne znam ni za kakve torture. Nikakvog vezivanja nije bilo. Odakle meni žice, pa ja nisam bravar, ja nisam hausmajstor, odakle meni žica, ja da nekog vežem, nikoga ja vezivala nisam. Ja ne bi ni znala da je vežem žicom, nikakvom žicom njoj ruke nisu bile vezane. Ja samo znam da sam te večeri tražila od islednika neka oni nju vrate natrag u Beograd u istragu. Jer, čujte, već prvi dan, kad još nikakva diferencijacija nije počela, u kojem su one još mahom neprijateljski raspoložene, ne možeš dozvoliti da ona prvi dan nametne, da nam deli kvalifikacije - vi ste fašisti - a to su kvalifikacije koje upravo proističu iz same rezolucije Informbiroa i one su vraćene.

Ja sam zaboravila, ali one su posle ponovo došle. Ja im nisam znala ni ime ni prezime, ali vam kažem nikakvo vezivanje žicom nije tu bilo.

Jednog dana dolazi grupa visokih oficira da obiđe logor sa generalom Kapičićem na čelu i dolazi novi upravnik Veselin Popović. Ja sam ga poznavala iz viđenja, jer je on radio u istražnom odeljenju UDBE za Jugoslaviju. Pošto sam ja samo neke istrage vodila sa svojim hapšenicama, ja sam njega tamo sretala. Nekad vam se desi da čoveka vidite prvi put, pa vam je nešto blizak. Ima ljudi koji vam ne leže, meni se nikada taj čovek nije dopao. Ne znam zašto, ali mi se nikada nije dopao. Ja nisam raspolagala nikakvom informacijom o njemu. I sad najedanput dolazi on. Međutim, mora da sam raspolagala informacijom odnekud da je on ženskaroš. Ja sam bila strašno zbunjena otkud on sad ovde, zašto on. Osim funkcije koju je Zora Korać imala, ona sa istragama ništa, sa prevasitavanjem ništa nije imala, sa političkim radom ništa nije imala a on kao upravnik, pored briga ovih o logoru, o obezbeđenju, o snabdevanju o komuniciranju, on je istovremeno i islednik i vaspitač. Mi smo svega dva meseca bile na Ramskom ritu, do prvih jesenjih jakih kiša, jer su to barake. Vidite koliko se vodilo računa o tim ženama. Čim su počele prve jesenje kiše UDBA nas prebacuje u Zabelu. Zabela je muški kazneni dom, i sada se oslobađa jedan paviljom, potpuno odvojen od ostalih muških paviljona, oslobođa se jedan paviljon za nas žene. U Ramskom ritu su bile drvene barake, a ovo je sada bilo divno, solidna zgrada, sa vodom sa tuševima. U Ramskom ritu su spavale na boksovima, a ovde su sad bili kreveti, lepo uređen krug, kuhinje.

Mi smo malo bili u tom Ramskom ritu i sad smo se ovamo prebacili. o nekoj jačoj diferencijaciji, većih razmera, ja u Ramskom ritu, po tome ga nisam zapamtila. Ta diferencijacija počinje negde da se ispoljava tek u Zabeli.

U političke motive Veselina Popovića sam počela da sumnjam u Zabeli, tamo gde smo svi bili zajedno. Ne samo da sam ja sumnjala, u njegove političke motive su posumnjale i same kažnjenice. One su tvrdile kako su od prvog dana znale da u Upravi postoje dve linije. Jedna linija to je linija Marije Zelić, to je linija Centralnog komiteta i druga linija je Veselin Popović, to je linija kominforma. Kako sam ja njega osetila u Zabeli da on apsolutno nije na pozicijama Partije, da je on neprijatelj. To sam ja osetila po nekim njegovim istupima. Jovanka Lebl kaže da je on govorio - šta ćete na slobodi, ovde vam je bolje nego na slobodi. Ja sam to osetila u njegovom odnosu prema vaspitnom radu. Njemu je bilo bitno da se formira folklorna grupa, da se formira hor, pa je onda formirao neki zečarnik, neke kuniće, s kažnjenicama je uveče provodio slobodno

vreme, one su gledale te kuniće. Šta su te kuniće gledali? Uveče ih skupi u jednu veliku salu, on se razbaškari ovako s jedne strane sedne, puši a sa one druge zatvorenice mu pevaju sevdalinke, da mu pevaju ljubavne pesme. Njima oči ožegle, mlade devojke, mlade žene, lišene slobode pre nekoliko meseci. Onda ne insistira na zapisnicima, uopšte im se ne obraća politički, nikad nisam čula da je on od njih tražio, da je apelovao na njih da nešto urade, da pokušaju da nešto urade same, da se oslobode te svoje izdaje, da što pre izađu na slobodu itd. Bila je masa tih njegovih sitnih istupa, koji su u meni stvorili apsolutno uverenje da je on informbirovac.

Ja sam odlazila iz Ramskog rita, a i iz Zabele sam tri puta odlazila na referisanje u Beograd. Prvi put sam odlazila kad je trebalo da pustimo prvu grupu, a prvu grupu smo pustili za 29. novembar. Znači došle su avgusta a već 29. novembra je prva grupa hapšenica puštena. Ta grupa je bila od jedno 40 do 50 žena, uglavnom to je bila jedna grupa koju sam ja otpratila, ne znam zašto, ali sam ih ja otpratila do železničke stanice Beograd, ali sam išla i na referisanje Voji Biljanoviću. Pričala sam mu sve što ga je interesovalo o logoru. Tada sam već bila odlučila da postavim pitanje Veselina Popovića i njegovog moralnog lika i njegovog političkog opredeljenja. S tom namerom sam ušla u kancelariju. Voja me je pitao kako je dole, šta je dole itd. ja sam mu govorila, ali ja nisam imala snage, meni je ponestalo snage da o Veselinu Popoviću razgovaram. Mislila sam a čime to dokumentovati. A radi se o oficiru UDBE, major je po činu bio. Ja se vratim, rekla bih neobavljena posla. Još dva puta sam išla u Beograd. Sećam se, išla sam u februaru mesecu kad smo trebali da pustimo jednu grupu. On predlaže jednu kažnjenicu da se pusti kući, ali se ja s tim ne slažem. Kažem ne, po mom mišljenju ona nije zrela za puštanje. A ta kašnjenica je vrlo često odlazila kod njega na raport, tako se zvao odlazak na razgovor kod Uprave. Vrlo često je odlazila kod njega na raport i ja sam osetila njegovu veliku bolećivost i neku čudnu vezanost između njih dvoje.

Ja je danas ne bih pominjala, možda je ona majka, ne bi bilo lepo da je pomenem. Osetila sam da tu nešto nije u redu. Rekla sam mu - Veseline ja se s tim ne slažem. Primetila sam još da on neki čudan odnos prema nekim ženama ima, jedan nenormalan odnos, mislim neuobičajen odnos, kao što je odnos kažnjenik - upravnik. Inače, one su njega obožavale. Kažnjenice su se diferencirale na te dve linije. Kod mene su na razgovoru i na dopunu zapisnika i na razgovor dolazile žene koje su htele da promene svoj stav, koje su htele da se oslobode informbiroa, koje su htele da dopune svoje zapisnike i koje su želele da izađu na slobodu. Želele su da izađu na

slobodu i one druge. Ali one druge koje su kod njega odlazile, njih su ove moje zvale *bandom*.

Kada sam se ja vratila sa referisanja, Veselin Popović kaže - meni trebaju kola - i mi smo se služili tim kolima. Kaže meni - Marija, ako nemaš ništa protiv ja bih večeras malo izašao na Dunav da malo prošetam dereglijom i kaže zadržaću kola do mraka, ako tebi ne trebaju pre sedam sati, nemaš li ništa protiv. Kažem - nemam ništa, što bih imala protiv. Mi smo zajedno ručali i razišli smo se. Negde popodne ja sam se motala po krugu i na samoj kapiji kruga sretnem ga i on kaže - odoh ja malo, kaže - mogla bi i ti samom. Kažem - Veseline ja sam umorna, došla sam jutros iz Beograda, umorna sam ne mogu - i on ode.

Padne mrak nema Veselina, padne noć nema Veselina, dođe jutro nema Veselina. Ja odem u Požarevac i kažem - Veselin je pobegao. Odem u požarevačku UDBU i javim UDBI za Beograd, kažem Veselin juče popodne otišao da lovi na Dunav, ali se nije vratio. Onda mene uhvati užasan strah. Šofer je njega čekao do ujutru, tako da ni šofera ni njega, šofer se vratio ujutru i kaže - otišao je i nema ga, ne znam šta da radim. Mene sad uhvati užasan strah, otkud da proglasim čoveka da je prebegao a on major UDBE. Posle dobijemo informaciju tačnu i preciznu od graničara kako je on prešao taj Dunav i otišao u Rumuniju. Prešao je u Rumuniju jer je pozajmio deregliju od svog prijatelja upravnika kazneno-popravnog doma. Vozio ga je brodar koji je bio slobodnjak, čovek koji je imao pravo da se kreće van kruga, a pored njega je bio i milicionar. Milicionara je ošamutio tako što ga je lupio pištoljem, ili ne znam čime po glavi, i milicionar je samo kao vreća izbačen na rumunsku stranu. Međutim, posle se vratila i dereglija i milicionar i slobodnjak, koji je trebao još nekoliko godina robije da odsluži. On nije hteo da ostane u Rumuniji, vratio se u Jugoslaviju i oslobođen je kazne.

Veselin Popović se vratio u Jugoslaviju posle Brionskog plenuma 1966. godine i sada je advokat u Beogradu. Ja samo to o njemu znam i ništa više. Međutim po povratku sa Golog otoka, odnosno Svetog Grgura, jer na Golom nikad nisam bila, po povratku sa Grgura, ja doznam da je Veselin Popović bio 1948. godine, njega je rezolucija zatekla kao majora KOS-a, to je kontraobaveštajna služba vojna, da je on imao kolebljiv stav u odnosu na rezoluciju informbiroa i zbog toga ga se KOS oslobodio. Kako se on našao u UDBI za Jugoslaviju, ko je njega primio u UDBU za Jugoslaviju i postavio u istražno odeljenje, da radi u istražnom odeljenju UDBE za Jugoslaviju, kao ženskaroš još uz to došao u žensko odeljenje, to je za mene do danas ostala tajna. Ja sam o tome mnogo razmišljala. Za mene je to tajna i danas. Tu tajnu samo on zna.

Još jednu stvar kad o tome govorimo. Ja o njoj ne bi govorila da Jovanka Lebl nije govorila. Ne bih govorila zbog mnogo poštenih žena koje je dole imao, da ne bi na njih slučajno pala sumnja neopravdano. Stvarno je imao harem tamo, on je to imao kao upravnik, što je nedopustivo za moral jednog komuniste, oznovca, upravnika. Čujte, ako je ženskar bio pa on je imao mogućnosti svaki dan da ode u Požarevac, da dođe u Beograd, zašto bi na kažnjenice bio upućen. U tom haremu bilo je i žena pred kojima se on ispoljio kao informbirovac. I upravo ova oko koje smo se sporili, da li da izađe da li da ne izađe, za koju je on insistirao da izađe, ja sam rekla da mislim da ona ne može da izađe, to je bilo glavna sumnja moja da je on informbirovac. On je njoj rekao toga dana, dok sam ja bila na poslednjem referisanju u Beogradu - ja sada moram da bežim, više nema čekanja, Marija je otišla u Beograd i ona će ovog puta da me u Beogradu sigurno prijavi i ja više nemam kud. Njoj je dao uputstvo kad izađe na slobodu sa kim da se poveže. Veza na koju je on uputio je vanredno uticajan i vrlo poznat jugoslovenski komunista. Možda je hteo da nas obmane i da će ona dalje dobiti od njega instrukcije za dalji rad.

Mene se kažnjenice jesu plašile. Plašile su me se ove koje su bile, ove koje još nisu revidirale stav. Ali kad govorite o represivnim merama, ja nikoga nisam ošamarila, ja fizičke mere ni prema jednoj od njih nisam primenila. Ja sam vrlo strogo nastupala u odnosu na ove koje su bile uporne, u nastojanju da one revidiraju svoj stav. Ja sam njima vrlo jasno stavila do znanja - dok ne revidirate svoj stav, na slobodu ne računajte. To je ružno što ću sada reći. Ali ja sam njima na Golom otoku govorila - ovde će te ostaviti kosti, odavde nećete izaći, nema izlaska na slobodu dok ne revidiraš stav. A da bi revidirale stav, dajte najpre dopunite svoje zapisnike. Bez toga vam slobode nema.

Dok ona ne raščisti sve svoje veze sa informbiroom, dok ne otkrije sve svoje veze sa informbiroom, o revidiranju njenog stava nema govora. Na to njeno verbalno izjašnjavanje nikakvu važnost tom verbalnom izjašnjavanju nisam davala. A onda i njen odnos. Prvo dopuni zapisnik, pa onda odnos prema radu, odnos prema nama, odnos prema koleginicama, masa elemenata je tu. Pa onda njeno druženje, s kim se ona druži, da li se druži sa revidirkama, ili se druži sa onima koje nisu revidirale, bila je tu i mutljavina i prelaz s jedne strane na drugu stranu itd.

Bitno se izmenio polažaj kažnjenica. Prvo smo promenili lokaciju. Sada se iz Zabele selimo na Sveti Grgur. To je otočić do Golog otoka. To je negde u bespuću onog kvarnerskog zaliva go otok, nešto malo manji je bio nego Goli otok, kamen, bez vode, opet bez

svetlosti, bez radija opet potpuno izolovani. Pre smo makar mogle otići do Požarevca, a ovde potpuno odvojeni od sveta. Osim toga sad tek dolazi do strašno brze diferencijacije, raslojavanja tih informbirovki i sukoba među njima. Jer dok je Veselin Popović bio u Zabeli, on tu diferencijaciju nije dozvoljavao. Ona se vršila ali se vršila nekako tiho, da je on baš mnogo i ne primeti. Za žene su bili predviđeni poljski radovi, lakši poljski radovi u Požarevcu. Međutim, kad je upravnik pobegao, drugovi iz UDBE za Jugoslaviju rekli su - pa ne možeš ih dalje ovako pustiti, daj neku čvršću Upravu. Stalno se krilo to mesto logora. Ja kad sam išla u Ramski rit, meni je drug Voja rekao - slušaj nikome nemoj da otkrivaš lokaciju gde ste. Tu se dugo krila i lokacija Golog otoka. Ja tvrdim da za žene Goli otok nije bio predviđen. Da je bio predviđen mi bi bili istovremeno kad su bili i muški, kad su pravili barake na Golom otoku, oni bi napravili i na Grguru, jer on je bio prazan, nisu morali da ga iseljavaju. Za žene je bio predviđen daleko lakši posao, primeren ženskoj fizičkoj kondiciji!!! Sasvim bi im drugačija sudbina bila. Niti bi bilo kamena, niti bi bilo te užasno bolne diferencijacije koja je nastala posle Veselinovog bekstva.

Sad odjednom imate jedno užasno haotično i nesređeno stanje. Pobegao je upravnik i ostavio svoje veze. Veze su mu ostale u zatvoru. Te veze treba otkriti, te veze treba raščistiti i tim vezama se treba konfrontirati, a te veze su žilave, te veze su uporne, te veze. se nisu javljale. Jer nijedna nije htela da kaže - Veselin mi je rekao to i to i ja sam bila njegova ljubavnica. I sad nastaje teško vreme za žene. Možda ima istine o tome. Nisu one krive što je Veselin pobegao, ali su ipak one platile ceh što je Veselin pobegao. Platila sam ga i ja, jer bi u februaru bila otišla kući. Da sam otišla ne bih ni imala trauma golootočkih.

Prvo lokacija je stravična. Go otok, go nenaseljen otok. Sa drvenim barakama, opet nema vode, voda se donosi cisternama, barake drvene, mrak, Sunce koje žari, bura koja dere, koja prosto stvara u čoveku beznađe, to je ta psihička trauma. Sad s druge strane jaka konfrontacija, sad dolazi do snažne, u početku suzbijane konfrontacije, a sada dolazi do snažne diferencijacije, koju je Veselin Popović kočio. Sada se ta diferencijacija razbuktala i dolazi do snažne konfrontacije između revidirki, odnosno aktivistkinja i ovih koje nisu revidirale.

Mi više nismo Uprava za sebe. Mi smo pod upravom Golog otoka, čija je Uprava muška, na muškom Golom otoku. Verovatno služeći se njihovim iskustvima, mi prihvatamo neke njihove

organizacione šeme. Naime, mi sada tim našim aktivistkinjama, mi pokušavamo da nekako tom aktivu tih žena revidiranih damo i neku organizacionu formu. I mi formiramo Centar od žena aktivistkinja revidiranih, mi formiramo Centar koji u stvari ima odlučujuću, koji rukovodi tim aktivom, a koji je vezan za nas.

S nama sarađuju, s nama vrlo usko sarađuju, to je naša ispružena ruka u stvari. Oni vode zapisnike, one primaju nove kažnjenice, pošto se one odlično poznaju međusobno, one predlažu *bojkot,* ja se s njima konsultujem i koga pustiti na slobodu.

Topli zec to je termin sa muškog Golog otoka. Kod nas je postojao *špalir*. Taj *špalir* se pojavljuje kod nas tek na Svetom Grguru. Mi *špalir* u Zabeli nismo imali. To je, verovatno, isto iskustvo sa muškog otoka. To je kad dolazi nova grupa kažnjenica, onda aktivistkinje njih dočekuju. Dočekuju ih tako što formiraju jedan špalir, kroz taj špalir sve kažnjenice treba da prođu. One im viču: *bando, bando, bando,* šamaraju ih, bilo je predviđeno da ih malo išamaraju, neko je šamarao, neko nije šamarao, neko je bogami i dobro tukao, to niste mogli da regulišete i to je bio taj *špalir* kroz koji oni prolaze, znači novodošle kažnjenice prolaze kroz *špalir* aktivistkinja. To je način na koji aktivistkinje primaju hapšenice koje dolaze iz istražnog zatvora.

A *bojkot* je izolacija. Ne znam da li smo mi uopšte izolaciju imali. Izolaciju u smislu kakvu su imali muškarci, mi to nismo imali. Oni su imali neke žice Petrove Gore, mi to nismo imali. Ali imali smo *bojkot*. Sećam se bojkotovana je bila Brana Marković, to znači da s njom niko ne može da razgovara, a ona je govorila - ne bojkotujete vi mene, ja bojkotujem vas, ja s vama neću da razgovaram, ona je tako govorila. *Bojkot* znači da niko s njom ne razgovara. Znam da je nosila jednu tablu na kojoj je pisalo *ja sam izdajenik* i ona je osuđena na teži rad. Te žene pod *bojkotom* su radile duže, prema njima su primenjivane najteže kazne i radile su najteže poslove. Nosile su kamenje. Mada su kamenje nosile sve. Međutim, tamo se nije samo kamen nosio. Mi smo tamo našli nekih malih vrtača, pa smo nešto po tim vrtačama radile. Da bi se one zaposlile mi smo se selile s jednog kraja otoka na drugi kraj otoka, jer ipak nešto moraš da radiš. One su radile na uređivanju kruga, a ove kažnjene, ove okorele, one su radile na nošenju kamena. To je bilo jako teško, jako ružno. Teško mi je bilo da sretnem i Branu i ostale kažnjenice. Verujte mi da otuda ne samo ja, svi mi nosimo traume otuda, ali drukčije se nije moglo. U ono vreme drukčije se nije moglo. Danas govoriti o Golom otoku sa ovih pozicija, a ne imati stalno u vidu

okolnosti u kojima je taj Goli otok formiran, okolnosti u kojima su te mere primenjivane, to je smešno i bespredmetno. Mi smo stalno živeli u strahu od agresije spolja. Ja sam žurila sa zapisnicima. Nisam ja žurila sa zapisnicima što sam ja sadista i što je mene strašno interesovalo koga je ona ostavila napolju. Žurila sam jer sam mislila da možemo biti napadnuti od neprijatelja, a da je neprijatelj napolju još ostao. Verujte mi ja sam išla toliko daleko da ženama kad revidiraju svoj stav, pošto ona otkrije sve svoje veze s kim je radila, ja idem s njom i dalje, to danas izgleda apsurdno s obzirom na stepen demokratije do koje smo stigli, ali ja sam uspostavljala neki bliži kontakt između mene i nje.

Ja sam ih pitala - šta misliš s kim si dolazila u dodir? Da li ima još neko ko bi bio za informbiro, ko je informbirovski raspoložen, da bi možda registrovali te ljude? U slučaju neke situacije da ga ne postavljaš na neko istureno mesto. A ne bi da ih hapsili. Moram da vam kažem da ja i danas tvrdim da se nije sudilo mišljenjima sudilo se delatnosti. Međutim, različiti kriteriji su bili pri hapšenju. Recimo, ja sam imala slučaj jedne devojčice od 14 godine. Ona je bila sestra jednog udbovca. Brat njen je molio drugove da je uhapse, da je odvedu u kazneno-popravni dom.

Molio je jer ga je bilo strah, jer je počela da lupa, počela je njemu da prebacuje da kod nas nema diktature proletarijata, da to nije ono za šta su se komunisti borili, pa je onda počela da lupa da ona hoće diktaturu proletarijata. Počela je da govori kako kod nas ima crvene buržoazije. Ja nju pozovem na razgovor i pitam je - šta je ovo? Kažem - ti si tražila diktaturu proletarijata. A ona ko lutkica, onako 14 godina, pa rumena, meni dođe da je pomilujem, pa one njene okice plave, meni dođe da je pomilujem, to je dete grešno. Ja je pitam - jel ti voliš diktaturu? Kaže volim. E kad voliš, sad imaš diktaturu proletarijata. Jel ti lepo sad ovde? Kaže - nije. Šta misliš kako bi ti tek bilo u pravoj diktaturi proletarijata? Zar nije lepše da je čovek slobodan nego da bude pod diktaturom? Kaže - jeste. Pa šta si novo još pričala? Pričala sam, kaže, da se drugovi voze kolima, jer se voze kolima. Ja je pitam - pa kako da idu, da li na magarcima da jašu?

Da se mi razumemo, bilo je kritika i opravdanih nekih, ali zbog toga niko nije hapšen. Međutim, ovaj čovek se prepao grešni da ona ne ode, sestra mu je jedina, da ne ode negde sa informbirovcima, pa ko veli - ajde ti malo u zatvor pa se vrati. Nemam pojma šta je s njom dalje bilo. Bilo je prosto i nekih smešnih stvari.

Ja sam neki dan pročitala u *Politici* i užasno sam se iznervirala, u nedelju, zaboravila sam kako se zove autor tog malog članka, koji

se zgražava, kaže da mu se kosa dizala na glavi kad je pratio ovu emisiju *Goli život* Danila Kiša i kad je shvatio kako su jadne nevine žrtve stradale na Golom otoku izložene nasilju monstruoznih, sadističkih, ne znam ni ja kakvih sve elemenata policijskih. I stvarno kad pogledate na osnovu one emisije Jovanka Lebl je, kao, ležala za ispričani vic. Dobro, mislim da se za taj vic onda moglo dobiti šest meseci zatvora, a ona je valjda toliko i bila administrativno kažnjena, ili na godinu. Ova druga žena je nedužna. I sad na osnovu toga se stiče utisak da je Goli otok bio otok nedužno izolovanih i na pravdi Boga maltretiranih ljudi. Ja znam mi u UDBI za Jugoslaviju, smo hapsili zbog delovanja, ne zbog izjašnjavanja, mi zbog izjašnjavanja nikoga nismo hapsili. Mi smo hapsili samo zbog organizovane informbirovske delatnosti.

Ja priznajem da sam bila vrlo kategorična, vrlo stroga u odnosu na njih, vrlo nepopustljiva, nepomirljiva sa njihovim stavovima. Inače ne znam šta pod mojom surovošću smatraju. To ne znam šta znači. Neka one objasne šta je to moja surovost. Možda je moja surovost u tome što sam im govorila - nećete otići, nećete napustiti ... dok ne rividiraš stav, ne dopuniš zapisnik, nema ti izlaska na slobodu, tu ćeš ostati do kraja života, pa šta ti ja mogu.
Bilo je i jedno samoubistvo. Ne sećam se sada zbog čega je to samoubistvo bilo, a od Jovanke Lebl čujem neki dan da je žena trebala da popunjava zapisnik, a da je nevina bila uhapšena. To je ta grupa koju je Nikitović poslao u zatvor i bio je jedan slučaj dizinterije. Često smo imali dizinterije. Vode nije bilo, cisterne nisu bile u redu i tako. Mislim da je jedna žena umrla u Ramskom ritu, odnosno u Zabeli i u Zabeli je i sahranjena. Ali to nije veliki broj s obzirom na broj zatvorenica. Ali šteta je i to, mislim. Svaki život je važan.

Ja verujem da sam ja bila surovija od drugarica koje su došle posle mene. Iz prostog razloga što sam ja radila u surovijim uslovima. Ja sam ušla u logor, ja sam njih prihvatila, za moje vreme je započeta i diferencijacija i sukobi i organizacija. Ja sam bila u vreme najjačeg naleta informbiroa na Jugoslaviju. Ja sam bila u periodu od 1949. do 1951. godine. Što god je vreme više prolazilo, sve je više taj proces, informbiro je jenjavao i to je normalno da su uslovi, da su ove druge mogle biti tolerantnije od mene. Drugarica koja je ostala na kraju sa njih 20, na primer, ona je mogla da im preporuči i da se mažu, jer skoro izlaze na slobodu itd. što ja nisam mogla da radim sa njih 500 koliko sam ih primila. A sa jednom sam samo prvi dan mogla da razgovaram. Ja sam bila oštra, rigidna. Nisam drukčija ni mogla da budem.

„Borba” je objavila pismo u kojem se informbirovci odriču informbiroa. Znači oni su negde. Da li su oni znali lokaciju, ja to ne znam, kao što su znali i da su žene izolovane. Mislim da se oni svi ograđuju od toga da nisu znali za metode koje su primenjivane na Golom otoku. Verovatno nisu. Nisu bili na Golom otoku, ili se nisu interesovali. Verovatno se o tome radi. Inače da oni nisu znali da postoji, pa mogli su da se zapitaju gde su ti informbirovci koji su pohapšeni toliki. Oni su imali njihovih poznanika. Izvinite, bilo je tu i ministara iz crnogorske vlade, oni su nestali iz javnog života. Pa bilo je funkcionera mnogo iz BiH, bilo je ministara iz Srbije, iz Beograda, federacije, pomoćnika ministara. Nije moguće da njih nije interesovalo gde su ti ljudi nestali! Prema tome, znali su oni za Goli otok, znali su oni da su ti ljudi izolovani. Sad za metode koje se tamo primenjuju, to možda nisu znali. Najjednostavnije je sve svaliti na policiju i gotovo. To je najpopularnije. Udari po policiji i tačka.

Kad sam se vratila sa Grgura, moja mlađa sestra se zaljubi u jednog informbirovca, koji je bio pomoćnik ministra, ne znam čega u Srbiji. Ona meni to saopšti. Ja decidirano njoj postavim - ili on ili ja. I ona se bez dvoumljenja opredeli za mene. Što izmeni potpuno njen život. Kasnije je umrla. Ali izmeni njen život u pežoratovnom smislu. To je jedno. Drugo, kad su me u početku pitali kako sam javila sestri itd. ja sam otišla i kod svoje rodbine ovde u Beogradu. Jedna od mojih rođaka me je dočekala rečima - šta je ovo bilo? Ja kažem - ja sam i došla zbog toga. Kaže - bogami nećemo tako, riba smrdi od glave. Ona tada nije bila član Partije. Ja lepo sednem s njom, razgovaram, razuverim je.

Pitali ste me da li bih ja da je neko moj bliži bio informbirovac, da li bi se odlučila da i njega pošaljem na Goli otok, odnosno u Zabelu ili negde drugde. Ja sam o tome mnogo razmišljala. Prvo vrlo često sam razmišljala o tome kako se muž odriče žene kad je ona informbirovka i obratno. Nisam bila udata, ali posle kad sam bila udata, kad sam bila u braku sa Veljom, onda sam razmišljala - pa Bože, eto da je sada Velja informbirovac ... - i tu se meni odmah misli prekidaju. Pa ne može Velja da bude informbirovac. Ako bi Velja bio informbirovac onda bih i ja bila informbirovac, oboje bi bili informbirovci. Jer ako si s nekim blizak, ti se onda i prožimaš negde. Tako da uopšte na tu temu ne mogu dalje ništa da elaboriram. Jer meni se čini da sve ono što je bilo oko mene, ono meni blisko, da su nam stavovi bili identični. Nikad nisam razmišljala o tome šta bi bilo, da li bi ih poslala na Goli otok. Mislila sam da je to nemoguće. Zašto moj neko blizak pored mene da ode u informbiro? Zašto sam ja onda tu, kad sam ja ubeđeni antiinformbirovac.-Evo kažem vam ovaj slučaj sa sestrom.

Ja kad mislim o Golom otoku to je jedna moja velika trauma. Svi smo mi traumatizirani koji smo na Golom otoku. Nismo mi bili sadisti, niko od nas to nije. Pominjem vam Branka Damjanoviča, to je divan čovek, to je širok čovek, to je laf. Veselin Bulatović, to je toliko nežan čovek i otac i suprug i drug, a šta sam ja to htela da kažem ?... Htela sam da kažem da smo mi svi imali traume. Niko od nas nije bio sadista, niko od nas nije bio monstrum, svi smo mi bili psihički zdravi ljudi. Kao takvi smo i upućeni dole, jer se vodilo računa i o tome da budemo psihofizički zdravi. Ali situacija je bila takva da je na nas teško delovala i na nas je ostavila traume. Kad govorimo o torturi, kad govorimo o nekom mučenju, kad govorimo o špalirima, kad govorimo o fizičkim obračunavanjima, oni kažu da je to i naša perfidnost, ali ja nikoga ošamarila nisam, nikoga, ni u istrazi ni u zatvoru, niti sam ikoga maltretirala, niti sam naređivala da se žice vezuju. Niti je tačno da sam rekla - *neka baanda crkne*. Drugo je sve totalna laž, totalna laž.

Ja osim sa drugovima iz UDBE, ne znam s kim sam drugim o Golom razgovarala. Prosto nije bilo potrebe da razgovaramo o tome s ljudima drugim, a ni s onim s kojima sam bila na Golom otoku. Osim toga ove druge nije ni interesovao Goli otok. Ni sa kim u porodici ja ovako kao s vama o Golom otoku nisam razgovarala. Moj muž bi mnogo voleo da na Golom otoku uopšte nisam ni bila. I da do kraja budem iskrena, ni on se sa merama represije na Golom otoku nije slagao. Govorio je - ja shvatam izolaciju, ali represivne mere o kojima je on slušao ne od mene, nego do drugih, kaže - to je tamna mrlja u našoj Partiji. I to je istina.

Mada mi je i taj raskid bio težak i bio bolan, Ali 1966. godina, Brionski plenum sam daleko teže podnela. Ja sam to odbolovala. Meni se dešavalo da idem ulicom i da zaplačem. Leto je bilo. Brionski plenum se održava i sad posle njega održavaju se neki republički plenumi, plenum Srbije, leto, prozori otvoreni, televizori trešte sa svih strana, samo se govori o deformacijama UDBE, prisluškivanju. Pa još onda kad čujem ove Šiptare te Veli Devu, te Džavida Nimanija, te Fadilja Hodžu, Bože sačuvaj, grozno. A najgrozniji mi je bio napad na druga Marka, na Aleksandra Rankovića. Jer ja Rankovića i Tita nisam razdvajala. Meni se činilo da su to dva tela a jedna duša. Doživela sam napad na Rankovića kao laži, kao klevete. Mi koji smo u UDBI radili, mi smo najbolje mogli da osetimo koliko je beskrajno veran i odan Ranković bio Titu. I sada odjednom na njegovu glavu se sručuje ta lavina kleveta. I to sam strašno bolno doživela.

Ja sam zbog toga odmah tražila posle nekoliko meseci, Mišković nam je bio ministar i tražila sam prijem kod njega. Rekla sam mu da tražim da se penzionišem, zbog toga što želim da iz

UDBE odem sa svojim jatom misleći na drugove koji su zbog navodnih deformacija UDBE morali da odu, a neki su bili i hapšeni. Na to mi je on odgovorio: „Vi svoje jato niste imali. Vi nikad niste nikakvom jatu pripadali." Međutim, ja sam pripadala određenom krugu ljudi kojima sam verovala i s njima bih želela da odem. Kaže - to nije nikakvo jato, to nije nikakav razlog.

Drugo, govorila sam da je dovoljan moj obol socijalizmu, da sam više umorna. On je govorio - nikad obol socijalizmu nije dovoljan. Rekla sam čujte ja uopšte nemam nikakvih želja da se sada ponovo dokazujem pred pređsednikom Socijalističkog saveza Prilepa Samoniklovim, koji je postavljen za šefa operative državne bezbednosti. To postavljanje Samoniklova za šefa bezbednosti, predsednik Socijalističkog saveza Pripela dolazi u UDBU da bude šef, rukovodilac operative. To sam ja smatrala takvim šamarom, takvom diskvalifikacijom i službe i nas službenika i s tim nisam mogla da se pomirim.

Međutim, na to mi on ništa nije odgovorio. Rekao mi je - vi nemate uslove za penziju i penzija ne dolazi u obzir. Ja sam nastavila da radim još dve godine. Međutim, jednog dana više nisam mogla da se borim sa sobom, sa nekim svojim unutarnjim sukobima, dilemama, neslaganjima i saopštila sam načelniku odeljenja da ja više neću da radim. I više nisam dolazila na posao. Dobila sam plaketu bezbednosti, išla sam da je uzmem. Odlikovana sam 1964. godine Ordenom rada sa zlatnim vencem i dobila sam tu plaketu bezbednosti.

Odlazim na Rankovićev grob, i uvek mi je tužno. Često ga se sećam s velikim poštovanjem i tugom. Stvarno, *njega ubi prejaka reč.*

Mogu da vam kažem da mene na sve strane čerupaju zbog tog Golog otoka i to na jedan način koji meni dosta teško pada. Ja sam i sama rekla, svi smo mi sa Golog otoka otišli traumatizirani. Međutim, ja ipak moram da vam kažem pored svega toga, *ja sam i ponosna što sam u tom vremenu, kada je zemlja bila u tako opasnom vremenu, što sam bila na tom isturenom frontu borbe protiv neprijatelja. Ja tako gledam na te stvari.* Da vam istinu kažem, ja sam na ovaj razgovor pristala, ne znam ni ja zašto, *nisam imala nameru da se branim uopšte,* niti da demantujem bilo koga. Pristala sam prosto, jer se to od mene tražilo. Možda sam pristala upravo zato što ste vi bili pristojni, što ste na jedan lep način to od mene tražili. Inače bilo bi mnogo lakše da uopšte nisam, da sam pustila neka pišu, pišu, pa će se ispisati i gotovo. Nemam uopšte potrebu, *ja ne osećam potrebu da se branim pred jugoslovenskom javnošću.* Nemam potrebu ni sa informbiroom da komuniciram na ovaj način. Sve što sam ja o njima mislila, ja sam to njima dve godine

dana iz dana u dan govorila. A znala sam vrlo dobro da je dosta njih koje svoj stav nisu izmenile i koje upravo na mene gledaju ovako kao što sada i govore. Međutim, s druge strane, ponavljam vam, pa ako sam učinila da jedan deo njih se vratio natrag normalnom životu, Partiji, radu, pa i to je uspeh u izvesnom smislu, ja sam time zadovljna.

Ovo je moje viđenje, to je moje istina, to je moja istina o Golom otoku, to je moje viđenje Golog otoka. Uopšte nemam nameru da polemišem bilo s kim.

Iskaz Marije Zelić emitovan je na II programu Radio-Beograda
3. marta 1990.
Marija Zelić - Popović živi u Beogradu, odlikovana Ordenom rada sa zlatnim vencem

Azbučni redosled žena koje su dale iskaz:

Vera PETROVIĆ

Gordana DANILOVIĆ

Dana LAZOVIĆ - PAVLOVIĆ

Danica KNEŽEVIĆ

Danica TALIJAN – ĆURĆIĆ

Jelka ZRNIĆ

Kolet SMILJANIĆ

Ljubica BOŽOVIĆ

Ljubica PEKOVIĆ

Milica NIKIĆ

Milka PUCINA – VORKAPIĆ

Miljuša JOVANOVIĆ

Natalija PETROVIĆ

Novka VUKSANOVIĆ

Rada ŽIŽIĆ

Radmila STEVANOVIĆ

Slavka STOJANOVIĆ

Stanica RUŽIĆ

KAKO JE OVA KNJIGA NASTALA

Pre pojave TV serije „Goli život”, novinar D. Simić objavio je svoje razgovore i susrete sa Jevrejima nekadašnjim građanima Jugoslavije, između ostalih i sa Evom Panić i Jovankom - Ženi Lebl, junakinjama ove serije. Na promociji pomenute serije, Olga Miković bivša zatočenica Golog otoka, direktno ga je pitala:

- Zašto vi novinari ne pišete o nama, ženama sa Golog?

Simić je ubrzo sreo svog znanca književnika B. Trufunovića i pozvao ga - izazvao - na saradnju. Trufunović, i sam zatočenik Golog, je prihvatio.

Nije pravljen neki poseban „izbor” Žena. Pošlo se od najbližih, slučajno poznatih. Onda su one dale imena drugih. Neke su prihvatile - neke nisu. Druge su se same javile...

Autorima knjige to nije smetalo: nisu nastojali da prave „senzaciju”, da tragaju za nekim posebno „teškim” i posebno „optužujućim” ni slučajevima ni ličnostima. Nastojali su da naprave dokumenat. Jedan od mogućnih...

Razgovore nismo počinjali sa „gotovim upitnikom”. Nismo postavljali „posebna” pitanja, niti zabijali klince pod nokte čeprkajući za crnim uspomenama. Nastojali smo da Žene spontano pričaju. Podsticali smo ih, molili, da kažu još nešto što MOGU i što previše ne boli. Tako smo zabeležili ono što su one od zapamćenog htele i MOGLE da kažu.

Stvorili smo iskaz - dokumenat. Izvorno svedočenje o strašnom času.

Upalih smo jednu voštanicu. Samo jednu. Mnoge još treba zapaliti na tom stratištu.

Ako čitalac nekad zadrhti, ili se uplaši, neka zna da je ovo samo „Vrh ledenog brega” kako kaže Žena Natalija.

Beograd, marta 1990. Priređivači

SADRŽAJ

NATA.....4

KOLET.....14

CACA.....24

JUMBA.....36

GENERALICA.....46

BURKO.....52

MILKA.....62

DANICA.....80

BUBA.....89

LJUBICA.....99

DANA.....107

SLAVKA.....112

GORDANA.....121

JELKA.....132

ČAJKA.....143

MILJUŠA.....153

NOVKA.....178

BONGO.....,...188

ISLEDNICA.....190

BIBLIOTEKA SVEDOČENJA

Knjiga I
ŽENSKI LOGOR NA GOLOM OTOKU

Izdaje:
ABC PRODUCT
11000 Beograd, PoreČka 15
1990

Prvo izdanje

Za izdavača:
Dušan Prole

Urednik:
Boban Pantovič

Recenzent:
Dragoslav Mihajlovič

Lektura i korektura:
Olga Tošič

Naslovna strana:
Ivan Trifunovič

Kompjuterski slog:
Zoran Devic

Tiraž:
3000

Stampa:
GIP »KULTURA"
Beograd, Maršala Biijuzova 28

ISBN 86-7563-001-5

CIP – Katlogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

343.819.7-055.2(497.1)

Ženski logor na Golom otoku: ispovesti kažnjenica i islednice / Dragoslav Simić i Boško Trifunović (sakupili i piiredili). - [1. izd.]. - Beograd: ABC Product, 1990 (Beograd: Kultura) - 243 str.; 21 cm. - (Biblioteka Svedočenja; 1)
Tiraž 3000.
ISBN 86-7563-001-5
1. Simčić Dragoslav
2. Trifunović Boško
886.1/.2-94
PK: a. Goli otok (logor) – U uspomenama

...ko ne veruje Partiji taj je protiv nje. Partija nikoga ne hapsi ko nije kriv. Ko Partiji ne veruje taj nije za ovu Partiju.